

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

Господи, Ти відкриєш уста мої...

Йосиф Зісельс у розмовах
з Ізою Хруслінською

Видання друге

Київ
ДУХ І ЛІТЕРА
2020

УДК 947.7(=411.16)

3-64

3-64   Господи, Ти відкриєш уста мої... Йосиф Зісельс у розмовах з Ізою Хруслінською. 2-е вид. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2020 – 392 с., 24 с. іл.

ISBN 978-966-378-788-6

Йосиф Зісельс – громадський діяч, співпрезидент Асоціації єврейських організацій та общин (Ваад) України, Голова Генеральної ради Євроазіатського єврейського конгресу, виконавчий віце-президент Конгресу національних громад України. В радянські часи – учасник дисидентського та правозахисного руху, член Української Гельсінської групи, політв'язень.

У бесідах із відомою польською журналісткою Ізою Хруслінською Йосиф Зісельс розповідає про свій життєвий шлях, боротьбу за права людини в СРСР, відновлення єврейських общин у незалежній Україні, українсько-єврейські взаємини, проблеми новітньої історії та сучасної політики.

Книга розрахована на широке коло читачів.

Господи, Ти відкриєш уста мої... (51-й псалом)

На обкладинці використано роботу Льва Філіппова-Шпольського
«Посох Мойсея», 1993 р.

УДК 947.7(=411.16)

© Іза Хруслінська, 2017, 2020

© Йосиф Зісельс, 2017, 2020

© ДУХ І ЛІТЕРА, 2020

ISBN 978-966-378-788-6

*Моїм батькам
присвячується*

ЗМІСТ

<i>Мирослав Маринович. Розмова друзів та однодумців .....</i>	<i>9</i>
---	----------

ЧАСТИНА І

БУТИ ДИСИДЕНТОМ – «ЗОРЯНИЙ ЧАС»

Вступ	15
Розмова перша. Родина	24
Розмова друга. Ідентичність	33
Розмова третя. Захоплення	45
Розмова четверта. Друзі. Про шляхи до дисидентства	60
Розмова п'ята. На кордоні. Конфлікти	71
Розмова шоста. Шістдесятники	81
Розмова сьома. Самвидав. Лінія поведінки	89
Розмова восьма. Гельсінська група. Перша зона	110
Розмова дев'ята. Між звільненням і другим арештом. Друга зона	150

ЧАСТИНА ІІ

«А Я І Є УКРАЇНСЬКИЙ ЄВРЕЙ»

Розмова перша. Чернівці	179
Розмова друга. Перша поїздка за кордон. Ізраїль	195
Розмова третя. Україна. Між двома типами ідентичності	201
Розмова четверта. Зміна ідентичності	215
Розмова п'ята. Єврейська община	221
Розмова шоста. Реституція спадщини	230
Розмова сьома. Буковина	240
Розмова восьма. Антисемітизм	249
Розмова дев'ята. Пріоритети і проблеми єврейської общини	281

ЧАСТИНА ІІІ

ДРУГЕ ЖИТТЯ ДИСИДЕНТА – НЕЗАЛЕЖНА УКРАЇНА

Розмова перша. Дисиденти	301
Розмова друга. Еліти	307
Розмова третя. Незалежність. Творення політичної нації	313
Розмова четверта. Імперство	341
Розмова п'ята. Декомунізація	357
Розмова шоста. Європа	367
Розмова сьома. Сьогодення	379
Розмова завершальна	385

Подяка

Найщиріша подяка всім, без кого ця книжка не побачила б світ: Ізі Хруслінській, Леоніду Фінбергу, Костянтину Сігову, Галині Хараз, Святославу Бакісу, Тетяні Хорунжій, Арнольду Лісовому, Тетяні Шкарупі, Лесі Лисенко, Анастасії Негруцькій, Наталії Риндюк, Катерині Сінченко, Ірині Риндюк, Світлані Невдащенко, Ігорю Керезу, Олексію Сігову, Андрію Анісімову.

Йосиф Зісельс

Розмова друзів та однодумців

Спершу кілька слів про модератора цієї розмови – Ізу Хруслінську. Вперше я з нею зустрівся у січні 2008 року в закарпатському санаторії «Синяк», де ми в той час лікувалися разом із Ярославом Грицаком. Іза приїхала до Ярослава спеціально, щоб із ним провести подібну бесіду. Я ще тоді подумав про неї: «Це людина, яка вміє підбирати собі співрозмовника».

Минув час, і в цій здатності Ізи я жодного разу не розчарувався. Чи то в «Діалогах порозуміння»¹, чи в бесідах із Оксаною Забужко² – всюди прекрасно спрацьовувало її чуття на доброго співбесідника (кажу це, навіть ризикуючи бути нескромним, оскільки у згаданих «Діалогах» одного разу з'явився і я). Причому завжди проявляється така її риса, яка мене часом засмучує: ставлячи свої питання, Іза принципово не розкриває себе, не долучає в розмову своїх власних думок, хоч могла би багато що сказати в численних випадках.

Але, читаючи тепер її розмову з Йосифом Зісельсом, я нарешті зрозумів, звідки все це береться, – точніше, я її «викрив»: Іза просто насолоджується розповіддю свого співрозмовника! Тому й дозволяє собі інколи лише злегка підкоригувати потік спогадів, не вторгаючись у нього власними міркуваннями. В її манері слухання відразу прогля-

¹ Хруслінська І., Тима П. Діалоги порозуміння: Українсько-єврейські взаємини. – К.: Дух і Літера. – 2011. – 328 с.

² Український палімпсест: розмови з Ізою Хруслінською. – К.: КОМОРА. – 2014. – 408 с.

дається радість – естетична, світоглядна, дружня – від того, що це саме їй удалося видобути зі співрозмовника такі чудові пасажі.

Це, звичайно, добре для обраного літературного жанру, але часом, мабуть, нелояльно щодо Ізино читача. Бо йому напевно було б цікаво послухати й саму організаторку розмови. Отож, будучи її читачем не раз, я маю моральне право запропонувати Ізі вибрати колись за співбесідницю... себе саму. Втім, вдумливий читач напевно міг би мені заперечити, бо підбір тем для розмови, вся архітектоніка цього тексту – це вибір самої Ізи, а тому її особистість таки проглядається в усіх поворотах цієї бесіди.

А тепер про головного героя книги, чиє життя розгортається перед нами, як сувій полотна, – Йосифа Зісельса. Передусім скажу, що його життя – красиве, а відтак і вся книга – красива. За свій вік Йосиф старанно оминав спокусливі блискітки, на які люди чомусь такі ласі, наче ті давні індіанці. Не збирав собі скарбів земних. А виявилося, що його життєве кредо – «потяг до правди і справедливості та співчуття до тих, хто потерпає, оце було моє» – якраз і зробило його життя гарним і світлим.

Щирість і чесність його мови просто вражає. Ці чесно-ти я ціную чи не найбільше, бо тут відчуваєш, що немає заданості, немає того ідеологічного лекала, до якого так багато людей приміряє все різнобарвне життя. І переказуючи події такими, якими вони були насправді, Йосиф мимохіть розбив кілька моїх усталених стереотипів. Скажімо, я завжди вважав, що в євреїв існує розвинена культура пам'яті, тоді як етнічні українці традиційно побоювалися переказувати дітям трагічні події свого життя (як-от про Голодомор), воліли, щоб це швидше забулося, бо так легше буде жити. Отож я часто радив своїм українським співбесідникам брати приклад із євреїв.

І ось що знаходжу в розповіді Йосифа: «Інші родичі багато не розповідали, боялися, берегли дітей від спогадів про Голокост і про інше, про репресії, про війну і про ці бідкування під час війни... Від нас дуже багато приховували. Берегли нібито, а насправді це така втрата...»

Або таке. Я був цілковито переконаний, що вдячними Австро-Угорській імперії були лише українці-галичани. Адже саме їх австрійські імператори захистили від більш домінантних етносів. Свого часу з історичної літератури я дізнався, що в часи визвольних змагань угорців чи поляків русинам Галичини докоряли за вірнопідданість щодо австріяків, яка виглядала як зречення свободи.

І знову в розповіді Йосифа знаходжу неочікуване: «Євреї були дуже віддані Австро-Угорській імперії, імператорові, бо, справді, на Буковині вони досягли багато чого. Просто унікально. Я взагалі називаю це “золотим віком”. Я не знаю, де у світі ще були створені такі умови, як на Буковині».

З особливим почуттям читав я, звісно, розповіді Йосифа про свій табірний досвід. Засуджуючи Зісельса, КДБ не хотів надати йому статус «особливо небезпечного державного злочинця». Як сказав у той час один із кадебістів, «більше ми мучеників творити не будемо». Хоч насправді перебування не в політичних таборах, а серед кримінальних злочинців було таки своєрідним мучеництвом. Я можу хіба здогадуватися, через що довелося пройти Зісельсу, бо для мене перебування в актюбінській камері з кримінальними «малолетками» впродовж лише 15 діб були найважчими за всі роки ув'язнення. Що вже тоді казати про тривале перебування серед кримінальних, яке справді стає великим випробуванням.

Тож хай нікого не дивує висновок самого Йосифа: «Але я відчував, що змінився, вже не такий, яким пішов у тюрму, інший став, зі загрубілою шкірою. Бо ти мусиш стати таким, аби вижити. Можна було загинути, як Стус, бо він не хотів загрубіти, а я все ж таки вижив». Інша річ, що ці слова так само не слід сприймати надто буквально. Бо те, що Йосиф називає «загрубілістю», було насправді лише захисним екраном. Адже визначальні риси його душі в ув'язненні не змінилися, й табірним насильством він не заразився.

Зрештою, я переконаний, що читач цієї книги зробить той самий висновок, – зокрема, тоді, коли натрапить на

описаний Йосифом епізод, як він одного разу вдарив свого табірнього кривдника: «Я його вдарив, і я пам'ятаю це. Тому що битися це не моє. Коли я комусь з-поміж євреїв розповідаю цю історію, вони кажуть, що я правильно зробив. Але я знаю, що це неправильно. Бо тоді ти живеш не своїм життям, у тебе вривається якесь чуже життя». Саме оці слова – «не моє, якесь чуже життя» – і засвідчують, що головна «монада» його душі зачеплена не була, що вона перебувала за надійним захисним екраном.

Впали мені в око деякі паралелі у нашому арештантському досвіді. Пригадую собі, мій слідчий, Олександр Федорович Береза, на допиті якось сказав мені, що вбивці не такі небезпечні для радянської влади, як ми, політичні. Мовляв, вони «не так заражають суспільство». Виявляється, подібний досвід був і в Йосифа: «Це мені нагадало ще сталінську систему: коли кримінальні злочинці вважалися “соціально близькими” до совєцьких людей, а політичні – “соціально далекими”, це “вороги народу”».

Резонують у мені й Зісельсові духовні пошуки: «Людина інколи помиляється, бо вона – жива людина. Важливо, як вона до цього ставиться потім, чи вона будує теоретичну базу під цю помилку, чи вона відчуває це як гріх». Свою філософію в цій ділянці я означив так, що важливо не те, що ти впав, – прожити життя і не впасти нікому не вдасться. Важливо лише не сказати собі в той момент, що все пропало, і вперто дряпатися угору.

Проте до категорії найважливіших свідчень я відніс би враження Йосифа Зісельса про російських дисидентів, із якими він чимало спілкувався: «Ніби ж ми були колеги, в нас був спільний ворог. Але вони були дисиденти московські, тобто “імперські” дисиденти. Ми були національні дисиденти, навіть я, який не був українцем, справді реально хотів, щоб Україна стала незалежною країною. Я спілкувався з дружиною Валентина Мороза, Раєю, із Зеновієм Красівським, із Опанасом Заливахою, з Вячеславом Чорноволом, із Михайлом Горинем та іншими. Я симпатизував їм, усі вони були мені як брати і сестри... А російські диси-

денти нам співчували, допомагали нам, але зовсім не розуміли, чому нас так хвилюють національні питання, пропонували разом будувати “*демократический Советский Союз*”. Вони тоді не розуміли і, до речі, досі не розуміють, що будувати щось позитивне можна лише на уламках імперії. Звичайно, із цього правила були і виключення, наприклад, Андрій Сахаров, але таких було дуже мало».

Я навів цю розлогу цитату не для того, щоб зайвий раз кинути камінь у город російських дисидентів. Адже не з одним із них нас об'єднує почуття дисидентського і табірнього побратимства. Це спостереження Йосифа має вагу рятівного діагнозу, який є першим кроком до одужання. Невелика когорта тодішніх дисидентів є сьогодні важливими критиками путінського режиму, і вони, без сумніву, будуть у числі тих, із кого відроджуватимуться втрачені гуманістичні традиції народу. Отже, ні в кого не має бути ілюзій: «Будувати щось позитивне можна лише на уламках імперії».

Пропонована вашій увазі книга особлива ще в одному ключі. Розмову веде етнічна полька і громадянка Польщі, а її співбесідник – етнічний єврей. Проте обоє вони люблять Україну і для обох вона – затишна гавань для душі. Так, Іза «вросла» в Україну вже добрих двадцять років тому, і з плином часу це «вростання» стає щораз натхненнішим. Це не сліпа й безкритична любов – Іза добре знає наші, українські, слабінки. Проте вона бачить у нас також і те, чого ми самі побачити, здається, неспроможні. Тому й вірить у нас навіть тоді, коли ми цю віру в себе на мить утрачаємо.

Що ж до Йосифа, то про свою власну еволюцію він говорить сам: «Я вважаю це якраз феноменом українізації євреїв, як із єврея совецького утворюється спочатку єврей України, а потім – український єврей. Така генеза, яка розтягується на десятиріччя і приводить потім до такого стану, коли ти помічаєш за собою, що ти розмовляєш мовою, яка не є твоєю рідною, і ти вдоволений цим».

І це сказала людина, яка дуже чітко спостерігає за слабінками як євреїв, так і етнічних українців. Бо ж чого тільки вартує отаке точне і безстороннє спостереження: «Сіоністи – такі прямі, як і українські націоналісти. У них існує тільки це, і за межами цього нічого не існує».

Проте в Йосифові вражає мене не лише національний аспект. Не впевнений, що в юдейській традиції є термін «богословствування», але в Йосифа, у цілковито світської людини, я вловлюю саме оту вдумливу (хтось би сказав – богословську) чутливість до теми Бога. Ось чому я відчув справжню насолоду, натрапивши в авторській розповіді на таку сценку: «Для мене дуже важливо бути завжди на боці слабого. Якось я мав дискусію з рабином Блайхом. Він казав: “Мене мати вчила, що треба бути завжди на боці сильного”. Я кажу: “Але ж ти рабин, нас Б-г учить іншого, що треба допомагати слабкому проти сильного”».

Загалом Йосиф Зісельс сьогодні – у прекрасній інтелектуальній та духовній формі. Його роль у суспільному житті України природно і логічно зростає. Отож я можу лише повторити цитовані у книзі слова Йосифового друга Слави Шинкаренка: «У тебе горять очі. Це зоряний час твій!»

Я припускаю, що не один читач зробить для себе відкриття, подібні до тих, що їх зробив я, і вже наперед радію цьому. При цьому складаю подяку Центрові юдаїки Національного університету «Києво-Могилянська академія» та видавництву «Дух і Літера» за чергове блискуче видання.

Мирослав Маринович

Частина I

БУТИ ДИСИДЕНТОМ – «ЗОРЯНИЙ ЧАС»

Вступ

*«Дисидент залишається завжди дисидентом»,
це ваші слова (всміхається). Що це означає для вас у кон-
тексті вашого життя?*

Один мій друг сказав, що я для нього двічі дисидент. Я ніколи про це в таких категоріях не мислив, але, мені здається, я зрозумів, про що йдеться. У двох різних епохах, які кардинально відрізняються одна від одної, я був і далі залишаюся дисидентом. Тобто в авторитарній, со-
вецькій системі, в якій мені довелося прожити велику час-
тину, більш як 40 років, свого життя, і потім у протилеж-
ній системі вже, хоч і початковій, такій стихійній, але все
ж демократичній системі в Україні, в якій я проводжу
другу частину свого життя. Не дуже часто зустрічається
така вдача, такий характер, бо це залежить від того шляху,
який людину привів у дисидентство; від тих чинників, які
її привели. Мене це цікавило ще в ті совецькі часи.

Коли бачиш, що є таке подвійне дисидентство, то ти
повинен уже грішити на свій характер. Це щось усередині
тебе, що зумовлює таку поведінку, попри рішучу зміну
системи влади в країні, у якій ти живеш.

Що формує людину, щоб вона вибрала такий шлях і послідовно йшла ним?

Якщо можна якісь точки, які на це впливали, поставити, аби потім провести через ці точки лінію, то для мене це насамперед родина. Людина багато чим завдячує саме родині. Я маю на думці різні чинники, які є роудиною. Це передусім генетичні чинники. Наприклад, темперамент людини, її енергетика, її активність. Це, мені здається, все ж таки не виховання дає, а генотип, який тобі дають батьки, твій рід. І бачу, як доля склалася в моїх родичів: і з боку мами, й, особливо, з боку тата, бачу, що величезна енергетика була притаманна і їм. Тобто, гадаю, я отримав цю частину своєї вдачі, свого характеру – енергетичну, активну – від батьків. Інша частина, що додається до генетичної, – це виховання. Якщо можна сказати, то я певною мірою детермініст. Тобто те, що називається акцентуованою особою, – це з психології, це людина, яка багато в чому є передбачуваною у своїй поведінці, у своїх різних проявах. І велика невизначеність є у неакцентуованій людини, яка не може бути чітко передбачуваною, невідомо, як вона поведеться в тій чи тій ситуації. Це, можливо, на перший погляд, дивно, що детермінізм притаманний саме акцентуованій людині, і її можна передбачити, і сказати про неї: якщо її поставити в такі умови, в таку ситуацію, вона проявить себе так чи так. Мене це стосується певною мірою.

Що в моєму вихованні привело до цього? Гадаю, відсутність якоїсь спрямованої системи, яку має майже кожна родина. Адже я дуже рано втратив своїх батьків. Не мав удома виховання, притаманного єврейській міщанській родині, що має корені, «соціальне походження». У невеличкому місті, не в штетлі, звичайно, я бачив, як розвивалися мої товариші по школі. Усе ж ми спочатку не відрізнялися. Чи це були особливості мого дитинства, чи наявність цілеспрямованої системи виховання такого типу, як було в їхніх родин, але це все разом наклалося – генетична природа і відсутність виховання. Я не можу сказати, що виховання зовсім не було – було, але воно дуже мало впливало на моє формування.

У мене були ще родичі – брати і сестри моєї мами. Їх було багато в родині – дев'ятеро дітей. Вони жили в Молдові, в Кишиневі. Вони, я думаю, перенесли на мене ту любов, яку мали до моєї матері. Вона була наймолодшою дитиною в родині, її дуже любили, й оскільки мама рано померла, то любов від її братів і сестер отримали я і мій брат. Я думаю, що це також дуже на мене вплинуло, бо я бачив із боку багатьох людей дуже великий потенціал добра до мене, і цього не можна забути. Я, коли в Кишиневі буваю, досі заходжу на цвинтар, де поховані моя матір і всі її брати та сестри неподалік неї. Бо я дуже вдячний їм за те, що вони мені дали.

Я думаю, історичний час, у який ми живемо, також впливає на нашу долю та на наш вибір. Перша частина вашого життя припала на час Радянського Союзу, тоталітарної системи, на час формування антирадянського дисидентства...

Час... про час поговоримо окремо, бо коли я звертаюся до тих часів, бачу, яка доля дісталася нашим батькам у XX сторіччі. Тобто ми дістали тільки другу його половину, вона була теплішою порівняно з першою. Тим більше що я формувався наприкінці 50-х і в 60-ті роки, коли відбувалася хрущовська відлига в Совецькому Союзі. І коли я порівнюю ті часи, я бачу, що доля наших батьків була дуже трагічною. Бо їм дісталася все лихе, що було у XX сторіччі.

Їхні родини – з Бессарабії, тобто їхня родинна пам'ять включала в себе погроми, які були за царської Росії. У 1903 році погром був у Кишиневі. Мій батько народився в Кишиневі у 1907 році, після того, як родина переїхала з Орґева, тобто його батьки застали погроми... Родина матері – з Каушан, це невеличке місто в Бессарабії. Я не знаю, чи там було також щось подібне, але це теж була російська територія до Першої світової війни. Тобто на формування моїх батьків уплинуло те, що їхні родини жили саме на території царської Росії. А далі їм дісталася революція, Громадянська війна, всі репресії, бо вони опинилися в

Совецькому Союзу. Потім – війна з Голокостом, нові після-воєнні репресії, й батьки пройшли через це все, народили нас і виховували. І в них майже нічого гарного не було в житті, крім нас – дітей. І коли я бачу нас на тлі життя батьків наших, то розумію, як ми багато повинні віддати таким людям те, що їм не дісталось. Бо нам пощастило більше.

Але ваші вибори, як і всього вашого покоління, були пов'язані з часами, в яких вам довелося жити, часами тоталітарної системи.

Але ж це як аргумент і функція. Історичний час – це аргумент, функція – це людина, яка виховувалась, отримала від своїх батьків те, що вона отримала, отримала певне виховання від того, що її оточувало, й у такий спосіб сформувалася. Коли підставляєш якийсь аргумент, то отримуєш результат. Тобто кожна людина, яка у той чи той спосіб сформувалася, у певних історичних умовах поводить приблизно так само. Неважливо, це буде в авторитарній частині світу чи в демократичній, усе одно її характер проявляється в однаковий спосіб.

Єдине зауваження: совецьку систему не можна розглядати просто як одну з модифікацій зовнішніх історичних умов, бо це була дуже брутальна система. Вона нищила й нівелювала всі відмінності. І те, що люди пройшли через це і все ж зберегли щось позитивне, це дуже важливо. Я потрапив у молодому віці, в перші студентські роки, в дуже сприятливе оточення. Це була чернівецька інтелігенція – єврейська німецькомовна непересічна категорія людей, у яких було власне особливе життя, вони були такі дуже законсервовані й не всіх допускали у своє коло. Це диво, що я туди потрапив. Гадаю, це також дуже багато мені дало. Це компенсувало те, чого мені бракувало в дитинстві: отримувати не емоційне, а інтелектуальне навантаження. Емоційне я отримував від своїх дядьків і тіток, а ось інтелектуальне – саме із цього оточення. Ось ці чинники, думаю, і сформували мене, бо, на мою думку, людина здебільшого формується в ті роки, які я вже зазначив. А потім тільки проявляє себе, як функція вже

нових і нових аргументів. Ідеться про те, що реакція людини на певні виклики часу детермінована вихованням.

Це я зрозуміла.

Здебільшого у єврейських родин, але не тільки в єврейських, ситуацію там я просто краще знаю, за совєцького часу виховувалася обачливість. Це найперше: дуже важливо бути обачним. Є два життя: одне – це ти в родині, серед близьких, друге – це ти у зовнішніх обставинах, у тому совєцькому житті. Це така подвійна бухгалтерія. Я ще змолоду називав таке роздвоєння «соціальною шизофренією». Люди були до неї пристосовані, реагували автоматично, навіть не замислюючись, коли, де і як слід поводитися.

Особливість мого виховання полягала в тому, що мене не виховали, як я вже казав, з інстинктом соціального самозбереження. Не було просто чинників, які б його виховували. Потім було вже пізно, бо я вже був сформований. Інколи кажуть: «Чому ти ось таким став?» А я жартома відповідаю: «Я з дитинства – дуже вперта людина». Мої родичі розповідали, як моя мама плакала від моєї впертості. Це не тільки жарт, це справді щось пояснює. Людина стоїть на своєму, і її звідти не можна посунути. Вона знає, що це її правда й посунути її не можна. От, наприклад, на мене дуже великий вплив мала поведінка Андрія Сахарова¹ в 60-ті роки, бо якраз саме тоді я вчився на фізика і не міг цієї постаті оминути. Особливо, коли я почав читати його статті у самвидаві. Це на мене вплинуло, тим паче, це збігалось з певними моментами мого життя, коли я самореалізувався. Звісно, я не пройшов такого шляху, як він: Сахаров був уже з кар'єрою, з водневою бомбою, і потім прийшов до правозахисних вимог, після

---

¹ Андрій Сахаров (1921–1989) – видатний радянський фізик-теоретик, громадський діяч, дисидент, лауреат Нобелівської премії миру за 1975 р. Із кінця 1960-х рр. був одним із лідерів правозахисного руху в СРСР. У 1966 р. разом із 24 іншими діячами науки та культури підписав лист до Генерального секретаря ЦК КПРС Леоніда Брежнєва проти реабілітації Сталіна. Автор перекладених багатьма мовами «Роздумів про прогрес, мирне співіснування та інтелектуальну свободу» (1968).

того, як побачив, що він створив. На мене це справило дуже сильне враження. Ми формувалися не набагато пізніше, ніж він, але вже в інших обставинах. А ще дуже важливими виявилися слова Солженіцина², хоча це не був мій кумир. Мені здається, це було 1974 року, коли його арештували й вислали. Тоді вийшло його звернення, і воно на мене справило дуже сильне враження. Воно було підготовлене заздалегідь, Солженіцин очікував, що його заарештують, і тільки-но його заарештували, звернення одразу вийшло. Про брехню і насильство. Звернення просто до людей, і я вже був готовим його сприйняти. Слово Солженіцина впало у дуже добре сформований ґрунт, і я навіть кілька тез використав у своєму останньому слові на першому суді.

Чернівці, де ви виховувалися і провели першу частину свого життя, відіграли дуже важливу роль у вашому шляху. Це вельми цікаве місто, мабуть, унікальне в українському контексті.

Так, це Буковина. Буковина дуже сильно відрізняється від інших частин України: й від Галичини, й від Східної України. Вона формувалася під впливом багатьох дуже різноманітних чинників. Як я жартую інколи, переважний стиль Буковини – це еклектика. А коли еклектика формується протягом 200 років, то вона сама стає стилем. Можливо, я перебільшую, але Буковина є дуже толерантним місцем, і це на мене неабияк вплинуло. Був підготовлений уже ґрунт для сприйняття різних істин, які навіть, можливо, протилежні одна одній, різних релігійно, різних ідеологічно. І Буковина була доволі терплячою, на відміну,

---

² Олександр Солженіцин (1918–2008) – письменник, публіцист, лауреат Нобелівської премії з літератури за 1970 р., громадський діяч, дисидент. 7 січня 1974 р. на засіданні Політбюро ЦК КПРС було розглянуто вихід «Архіпелагу ГУЛАГ» і заходи щодо «припинення антирадянської діяльності» О. Солженіцина. 12 лютого його арештували, обвинуватили «у зраді Батьківщини» і позбавили радянського громадянства, а наступного дня доправили літаком до Німеччини (ФРН). 14 лютого 1974 р. було видано наказ про вилучення із бібліотек і торговельної мережі творів О. Солженіцина.

наприклад, від Галичини, яка була дуже різкою, гострою. Тому, гадаю, потягом до різних проєктів, пов'язаних із толерантністю, я завдячую моєму буковинському походженню. А Україна... Це дивно, але в роки моєї молодості Україна на Буковині проявлялася дуже мало. Місто Чернівці було більше єврейським і російськомовним, а не україномовним. Україна на мене почала впливати набагато пізніше.

Взагалі особливості мого дитинства були такими, що я вважав і вважаю себе навіть зараз до певної міри інфантильним, певні речі формувалися із запізненням і, можливо, залишилися недоформовані. От, наприклад, є такі слова Вінстона Черчилля, що в кого немає у 20 років лівих ідеологічних спрямувань, своїх симпатій, у того немає серця, а в кого вони залишилися у 30 років, у того немає голови. Це вказує на певні етапи розвитку людини. Звичайно, молоді люди є більшими максималістами, їм притаманний більший потяг до справедливості, а потім це минає і настає зрілість, але така зрілість мені не притаманна. Для мене, здається, почуття справедливості важливіше, ніж поміркованість. І це я вважаю наслідком ось того недостатнього системного виховання, яке формує людину. Навіть тепер, коли я дуже активний, багато людей від мене залежить, я інколи ловлю себе на тому, що я поведжуся не так, як людина, яка повинна думати про те, що треба бути поміркованою. І мене це не надто, але дещо бентежить. Це окрема історія, бо коли людина робить свою справу і не думає про інших людей, це насправді не дуже добре.

Ви почали говорити, що Україна прийшла до вас пізно, а потім виявилася дуже важливою... Що ви маєте на думці?

Я взагалі не відчував України до тридцяти років. В мене серед сусідів не було українців. Тобто були українські чинники, які, можливо, опосередковано впливали на мене. Це Український музично-драматичний театр, який був просто навпроти мого будинку, і ми туди через

вікна лазили в дитинстві. Але я ніяк себе не співвідносив із українськістю. У школі я взагалі не звертав уваги на гуманітарні предмети. Мене цікавили точні науки – фізика, математика, хімія трохи. Я ледве-ледве відбивався від гуманітарних дисциплін. Не тільки від української мови, а й від російської, від історії, від усього, що не мало стосунку до фізики, математики. Я хотів чимшвидше проскочити ці предмети. Але коли вже почалося гуманітарне формування – запізно, в університеті, – тоді тільки я звернувся до українського. Я потрапив до оточення українців. У Чернівецькому університеті багато лекцій читалося українською мовою, більшість студентів, із якими я навчався разом, були українцями із сільської місцевості, я був змушений «українізуватися», й у мене не було протесту проти цього (*сміється*).

Моя мова, моє сприйняття України почали формуватися якраз в університеті. Тоді ж я знайомився із самвидавом і бачив, як багато там матеріалів стосовно України. І тут зіграло таке юнацьке почуття справедливості й наклалося на це. Бо я бачив, як багато українців страждають у тюрмах, скільки репресій було в країні. Про Голодомор я почув не тоді, коли про це сказав Ющенко в 2000 році, а набагато раніше – через самвидав і знайомство з українськими дисидентами. І я думаю, що це моє ставлення до України, яке сформувалося в другій половині 60-х – першій половині 70-х років, відтоді вже не змінилося. І це попри те, що я російськомовний, бо рідна мова в мене російська. Я дуже добре ставлюся до російської культури, в тюрмі перечитав усю російську класику, якої не читав у школі, коли треба було її читати. І це мені дало певне сприйняття російства, розуміння його, але не сантименти до російського. А до українського були сантименти духовні.

Хоча ви народилися в Узбекистані, однак провели все життя тут, в Україні. Гадаю, тому і з'явилися ці сантименти. Проте часи вашої молодості припали на 60–70-ті роки в Радянському Союзі, до того ж в Українській РСР, щодо якої радянська влада здійснювала ще більш репресивну політику, ніж у решті держави.

Звичайно, такими були часи, в які ми потрапили. Хоча й були вони вже досить «вегетаріанськими», зокрема 60-ті роки, коли вже, як казав той же Солженіцин, насильство не клало свою тяжку лапу на плече кожного, незалежно від того, що він робив, що він думав, а тільки вибірково – на того, хто надто вже «висовувався». І цей час був не таким поляризованим, як попередній. Але все одно поляризація була, все одно було насильство, а брехні було ще більше. І все одно реакція на це насильство і брехню була однозначною: це не моє, я проти цього. А що ти можеш протиставити, якщо ти маленька людина у величезній системі, де людей більш ніж 200 мільйонів, де нема такої великої культури спротиву, як, можливо, в інших країнах.

Це тільки індивідуальність твоя, твоє відчуття, реакція на неправду. Моє ставлення до правди є дуже болісним і досі, для мене правда є дуже важливою – саме поняття правди і співчуття до тих, хто потерпає від насильства. Тобто ти не відчуваєш у собі сил зруйнувати машину насильства й можеш протиставити цьому насильству тільки своє співчуття та допомогу тим, хто потерпає від нього. Це також певний спротив, бо система не терпить цього співчуття, співчуття до тих, проти кого вона проявляє насильство, бо, на її погляд, вони варті цього насильства. І якщо можна двома словами окреслити це – потяг до правди і справедливості та співчуття до тих, хто потерпає, оце було моє.

Розмова перша

РОДИНА

Мені цікава історія вашої родини, вона доволі добре віддзеркалює також долю певного прошарку єврейства цієї частини Європи та світу.

У батька була дуже цікава родина. На жаль, я нічого не знаю про діда й бабу з того боку, бо в мене не склалося спілкування з родичами батька в Ленінграді. Я пізно познайомився з ними й уже тоді, коли був дисидентськи налаштованим, а вони були дуже «совєцькими». І це не випадково. Родина батька – з Орґєєва, бессарабсько-єврейська родина. Знаю тільки, що в діда з бабою було троє синів – мій батько і два його брати. Батько був молодшим сином (як я уже казав, 1907 року народження), звали його Самуїл, старшого брата – Лев (він народився в Орґєєві 1893 року), середнього – Григорій (він народився в тому ж місті 1897 року). І як ви правильно сказали, це – типова єврейська родина, яка потрапила в оцей вихор подій – соціальних, революційних – на початку ХХ сторіччя.

Це мені розповідав батько в ті поодинокі моменти, коли нам вдавалося все ж поговорити. Він був дуже зайнятим, потім хворів багато, й було не до того. Дуже був роздратованим, бо він отримав інфаркт, коли йому було 50 чи навіть 49 років. Батько був дуже сильною, енергійною, активною людиною. Уся його активність йшла на родину, а також, тоді можна було так сказати, на комерцію. Але оскільки він виховувався у 20-ті роки в Румунії (якій між двома війнами належала Бессарабія), то мав там трошки вільної комерції, такої, яка була у капіталістичному суспільстві. Він служив у румунській армії наприкінці 20-х років, пішов туди, можливо, трохи пізніше, бо у євреїв колишніх російських територій, як і австро-угорських,

були певні проблеми з отриманням румунського громадянства. Я думаю, що з бессарабськими євреями це було трохи легше, бо вони не були такими патріотами Росії, як буковинські євреї були патріотами Австро-Угорщини. А румуни в такий спосіб мстилися тим, кого вони знову залучили до себе після Першої світової війни, але хто тяжів до інших систем. Буковинські євреї були дуже віддані Австро-Угорському правлінню, монархії, парламенту, це була більш-менш цивілізована монархія.

У Бессарабії не було такого, особливо після погромів. Буковинські євреї взагалі не знали, що таке погроми до 1915 року, поки російська армія не пройшла через Буковину двічі й не погромила її. Про це дуже мало істориків пишуть, але вперше буковинці зазнали погромів саме так. У Бессарабії було інакше, й це розвело нашу родину в різні боки. Старший брат мого батька, Лев, став комерсантом і потрапив у Росію. Я не знаю, де він навчався в Кишиневі, можливо, до Першої світової встиг закінчити гімназію. Я думаю, що його родина була не бідною, але й не дуже багатю. Середнього класу, скажімо так. Що він робив під час революції та війни, я не знаю. Але після... вже в непманські часи він був у Росії, мешкав у Москві. Хоча я думаю, що він потрапив туди раніше.

А якою була його доля в радянські часи?

Він знав російську мову, оскільки був із Бессарабії. Лев потрапив у Москву й там займався комерцією, одружився з дочкою відомого російського комерсанта Сави Морозова, Оленою. Є навіть її фотографія в дитячому віці, моя дружина знайшла її у якійсь книжці про родину Морозових. Я дуже мало про це знаю, батько щось розповідав. Олена була ще жива у 50-ті роки, і батько, коли їздив у відрядження до Москви, її навідував. Я не знаю, чи були в неї діти від дядька.

Дядько змінив навіть прізвище на англійський манір, писався Зіс-Уельс. Така була фантазія. Це для того, щоб не фігурувати з єврейським прізвищем у Росії у 10-ті роки,

коли був ще дуже сильний антисемітизм, хоча була й певна емансипація після законів 1905 року. І вже ця смуга осілості змінювалася, навіть була знищена в ті роки, і багато євреїв поїхали навчатися та працювати до Москви та інших великих міст. Але Лев був одним із перших і, певно, здібних. Коли були розстріли 20-х років, коли почали притискати всіх багатих людей, він потрапив під репресії. Його тесть, Сава Морозов, допомагав революціонерам. Але, незважаючи на це, дядька все одно розстріляли більшовики приблизно в 1925 році, бо він був багатою людиною, комерсантом. Ось така ситуація.

Середній брат батька, Григорій, ще юнаком потрапив у вихор Громадянської війни в Росії, там відзначився, як багато єврейських юнаків того часу, які опинилися на боці більшовиків. І гадаю, ті родинні спогади про погроми, про царську Росію, про дискримінацію на нього вплинули більше, ніж на старшого брата. І його кинуло у лівий бік, у комуністичний, попри те, що родина була доволі заможна і старший брат став комерсантом. Не знаю навіть, чи вони підтримували зв'язки.

Григорій був на службі у ВНК, працював в органах НКВС, потім – МДБ, щоправда, під іншим прізвиськом. Я не можу розшукати матеріалів. Ленінградські родичі – це його діти, двоє синів, одного звали, як мене, тільки не Йосиф, а Осип, тобто більш по-російськи, і був Володя, молодший, він рано помер. Я з Осипом познайомився вже наприкінці 60-х років, він був юристом. А дядько Григорій помер своєю смертю, – це дивно для чекістів. Це говорить про його певні навички виживати, які дали йому змогу пройти через лабіринти терору й залишитися живим. Він вийшов на пенсію десь після смерті Сталіна, певно, у званні генерала, й очолив Ленінградську хутряну фабрику, був її директором. Це вважалося дуже теплим місцем, одним із найпрестижніших, і, звичайно, воно було для такої людини, яка відзначилася перед совєцькою владою. І його діти, обидва сини, одразу з нами перервали стосунки, коли я зайнявся дисидентськими справами. Мій брат намагався з ними спілкуватися, але не

вдалося. А я вже, коли звільнився, навіть не намагався поновити зв'язки.

Ось така доля, просто для роману, як розвело братів: середній служив у органах, які вбили старшого брата. Було багато літератури такого кшталту.

Така доля добре віддзеркалює всі драматичні повороти епохи. Яким був шлях вашого батька?

Мій батько ніяк політично не визначився, бо він жив у Румунії в ці роки, як я сказав, служив там в армії, займався після армії трохи комерцією, він добре розумівся на різних шкіряних виробках. У нього були зв'язки якісь, торгував, можливо. Батько був зовсім нейтральним, я думаю, завдяки тому, що він залишився в Румунії. Він уже сформувався, його не зачепило ні праве, ні ліве. Він опинився в Кишиневі, коли в 1940 році совєцька армія захопила Бессарабію. Гадаю, батько був скептично налаштованим, але ніяк цього не проявляв. Я ніколи від нього не чув нічого антисовєцького, але нічого не чув і просовєцького.

У батька вже була родина в Румунії в 30-ті роки, вже після армії, коли він був комерсантом. І був син, також Осип, тобто таке ім'я, як і в мене потім, але мати цього хлопчика, тобто перша дружина мого батька, і хлопчик загинули під час Голокосту. Батька мобілізували одразу в перші дні війни, а вони не встигли відійти, заховатися, й загинули. Але, здається, я точно не пам'ятаю, загинули не від розстрілів, а можливо, від бомбардування, коли намагалися врятуватися. Бо батько їздив потім, шукав сліди і на Кавказі, куди були евакуйовані знайомі, і в Середній Азії, там, де він зустрів мою матір, уже знаючи, що нема родини його. Я взагалі підозрюю, хоча в мене немає підтверджень, і жоден із родичів їх не надав, що мій батько знав мою матір іще у 30-х роках у Бухаресті. Моя мати закінчила гімназію в Каушанах, вона була із заможної багатодітної родини. У них, здається, була торгівля зерном, можливо, локальна, але була. Вона могла після закінчення гімназії в Каушанах

жити в Бухаресті. У неї також був перший шлюб, іще до батька. Але потім вона розлучилася. Я знайшов сліди її першого чоловіка. Він потім в Одесі жив, був одружений удруте. Я знайшов родичів, яких розпитував про це. Можливо, навіть якісь романтичні відносини в моїх батьків були ще в Бухаресті. Мені так здається, чому – не знаю...

Родина моєї матері майже вся змогла евакуюватися. Матір розлучилася зі своїм чоловіком уже в евакуації під час війни. Я не думаю, що вони відчували совецьку владу в 1940 році, бо жили не в Кишиневі. Батько відчув, бо жив у столиці, а в маленьких містечках – не думаю, що встигли за рік дуже багато зазнати лиха. Оскільки у родині матері були гроші, вони, напевно, найняли якісь візки з кіньми й майже всі виїхали. З їхньої родини загинув, мені здається, тільки один брат на фронті, а від нацистських репресій загиблих у них не було.

Як це сталося, що ваші батьки опинилися в Узбекистані, де ви і народилися?

Моя мати жила в евакуації у Фергані, власне, там батько її і знайшов. А частина її родичів виїхала на Кавказ, вони були у Вірменії в евакуації, в різних місцях, бо дітей у родині було дев'ятеро. Головне, що врятувалися. Я знайшов жінку, яка згадувала, як батько приїздив на Кавказ шукати свою родину вже наприкінці війни. А потім він поїхав в Узбекистан. Батько служив на залізниці, – тоді це була частина військової служби, і мав змогу там шукати також. Я дуже мало знаю про це. Батько взагалі не розповідав про свою службу на залізниці. Про матір трохи більше відомо від моєї двоюрідної сестри, яка була дуже близька з нею, бо вони були майже одного віку. Мати була наймолодшою в родині. То була дуже дивна родина. Дід і бабця мали свої родини, але вони залишилися вдівцем і вдовою. Коли вони поєдналися, то разом мали семеро дітей, а потім народили ще двох, – тож стало дев'ятеро. Ці двоє – брат матері Іхл і, власне, мати. Вона була останньою дитиною (народилася 1911 року).

Хтось із дітей прабабусі опинився в Америці. І потім частина родини повернулася з Америки, а частина там залишилася.

Оскільки ваша мати померла дуже рано, які спогади про неї вам передали родичі?

Є одна історія, яка мені взагалі здається фантастичною. Про неї я дізнався від моєї двоюрідної сестри Нюсі. Інші родичі багато не розповідали, боялися, берегли дітей від спогадів про Голокост і про інше, про репресії, про війну і про ці бідування під час війни. Але мати потрапила до Фергани. І там були інші родичі. І брат, найближчий до неї, Іхіл, теж був там. До людей, які були з окупованих територій, ставилися з недовірою, їх не всіх забрали в армію. Бачте, навіть батька забрали не в діючу армію, а на залізницю. А Іхіл взагалі не служив в армії. Як йому це вдалося, я не знаю, в нього був зір не дуже добрий. Він перед війною навчався у Франції і став там фармацевтом. Скільки його пам'ятаю, він був дуже шанованим у Кишиневі фармацевтом. Його аптеку знали всі. Їхнє прізвище було Натанзон, то велика родина, вони дуже трималися одне одного. Це була мрія єврейської родини, щоб дитина стала лікарем або фармацевтом. Це взагалі було фантастично, особливо після царської Росії, коли були обмеження на вищу освіту. А в Румунії заможніші родини могли собі дозволити когось із дітей вивчити... Наскільки я знаю, Іхіл був єдиним, на кого родина витратила кошти, аби його навчити, бо він був дуже здібним. Я його добре пам'ятаю, навіть у нього жив у Кишиневі. Але ту історію він мені ніколи не розповідав. Це моя двоюрідна сестра Нюся мені розповіла разом із усією історією родини, з усіма зв'язками родинними, хто з ким одружився, хто ким був, хто коли приблизно народився і коли помер із тої частини родини, що виїхала до Америки ще в XIX сторіччі. Бо її мати після смерті чоловіка повернулася з Америки.

Тож Нюся розповідала, що Іхіл працював під час війни в аптеці у Фергані та займався якимись комерційними

справами. Щось було пов'язане з чаєм, здається, наскільки я розумію. Його заарештували за ці справи. Але коли був обшук удома, знайшли його французький диплом й одразу перекваліфікували на політичну справу, на шпигунство. І йому навіть оголосили смертний вирок. Але чи погрожували, чи справді вже був? І моя мати, це був приблизно 1943 рік, була вже розлучена зі своїм першим чоловіком. І тут я думаю, що це був уже якийсь чинник мого батька, якісь зв'язки, бо дістатися з Фергани в Москву для пересічної людини, гадаю, було би просто неможливо. Навіть за гроші. Треба було мати перепустки. Сестра розповідала, що моя мати якось дісталася до Москви й потрапила на прийом до Берії, фантастика просто, і якось відмолила свого брата. Жодного підтвердження цього більше нема, але вона так серйозно про це розповідала...

Вдалося їй звільнити брата з-під арешту?

Так, із часом його звільнили, я не знаю, скільки він відсидів, він не любив про це розповідати. Його донька живе в Ізраїлі, Анет, вона не дає підтвердження цього. Вона каже: так, у батька були неприємності, він був заарештований. І більше вона нічого не знає. Тобто її батько та мати їй про це навіть не розповідали. Ось така історія. Це характеристика часу: як можна, щоби батьки дітям не розповідали про своє життя? Але так було. Діти ж виховуються якраз на розповідях своїх батьків. Від нас дуже багато приховували. Берегли нібито, а насправді це така втрата...

А як сталося, що ваші батьки переїхали в Чернівці після 1945 року?

Історія така. Батьки побралися 1947 року, коли я вже народився. А народився я наприкінці 1946-го, в Ташкенті, куди батько забрав матір із Фергани. І вони збиралися взагалі виїжджати за кордон, до Румунії, бо батько все ж таки з Румунії, і мати в Румунії жила. Вони хотіли виїхати до Румунії і звідти – до Ізраїлю. Батько знав мови румунську, російську, їдиш, навіть іврит знав, бо навчався в єврейській релігійній школі в дитинстві. Тоді було

відомо, це таким «телеграфом» люди передавали одне одному, що у Чернівцях можна поселитися, дуже багато вільних квартир є. Хоча в батьків був вибір – у Кишинів повертатися, бо вони все ж таки звідти, але у Чернівцях було «вікно» в Румунію. Воно існувало з 1944 року до травня 1946-го. Оскільки інформація доходила з великим запізненням, то вважалося: якщо переїхати в Чернівці, звідти можна було офіційно як колишнім румунським громадянам перебратися в Румунію. І вони збиралися так зробити. Але я їм завадив, бо народився в грудні 1946 року, коли вже було закрито не тільки легальне «вікно», а й нелегальне. Воно до грудня працювало, коли провідники супроводжували окремих людей і родини в Румунію, і дехто користувався цим. Іноді людей убивали, грабували. Відомі такі випадки.

Але мої батьки цього не знали, вони поїхали до Чернівців. Там хтось був із родичів, наприклад, Нюся. Вони ще раніше туди приїхали, бо чоловік Нюсі, Аркадій, демобілізувався з армії, він був зі східноукраїнської частини, а не з бессарабської, здається. Він навіть у Львові ще служив. Власне, в мене з ним були тільки суперечки вже в 60-ті роки. В нього був совєцький погляд на все. Він був колишнім офіцером совєцької армії.

Отож ці чинники й привели батьків у Чернівці – там була і племінниця, близька до матері, і «вікно» в Румунію. Їхали через Москву, невеликий термін часу пробули в Москві. І потім, це був уже початок 1948 року, ми переїхали в Чернівці. І я дуже туманно пам'ятаю планування нашої першої тимчасової квартири, але мені ще двох років тоді не було. Як це можна пам'ятати? Але я пам'ятаю, де стояло ліжко. Або пам'ятаю одну сцену, вже з другої квартири, куди ми переїхали потім, можливо, десь 1949 року: я сиджу на столі, а батько з матір'ю мене годують кашею, вмовляючи її поїсти. Пам'ятаю, як вони стоять переді мною, здається, мати ліворуч, батько праворуч... Більше нічого не пам'ятаю, ні тарілки, ні каструльки каші.

Іще я пам'ятаю у вересні 1951 року, наприкінці вересня (ознаки часу реконструйовані), релігійний обряд

брит-міла³ над моїм новонародженим братом Семеном. Це врізалося в пам'ять, бо сталася неординарна подія, і я, певно, відчував її винятковість та урочистість.

Батько в Чернівцях пішов працювати у шкіряно-взуттєву промисловість. У 50-ті роки в нього було багато відряджень, він займався постачанням матеріалів для пошиття взуття, їздив скрізь, у нього були зв'язки. А нами опікувалася няня. Мати хворіла, вона була в Кишиневі у своїх родичів, бо вважалося, що там є кращі фахівці-лікарі, в неї був рак. І це виявилось одразу після народження брата у 1951 році.

Після смерті матері ваш батько вже втретє одружився?

Так, він знайшов свою третю дружину, це був уже 1956 рік, мені було 10 років. Вона була чудовою жінкою. Потім у нас сестра народилася, у 1957 році, коли батько вже хворів. Оскільки батько хворів і не міг працювати, то вже працювала його дружина. Вона весь час проводила на роботі, була лікарем «Швидкої допомоги». Тобто нам виховання і від неї не дісталось. Єдине, це вдячність велика до неї, що вона себе цілковито віддала трьом дітям. Уже ніякого особистого життя не було. Це правда.

Ми її звали мамою – я і брат. Пам'ятаю, як я водив брата в 50-ті роки в дитячий садок. Коли наша мама померла, йому було півтора роки. Тобто він її взагалі не пам'ятає, я хоч трошки пам'ятаю, дуже мало, але все ж якийсь образ є. Якись спогади, дуже фрагментарні. Є фотографія, де ми втрьох – мама і нас двоє...

А з батьком стосунки були складні. В нього стався інфаркт, коли мені було 10 років. А перед цим він був дуже зайнятим. Ми були під опікою няні, це була румунка з Кишинева, можливо, він привіз її звідти у Чернівці, і ми весь час проводили з нею, поки не з'явилася друга матір у нашому житті.

---

³ Брит-міла – обряд обрізання в юдаїзмі, який проводять на 8-й день після народження хлопчика. Символізує союз Бога і праотця єврейського народу Авраама.

Розмова друга

ІДЕНТИЧНІСТЬ

Що ви можете сказати про єврейську ідентичність ваших батьків? Наскільки велику роль це відіграло у вашому житті?

Річ у тім, що ідентичність була розчинена, не була якоюсь дуже конкретною. Бо це були Чернівці й Бесарабія, де проживали євреї не дуже релігійні, переважно просто пересічні євреї. На відміну від київських своїх «колег» тих часів, які взагалі були дуже асимільовані, ми знали, що ми – євреї. Інша річ, що ми в це вкладали. Гадаю, в асимільованих совєцьких сім'ях було лише знання, що вони інші. Просто відчуття іншості. Тоді був державний антисемітизм, різні розмови в родинях. Я не пам'ятаю розмов про боротьбу з космополітизмом, бо я був іще малим у 1948 році, але в 50-ті роки пригадую деякі розмови про це. Пам'ятаю, як батько десь у середині 50-х років слухав радіоприймач ризького виробництва «ВЭФ-Аккорд». І всі євреї намагалися купувати саме цей, бо там на коротких хвилях, тридцять три і три десятих метри, був «Голос Ізраїлю». «Глушилки» заважали, але всі намагалися придбати цей приймач, щоб послухати про євреїв та Ізраїль. Тому Ізраїль увійшов дуже рано в моє життя, бо це була держава, про яку батько слухав, яку він обговорював. Деталей я не пам'ятаю. Батько дещо встиг мені розповісти, бо він навчався в релігійній школі, деякі історії з Тори⁴ я пам'ятаю від нього. Брат нічого не пам'ятає, бо йому було лише 5 років, коли батько це розповідав.

---

⁴ Тора – Закон. Торою називають як П'ятикнижжя Мойсея (Письмова Тора), так і Талмуд (Усна Тора). У найширшому сенсі Тора – це вся сукупність єврейського традиційного закону – від Біблії до останніх галахічних нововведень.

Це батько вас уперше взяв до синагоги?

Так. Моя мати померла рівно через місяць після смерті Сталіна. З її розповідей я нічого не пам'ятаю. А від батька, як я вже говорив, пам'ятаю різні історії з Тори, особливо історію про те, як море розступилося під час утечі євреїв із Єгипту. Вона мене дуже вразила. Не пам'ятаю, батько розповідав це до смерті матері чи після. Через рік після смерті матері батько повів мене в синагогу. І це також у мене відклалося. Пам'ятаю цю синагогу, де вона була розташована. Там уже давно її немає. Згодом там містилося технічне училище, а зараз, здається, будівлю закрито. Тож пам'ятаю, як батько мене туди завів, коли була річниця – йорцайт, читалася поминальна молитва. Щороку того дня читається поминальна молитва за матір – кадиш, «Ель мале ра хамім». Здається, ця синагога, як і кілька інших, працювала навіть під час війни. Бо це була румунська зона окупації в Чернівцях, яка дуже відрізнялася від німецької. На це мало хто звертає зараз увагу.

Власне, це маловідомі історії: чим відрізнявся Голокост у Румунії, на колишніх румунських територіях, від Голокосту на українських територіях.

Зараз про це замовляють дослідження. А це окрема історія зовсім, і дуже непроста. Бо в румунів були надто складні стосунки з євреями. Євреї завжди там жили, й була певна конкуренція, бо йшлося про імперію, чи то Австро-Угорську, чи то Російську, де румуни та євреї завжди виступали як конкуренти. Тобто була неприязнь, антисемітизм, не такий, як у Росії, звичайно, м'якший. Але все одно було дуже неприємно.

Після Першої світової війни – хоча їх ніхто не питав – українці з поляками зробили свою заяву, і Єврейська національна рада Буковини також підтримала їх у тому, що вони проти включення Буковини до складу Румунії. Їх ніхто не послухав. І через це були великі неприємності в буковинців – у євреїв, в українців само собою, в поляків, до них румуни погано ставилися. Там було навіть подвійно

негативне ставлення, бо євреї були дуже віддані Австро-Угорській імперії, імператорові, оскільки, справді, на Буковині вони досягли багато чого. Просто унікально. Я взагалі називаю це «золотим віком». Я не знаю, де у світі ще були створені такі умови, як на Буковині.

Поясніть, у чому це полягало, ці «золоті часи».

Ця імперія була доволі ліберальною. Можливо, трохи недолугою, як Ярослав Гашек описує в романі «Пригоди бравого вояка Швейка». Але ж Гашек був чехом й антиавстрійськи налаштованим. А буковинські євреї були дуже вдячні за те, що мали такі можливості для розвитку, хоча й не необмежені, звичайно. Наприклад, на Буковині ніколи не було їдишемовного театру, адже згідно із законом Австро-Угорщини театр міг існувати тільки німецькою мовою. Були обмеження на певні фахові можливості, на отримання ліцензій. Наприклад, чому головну синагогу в XIX сторіччі будував поляк зі Львова, архітектор Захаревиц? Бо євреї у другій половині XIX сторіччя ще не мали права на ліцензію в архітектурній справі (потім уже отримали).

Тобто були певні обмеження, але вони були набагато м'якші, ніж у Російській імперії. Тож ставлення румунів до євреїв було дуже складним, вони їх підозрювали в симпатіях до Австро-Угорщини, а потім до совєцької влади. Перед Другою світовою війною, коли Гітлер прийшов до влади, почалися репресії проти євреїв, іще не знищення, але вже були обмеження в правах, відбувалася єврейська еміграція з Німеччини. Румунія опосередковано також це відчувала, бо там теж почали розвиватися праворадикальні сили, зокрема, партія «Залізна гвардія». У Польщі цього було набагато менше, бо поляки завжди мали погані стосунки з німцями, але й там був сильний антисемітизм. А в румунів були євреї румунські – «свої», а бессарабські та буковинські – «чужі». «Залізна гвардія» була дуже антисемітською організацією. Були демонстрації, сутички, фізичне насильство. У Єврейському музеї в Чернівцях є

фотографія єврейського гімназиста, якого було вбито залізногвардійцями під час сутичок у 30-ті роки.

Але все ж румуни не були такими затятими, такими педантичними у виконанні певних ідеологем, як німці, й любили гроші. Це врятувало багатьох євреїв і на Буковині, і в Бессарабії. Буковинські євреї були заможнішими, ніж бессарабські, але за гроші можна було відкупитися і там, і там. Від німців не можна було за гроші відкупитися, а від румунів це було можливо. Наприклад, сертифікати, що видавали офіційно в Чернівцях на проживання там під час війни...

Чи допомогли такі сертифікати частині євреїв цей час пережити?

Так. Сертифікати на проживання під час війни не в гетто, а в місті – їх видавав румунський мер Чернівців Траян Попович. Він домовився з губернатором краю Буковини – і Північної, і Південної, яка зараз у складі Румунії, – генералом Калотеску. В Чернівцях гетто було влітку та на початку осені 1941 року, коли спочатку німці увійшли на Буковину, а потім їм на заміну прийшли румуни, а німці просунулися далі. Восени мешканців гетто почали переганяти в Трансністрію. У цей час якраз Калотеску був призначений губернатором, і Попович доводив йому, що не можна всіх євреїв забирати в концтабори, що місто просто загине, бо всі електрики, сантехніки, слюсарі – всі були євреями. Дві третини мешканців міста були євреями.

Це десь приблизно 70 відсотків, навіть більше.

Так, 80 тисяч на 120 тисяч мешканців, особливо після прибуття біженців з окупованої нацистами Східної Європи. І Попович спочатку отримав дозвіл на 250 осіб, потім на 15 тисяч, а реально він врятував 19 600 буковинських євреїв. Розповідають, що деякі з них платили за це чиновникам гроші. Але ж вони розуміли, що є місця, де неможливо відкупитися – там, де була німецька окупація. Румуни поставилися до євреїв дуже диференційовано. Ті «свої» євреї, які жили в «материковій» Румунії,

менше постраждали. Тільки, я знаю, в Яссах були розстріли комуністів-євреїв, коли короля скинули й маршал Антонеску став диктатором, союзником Гітлера до 1944 року. Для «своїх» євреїв румуни влаштували трудові табори. Там можна було вижити. Хвороби були, люди помирали, недоїдання було, але все ж таки велика частина євреїв вижила.

Пауль Целан, видатний поет із Чернівців, усю війну провів на території Румунії, в трудовому таборі. Вижив.

А його батьки потрапили до Трансністрії й загинули. Було 130 чи 160 гетто в Трансністрії. Це від Вінницької області й аж до Чорного моря – Кіровоградська, Одеська області. Євреї були туди депортовані – в гетто, концтабори. Ті гетто мали певне самоуправління. Умови були тяжкі, але завдяки тому, що лишались якісь коштовності чи гроші, можна було прожити, вимінюючи їх у місцевого українського населення на їжу. Насправді місцеві допомагали євреям гетто. Я думаю, що якби не вони, то загинув було значно більше. Українці якось підгодовували євреїв – і за гроші, і без. І я думаю, справжніх праведників треба шукати не в Чернівцях, а саме в Придністров'ї. Тих праведників, які рятували буковинських євреїв. Але на кордоні з німецькою зоною окупації були проблеми. Бо німці, коли знищили всіх євреїв зі своїх регіонів (був такий жахливий табір у Вінницькій області – Печера⁵), приїжджали до Придністров'я й забирали там євреїв для знищення. І деякі керівники гетто з ними співпрацювали, вони мали складати списки. Я замовив окреме дослідження з історії таких людей. Бо після війни, я знаю, в Ізраїлі проти них були судові процеси за співпрацю з німцями. Це дуже важлива обставина. Я сказав: оскільки

⁵ Із грудня 1941 р. по березень 1944 р. у с. Печера в Трансністрії був табір, який називали «Мертва петля». Табір розташовувався на кордоні румунської та німецької зон окупації. Туди відправили тисячі євреїв із містечок Вінничини, а також із Бессарабії, Буковини, Румунії. В цьому таборі було знищено близько 50 тис. людей, вціліли лише кілька сотень в'язнів.

ми робимо музей Голокосту євреїв Буковини, він повинен бути або чесним, або взагалі його не буде.

Майже ніхто про це не знає, що там синагоги працювали під час війни.

Я казав, що до буковинських і бессарабських євреїв було гірше ставлення, ніж до «своїх». Це, до речі, ми бачимо й на прикладі угорців і болгар. Угорці і болгары були союзниками Гітлера, але вони своїх євреїв зберегли. Болгари взагалі зберігали своїх євреїв упродовж усієї війни, бо король захистив їх, але вони віддали нацистам македонських євреїв. І досі македонські євреї не можуть пробачити болгарам цієї акції. А болгарські євреї залишилися живі. Так само в Угорщині. До 1944 року були екзекуції тільки тих євреїв, які не мали угорського громадянства, тобто із Трансильванії та Закарпаття. Їх віддали німцям на знищення, у Кам'янці-Подільському є місце розстрілу. Угорський уряд нещодавно відкрив там пам'ятник – євреям з Угорщини і Трансильванії. А бессарабські та чернівецькі євреї опинилися в Трансністрії, в тих 130 чи 160 гетто. Це велика кількість. Тобто там було близько 100 тисяч людей. Половина з них загинули в умовах гетто, але не 95 відсотків, як в Галичині. У Галичині, в німецькій зоні, було майже неможливо вижити. У румунській зоні, як я вже казав, можна було домовитися за гроші й залишитися живим, отримати сертифікат, харчуватися можна було й можна було отримати допомогу. І посилки доходили з міжнародних організацій у Придністров'я через Румунію. Тобто румуни були трохи інакші. Розумію, все одно вони були негідниками, але порівняно з німцями – меншими...

Повернімося до 50-х років, до єврейської тотальності вашої родини. Ви сказали, що у вашій родині вона базувалася на усвідомленні власної інішності. Як це проявилось для вас особисто?

Знову ж, як у кожному святі для нас є щось своє, так і в нашій національній ідентичності кожен вибирає щось своє. Я не релігійна людина, але я все ж трошки

традиційна людина. Тобто в мене є потреба на свято прийти в синагогу, хоча я не дуже люблю ритуальність у релігії. Я не можу оминати посту, в нас є два дуже важливі пости, і я ще з молодих років, навіть коли було голодне життя в зоні, тримав ці два пости. Це піст 9 Ава⁶ і піст на Йом Кіпур⁷. Перший – це такий «меморіальний» піст в пам'ять про руйнацію обох Храмів, вони за легендою нібито в один день були зруйновані, а Йом Кіпур – це Судний день, коли ти просиш прощення... У християнській традиції також є Прощена неділя, і це йде, можливо, від Йом Кіпуру. І якщо я замислююсь над тим, у чому я єврей, я обираю ось те, що для мене природно, що виправдовує мій спосіб життя.

Є таке поняття в єврейській традиції та релігії, до речі, воно не тільки в єврействі, я зустрів його, коли цікавився йогою, індійською релігією та філософією: Тікун-олам⁸. Тікун-олам означає преображення світу, тобто трансформація навколишнього світу на добро, на позитивне майбутнє. Ідеться про те, що людина проходить певний шлях, і вона повинна бути віддана своєму народові, своїй релігії. Дехто, але не всі, доходить до мети, до певної межі, за якою вже є не внутрішня робота всередині твого народу, а зовнішня робота, коли ті знання, ті навички, засоби, які людина отримала на цьому шляху навчання свого, вона використовує для того, щоб узяти участь у преображенні навколишнього світу на добро: чи на навчання, чи на якусь соціальну роботу, чи на щось іще.

В індійській філософії, не тільки в буддизмі й у дзен-буддизмі, є схожий образ – медитація, за допомогою якої людина повинна дійти до вищого рівня, до нірвани. Тобто вповні з'єднатися з природою, з Б-гом, стати одним цілим.

⁶ 9 Ава – день скорботи єврейського народу. Вважається, що саме 9 Ава були зруйновані Перший та Другий Єрусалимські храми. Це день суворого посту.

⁷ Йом Кіпур – день прощення, Судний день. В єврейській традиції – це одне з найважливіших свят, день посту та покаання.

⁸ Тікун-олам – «виправлення світу», який утратив свою гармонію. Згідно з єврейською містикою людина через Тору та молитву долучається до святості й тим впливає на внутрішню структуру світу та виправляє його.

Але є певний виняток, є люди, які, дійшовши до цього, повертаються у звичайний світ для того, щоб допомагати жити іншим, і їх називають бодгісаттвами. Бачте, є кореляція феномена, що виникла в дуже різних регіонах і приблизно в той самий час тисячі років тому. І мені це близьке, оскільки я знайшов у єврейській традиції те, що відповідає моєму способowi життя. Я не користувався цим образом, щоб стати таким: коли я усвідомив своє життя, то знайшов традиції, образ, які відповідали цьому. Тому релігійним людям складно зі мною дискутувати, бо я кажу: «А ось ти знаєш, що таке Тікун-олам? Чому ж ти кажеш, що я не повинен робити для людей те, що я роблю, і не тільки для євреїв, а для всіх, якщо є Тікун-олам?» Тобто преображення світу на добро. Причому без насильства, звичайно, та без брехні. Ти повинен... Бо ти пройшов цей шлях... Це таке... Кожен себе втішає філософією і будує філософію під себе.

Так, мені важливо зрозуміти ваш спосіб думання та позиціонування себе в цьому контексті, бо це пояснює, яким ви є.

Певною мірою так, але ви ж знаєте (і це дуже важливий пункт мого бачення), що розумна людина може виправдати будь-який свій вчинок, навіть злочин. Тобто розум – це апарат, це механізм, за допомогою якого людина (тому аморальна людина, але розумна, є набагато більшим злом, ніж дурень) може робити витончене зло і навіть підвести філософську базу під те, що це так треба, це виправдано, це потрібно для того, третього, четвертого... Це пастка, як кажуть християни, це від диявола, від лукавого ця пастка. І я намагався – не знаю, чи в мене виходило – оминати цю пастку. Бо ж людина, коли вона в тяжких умовах, коли заарештовують її чи ще щось, чи на зоні, то для того щоб спростити або полегшити своє життя, вона може піти на деякі вчинки, знайти можливість пояснити собі, чому можна так робити, і виправдати себе. Це я називаю теоретизуванням навколо моралі чи радше аморальності.

Наскільки єврейська ідентичність діаспори відрізняється від неї в Ізраїлі?

Ви знаєте, це, виявляється, дуже дивна ситуація. От чому, наприклад, світ єврейський не сприймає ізраїльтян як євреїв? Сприймає як ізраїльтян. Бо євреї в діаспорі, в Галуті⁹ – це певна ідентичність. Ізраїльтяни на них не схожі, хоча мають те саме коріння. Бо в Ізраїлі утворилася низка чинників, які сформували саме ізраїльську ідентичність. Вона нагадує єврейську, має певні спільні риси, але має багато відмінного. І однією з тих рис є те, що в Ізраїлі євреї вперше за 2000 років опинилися в ситуації, коли вони є більшістю, і з ними поруч є якась меншість. Узагалі 2000 років саме євреї були меншістю. У меншості формується інакша ідентичність. І коли ми говоримо про Чернівці, то це одне з небагатьох місць, де євреїв було більше. І це також трохи інша ідентичність.

У моєму випускному класі, я не пам'ятаю, як було в першому, була така пропорція: на 28 учнів – 24 єврея. Тобто 4 неєврея між нас, у єврейському середовищі, було асимільовано. Оця ідентичність є дуже дивною. Її треба вивчати, але ж я не етнограф, не дослідник. Але ми всі знали: в нас єврейський клас. Що це означає? Дехто знав їдиш. Я не знав їдишу, бо в мене вдома ним не розмовляли, а від сусідів трохи чув, дещо розумів. Але деякі мої однокласники вільно розмовляли їдишем. Можливо, це було ідентичністю. Релігійності майже не було. Крім того випадку, коли мене батько повів прочитати поминальну молитву. Гадаю, я повинен був щось говорити там, але я не пам'ятаю цього, мені тільки 6 років було. Це дуже дивно, бо я інколи жартую, що головним чинником єврейської ідентичності в Совецькому Союзі був державний антисемітизм. А насправді було ще щось. Була певна така прихована симпатія до Ізраїлю. Я відчув позитивне ставлення батька до Ізраїлю

---

⁹ Галут (букв. «вигнання») – перебування єврейського народу поза межами його рідної Ерец-Ізраель. Цим терміном позначають період від часу зруйнування Другого Храму (70 р. н. е.) до створення Держави Ізраїль (1948 р.). Ширше під галутом розуміють також єврейську діаспору.

і це сприйняв, і відтворюю ось усе своє життя. І так було в інших єврейських родин. Окрім державного антисемітизму, який нас гуртував, ми позитивно ставилися до Ізраїлю. Щодо історії, традицій, мови – таких дуже мало було чинників. Їдиш – так, це був чинник у наших краях, але не в мене. Вимальовується дуже ірраціональна картина, нема за що вхопитися, а ідентичність є. Ми знаємо, що ми інші. І кожного конкретно запитай, йому дуже важко розтлумачити власну ідентичність.

До речі, Голокост (він тоді ще так не називався) не був окремим чинником ідентичності, це було відчуття відомого антисемітизму, який був доведений до трагедії.

Мене в цьому контексті зацікавила одна ваша розповідь: коли ви сказали в компанії ваших однолітків, що ви – євреї, а вони вам відповіли, що це неможливо, що ви не можете бути євреєм.

Так, ви мені нагадали цей момент, я забув про нього. У шкільні роки я багато часу проводив на вулиці, й у мене сусіди були і євреї, і неєвреї. Тоді вже була друга мама в мене. Здається, це було після 1956 року. Мені було більш як 10 років, і я дружив із хлопцями й не звертав уваги на їхню національність. Але якось вони запитали в мене, хто моя мама, і я сказав, що єврейка. «І що, ти єврей?» Я кажу: «Так». – «Ні, певно твоя мама не єврейка. Ми знаємо її, вона хороша жінка!» Тобто вони в родині сприймали побутовий антисемітизм як нормальне явище. Але коли вони хотіли когось виокремити з тих людей, які їм були симпатичні, то казали: «Ні, вони не євреї». Так, була така фраза. Я взагалі не дуже багато стикався з антисемітизмом. Пощастило. Якщо послухати інших, у них було цього більше. І навіть цю сценку не можна тлумачити як антисемітизм.

Так, звісно.

Це говорить про певні тенденції в родині. А оскільки євреїв було дуже багато, то надто складно було переводити це у форми, притаманні тим місцям, де євреїв була меншість. Це також своєрідна толерантність, прита-

манна саме Буковині. Я пам'ятаю, як до нас додому один чоловік приносив молочні продукти. Увесь його одяг був гуцульським, тобто білі панталони, кептарик, торба-тайстра, шапка смушкова така велика, сам він був із вусами, без бороди, але зарослий. Не пам'ятаю, як його звали. Але батько сідав із ним торгуватися, хоча були вже визначені ціни. Вони щось балакали між собою трохи російською, трохи румунською і трохи їдишем, бо гуцули, які торгували на базарах, знали їдиш. І вони отак переходили з мови на мову, а я спостерігав за цією сценою, як вони сидять і між собою розмовляють. Уже цей сир, сметана збоку, а вони про щось там собі говорять. Не пам'ятаю про що, але що різні мови – пам'ятаю. Я румунську трохи знав, бо няня навчила. Зараз, думаю, нічого не пригадаю, бо я не спілкуюся нею. Але у 1964 році я вступив в університет у Кишиневі, а не в Чернівцях, увесь наш клас виїхав за межі України вступати в різних містах, бо державний антисемітизм в Україні був значно сильнішим, ніж в інших республіках.

Що означав державний антисемітизм для школярів, які взагалі не знали про це?

Але ми знали, що не можемо вступати у виші. Можна було вступити, тільки якщо маєш великий блат або якийсь великий потенціал, що тебе потребують. Потім, коли я перевівся до Чернівців із Кишинева, де у нас були дві російські групи в університеті на фізиці і дві молдавські.

Це в Кишиневі?

У Кишиневі, в 1964 році. І чомусь було відомо, що в Кишиневі приймають євреїв, і тому я поїхав туди вступати.

А в Чернівцях ні?

Ні! Коли я перевівся в Чернівці, на моєму потоці було 6 груп – 150 студентів. І лише дві єврейки були на фізиці. А моя однокласниця відмінниця Фаїна Лехтман потрапила на математику в університет (вона зараз учи-

телює в Ізраїлі), бо брат її матері працював завкафедрою фізичного виховання в університеті. А дві дівчини на фізику потрапили, бо вони були майстри спорту, Рут Розенман – з настільного тенісу, я з нею досі інколи спілкуюся в Ізраїлі, в нас був студентський роман невеличкий на другому курсі, й уже покійна Юля Едліс, вона була майстром спорту з гімнастики.

Це сприймалося як нормальне. От ми живемо в такому суспільстві, і ми не стикаємося з його проявами щодень. Ані на уроках, ані від учителів, ані від наших чотирьох неєвреїв, які були асимільовані серед нас, ані від нікого я не чув про це, але всі знали, що є антисемітизм. У чому він проявляється? Якісь історії, когось образили, когось на роботу не взяли. Єдине конкретне питання: коли ти закінчуєш школу, то повинен кудись їхати вступати. І ти маєш виїхати з України, бо тут було набагато тяжче. Чомусь в Україні проявлявся антисемітизм більше, ніж у Росії. Це дивно, бо зараз навпаки. А тоді було так. Це також треба дослідити.

Відомо, що це була частина політики радянської влади, щоб впливати ще сильніше на суспільство.

Совецька влада все робила свідомо. Це була політика, бо імперія завжди робиться свідомо. Українці та євреї були конкурентами в імперії. Це я зрозумів, бо ті, хто намагався вислужитися перед метрополією, мусять між собою конкурувати. Бо місць менше... Як я кажу, багато хто хоче продатися, але тим, хто купує, не всі потрібні. То є конкуренція. Бо єврейське виховання, яке мені не дісталося тою мірою, як іншим, каже так: тобі треба вчитися, бо ти повинен якось захистити своє місце в житті. І якщо ти вчитимешся добре, ти зможеш... Це не пояснювалося соціальними характеристиками, але йшлося про те, що ти зможеш посісти той самий соціальний щабель, що й інші, якщо будеш краще навчатися. І ми це знали, що нам треба добре вчитися. Це було розчинене в повітрі, ми не розуміли навіть чому, бо коли нас у класі багато, то не всі можуть однаково добре вчитися. У нас були й ті, хто погано

навчався. Навіть вони також вступили до вишів. Це був шлях до соціальної адаптації в цьому суспільстві, бо ти можеш тільки через це отримати якісь права та можливості. Ти повинен закінчити інститут, щоб мати змогу конкурувати. У нас у класі в середньому вчилися непогано, були дві відмінниці – одна єврейка, Фаїна Лехтман, про яку я вже згадував, і росіянка Стелла Балковська, яка досі розмовляє як єврейка: російською з єврейським акцентом... І зараз, коли зустрічаю її в Чернівцях, у неї інтонації, як у всього нашого класу.

Я інколи замислююся над тим, як змалювати це відчуття антисемітизму, воно розчинене в повітрі, й ти не можеш його вхопити. Потім в університеті в мене був один випадок, коли я зіткнувся із цим реально. І, до речі, з боку українського націоналіста, професора. Це був нині покійний професор Товстюк, дуже відомий фізик в Україні. Але це вже студентські роки, це інше. А в школі й на вулиці не було. Можливо, в якихось таких опосередкованих бесідах, все ж він був.

Розмова третя

ЗАХОПЛЕННЯ

У шкільні часи й на початку навчання в університеті для вас існувала фізика й математика. Решта світу вам не була цікава?

Так. Я пам'ятаю, навіть твори, які ми писали українською та російською мовами, то я завжди обирав вільну тему. Я не любив читати всіх цих класиків, я їх погано знав або взагалі не знав. І мене виручало те, що я знав фізику й математику, бо мене надзвичайно цікавила наукова фантастика, я мріяв про космос, про синхрофазотрони, про ядерну енергетику. Це мені було дуже цікаво, я дуже багато читав, навіть те, чого не було в підручниках, у жур-

налах. І це мене виручало, бо коли були твори на уроках, то я обирав вільну тему й писав про освоєння космосу, про фізику, елементарні частинки, про ядерну енергетику, термоядерний синтез, який тільки-тільки тоді поставав. Оце мене дуже виручало і примиряло з нашими вчителями російської та української мов, бо з їхніх предметів я погано вчився.

Але, власне, це перша частина молодого віку, де у вас є насправді один інтерес – фізика, і цей світ є теоретичним. І так триває до певного моменту, коли всередині вас повільно з'являються зміни. Спершу на такому, скажімо, практичному рівні. І тому мене вразило, як ви робили...

Кристали?

Так. ...І довідалися, що, власне, те, що для вас є цікавим у теорії, можна використати для ядерної зброї.

Для ракет. Це були термоелектричні кристали, напівпровідникові, які використовуються в головках самонаведення. Теплове самонаведення. Бо ракета відчуває, де гарячіше, й летить саме туди. І вибухає там, де найгарячіша температура. А де найгарячіше? Там, де працює двигун літака, там найгарячіше. І протиповітряні ракети обладнані датчиками самонаведення. І дізнався, що ці кристали, які я вирощував в університетській лабораторії, там використовують...

Тут для мене важливо те, що в якийсь момент відбулася зміна із суто теоретичного інтересу в фізиці в напрямі гуманітарної сфери.

Це сталося в університеті. Університет – це ж п'ять років. Це генезис, паралельно відбуваються кілька процесів, накладаються один на один, і з'являється результат, непередбачуваний жодним із цих процесів, але спричинений їхньою сукупністю. Ось, наприклад, є певні лінії. Одна із ліній – це те, що мене цікавило – фізика, математика. Я прийшов в університет на перший курс

надто охочим реалізуватися саме в цьому. Бо я розумів, що це моє. У школі я був переможцем олімпіади, не великої якоїсь, не міжнародної, а місцевої. Мене це цікавило, в мене це виходило. Я дуже добре розв'язував задачі, дуже швидко. Це було у школі, було в університеті. Але тепер я розумію, що задачу треба сприйняти як універсальну категорію, адже будь-який виклик – це також задача, або логічна, або математична, або фізична, або життєва задача. Тобто все одно залишилися виклики й задачі, просто фокус перейшов із фізико-математичних задач на інші. Намагання розв'язати задачі, сприймати будь-яке завдання, навіть не фізичне, як виклик, який треба подолати, це залишилося. Бо це певний аспект характеру – розв'язування задач, прийняття задач як викликів, і не лише на фізико-математичному рівні. Деякі люди так і залишаються там, тільки це вони ховаються від життя. От багато прикладів найпередовіших фізиків і математиків, які штучно навіть ізольовуються від життя і не сприймають його як виклики, як інші задачі поза зоною їхнього професійного інтересу. А в мене не було такого обмеження, але це відбувалося повільно й доволі органічно, не раптово. І багато чинників на це впливало.

А саме?

Є те, що тобі цікаво, те, що тобі вдається, і люди хочуть, щоб ти їм допомагав, бо не так багато охочих допомогти, а грошей нема наймати нових людей. І раптом виявляється, що тому, що ти єврей, ти не можеш цим займатися – тим, що тобі подобається. Хоч це було не теоретично, але це теж було як задача: через якийсь чинник невідомо з чого виростити щось структуроване. Бо кристал – це структура, тільки в цьому малому обсязі ти перетворюєш світ, із чогось аморфного робиш щось структуроване. Це також цікава задача. І виявляється, ти не можеш цього робити. Оце один із чинників. Другий, про що ми говорили, як це використовується. Я навіть не пам'ятаю, що було раніше, а що пізніше. Це приблизно водночас

було. Це мене вразило. Це не спричинило відразу результату. Бо я ходив до лабораторії на другому курсі, а прийняв остаточне рішення, що реалізувати себе треба не у фізиці, вже після четвертого курсу, тобто це два-три роки.

Це процес, так.

А ще ж дуже багато подій відбувається. Ще один чинник дуже цікавий – це моє ставлення до історії Комуністичної партії. Це була перша сесія в Кишиневі, взагалі перша сесія в моєму житті. Там було чотири іспити. Я жив у родичів, у прохідній кімнаті. Але коли ти молодий, це не важливо. Привчався жити не вдома. Я трохи займався туризмом ще у школі, це також привчає до певної самостійності. Працював кіномеханіком, бо була тяжка ситуація в родині, треба було допомагати фінансово.

Тож ми готувалися до сесії, я все це схоплював дуже швидко: фізика, вища математика, алгебра, нарисна ця геометрія, матаналіз, усе це мені дуже легко давалося. Одразу з лекції я все це запам'ятовував. І тому тут проблем не було. Були лекції з історії партії, і все це якось вилітало з голови, мало що залишалося, бо в мене голова була налаштована не на це. В мене якраз тоді з'явився інтерес до поезії, перший курс, дівчата почали цікавити вже. Але фізика, математика – це святе. Починається сесія, заліки пройшли, все гаразд. Перші три іспити – це фізика й математика, я їх складаю зльоту на п'ятірки. І останній, четвертий, іспит – це історія Комуністичної партії. У мене було коло друзів, дуже здібних єврейських хлопців, фізиків, які потім стали професорами, особливо просунутим був Наум Перельман, він згодом став доктором наук. І ми разом вивчали історію партії, нас там було четверо чи п'ятеро – Ізя Шенкер, Борис Шейнкман, я, ще хтось. А треба ж було читати багато джерел – це Ленін, Карл Маркс. І вони читають, я читаю. І я відчуваю, що в мене в голові це не залишається. У них залишається, а в мене ні. Бо вони старанні, їх виховували вчитися, якщо тобі не подобається, все одно треба вчитися. Мене цього не вчили. Мені це не

подобається – я це пропускаю. І приходжу я на іспит до викладачки-комуністки Романової (між іншим, антисемітки, але ми цього не відчували під час лекцій, хоча половина групи була євреями, – дізналися пізніше), тягну квиток і розумію, що я нічого не знаю. Я там щось починаю згадувати і бачу, як вона червоніє, дивиться на мою залікову книжку, там три п'ятірки. Вона сприйняла це інакше. Я вже потім почав розуміти, в чому річ. Вона сприйняла це як недбалість, буцімто я думаю, що як в мене три п'ятірки, то вона автоматом поставить... Начебто я думаю, що історія партії – це неважливо, а вона вважає, що дуже важливо, навіть більше, соціально найважливіше для всіх, а вже потім математика й фізика. Вона просто кричала на мене: «Що ви думаєте, що я вам поставлю п'ятірку, якщо ви маєте три п'ятірки... Ні!» Поставила мені трійку, бо я все ж таки щось сказав. Не пам'ятаю що (*сміється*). Я взагалі нічого не знав, але щось сказав. Вона трійку мені поставила, двійку не наважилася, хоча, гадаю, могла б. І це одна з точок, які я пам'ятаю, думаю, що це дуже важливо. Я не сприймаю те, що я вважаю брехнею. Інтуїтивно. Я тоді ще майже не читав самвидав, можливо, в школі щось траплялося. Я навіть не можу зараз сказати, чи було так, чи ні. Можливо, більше були бардівські пісні, це так. Були тоді вже Висоцький, Візбор, Окуджава. І це також була така віддушина для нас, де ми почувалися комфортніше, ніж в офіційній культурі. Але в мене ще не було протесту проти офіційної культури. Оце перший випадок, цей іспит із історії партії, коли я відчув, що я якийсь...

Інший.

Так, виродок.

Просто інший.

Інший, так. Що чомусь у друзів моїх це входить, залишається у голові, вони здали на п'ятірки, отримали підвищені стипендії. Мені це потрібно було, бо мені родина не мала змоги допомагати. Я підтягував учнів, школярів,

допомагав їм із математикою та фізикою, цим заробляв якісь невеликі гроші, але цього було недостатньо. Я дуже хотів стипендію, але навіть це бажання – мати підвищену стипендію – не привело до готовності вивчити історію партії. Оця іншість відчута була саме тоді.

А на другому курсі ви повертаєтесь до Чернівців. Це після смерті батька?

Так. Батько помер 11 червня 1965 року, якраз у мене була вже друга сесія. Але це була весна, навесні так не хочеться вчитися. І парки там були в Кишиневі, дівчата були вже. І батько помирає. Я полетів у Чернівці, відпросився у декана. Поховав... Я застав його ще живим, але він уже нічого не відчував. Особливі були стосунки із хворим татом, але це окрема історія, яка дуже на мене вплинула. З одного боку, батько... Я зараз відчуваю це, таку рідну людину... А тоді в мене були дуже складні з ним стосунки, коли він уже хворим був. Після інфаркту він іще жив із 1957-го по 1965 рік. Його дуже дратувала неможливість реалізовувати себе. Він відчував себе чоловіком, якщо годував свою родину. Він завжди був попереду, добре заробляв, добре утримував родину, їздив на курорти. Ми не голодували. І раптом він опиняється в ситуації, коли не може працювати, не може заробляти. Мати була змушена брати чергування на «Швидкій допомозі». Брала два чергування, 24 години поспіль. Дуже тяжко було їй, вона палила «Біломорканал», міцні совєцькі цигарки, чоловіки їх курили. Це, гадаю, ще з воєнних часів.

У моєї другої матері також дуже цікава історія, яка мала на мене вплив. Вона дуже не любила розповідати про життя під час війни. Вона походила з Могилева-Подільського, тобто з української частини, не бессарабської. Вона знала їдиш, і це все, що в ній було єврейського, як і в її родичів, яких я знав. У матері був випускний вечір напередодні війни. Тобто 21 червня 1941 року вона була на випускному вечорі та гуляла з однокласниками до ранку, коли випускники побачили літаки, які заходили на бомбардування. Німецькі літаки. Почалася війна. Багато хто

не встиг евакуюватися й потрапив до німців. Вона лише один епізод розповідала, але цей епізод на мене дуже вплинув, узагалі на моє відчуття війни і цих всіх складних процесів.

Вона розповідала історію, як їх, велику групу єврейських дівчат і хлопців, затримали німці, коли увійшли в Могилів-Подільський, і вели вже на смерть. І вони зустріли своїх однокласників, місцевих хлопців, можливо, українців, які вступили в поліцію, й ті хлопці їх відбили від німців. Зі зброєю в руках, не стріляючи, а погрожуючи німцям. Певно, там були не дуже відчайдушні німці. Можливо, двоє конвоїрів, їхню кількість із розповіді я не пригадую. Що було після цього, вона нічого не розповідала. Я не знаю, як вона пережила війну, але знаю, що вона не була в евакуації. Тобто їх переховували українці. Не знаю їхніх імен. Вона не любила про це розповідати. Гадаю, це була нелегка для неї історія.

Але ви вважаєте, що для вас ця історія дуже важлива у сприйнятті вами світу?

Для мене важливо, бо, на відміну від совецької пропаганди, яка описувала українських поліцаїв завжди однозначно негативно, я відчув, що це все не так просто, що можливі й інші життєві ситуації, коли люди поведуться зовсім навпаки, всупереч стереотипам, і навіть мужньо, коли якісь особливі стосунки втручаються в перебіг подій. І це дуже важливо було для мене. Я навіть на лекціях наводжу цю історію, про яку я дізнався від матері... Хоча це був лише один епізод...

Іще ви почали говорити про складні відносини з батьком перед тим, як він помер.

Ми разом із братом протистояли батькові. А ми з братом дуже близькі й досі. Це трапляється в єврейських родин. Не тільки в єврейських, але в єврейських особливо, бо там таке виховання. У нас була двокімнатна квартира, і батько з матір'ю та маленькою донькою жили в дальній кімнаті, а ми з братом – у прохідній кімнаті, спали

на одному дивані, бо в нас не було різних ліжок. І це підсилює близькість. Звичайно, між дітьми бувають конфлікти, пам'ятаю, якось один раз його вдарив, але і досі відчуваю за це сором. Батько ж був після інфаркту дуже нервовим, і це мало вплив на наші з ним стосунки. Вони були дуже болісні. Тепер я до цього ставлюся спокійно, але тоді я надто негативно сприймав ті методи, які батько застосовував до мене і до брата, який був на п'ять років менший за мене. Тепер це вже неважливо. Зараз я дуже шкодую, що мені з батьком не вдалося порозмовляти на теми, які мене цікавлять.

Які це теми?

Батько не породив у мені велику цікавість до єврейських тем, до історії тої частини світу, де він прожив життя. Його ж кидало з однієї країни в іншу. Як можна не розповідати про війну дітям? Люди ж якось виживали, втрачали близьких. Про його втрату першої сім'ї я ж не від нього дізнався, а від родичів. У мене є навіть фотографія його сина – мого загиблого старшого брата, вона в молодшого брата зберігається. Я нещодавно в нього був і ще раз перефотографував кілька родинних фотографій.

Моє захоплення фізикою, математикою і моє нехтування гуманітарними проблемами та предметами – це справді було характеристикою моїх шкільних років. Оскільки в мене був певний дефіцит родинної уваги, то я дуже чутливо сприймав тих людей, які до мене ставилися добре. (Це була якась компенсація того дефіциту, як я тепер розумію.) Такою була мій класний керівник Зоя Яківна Бабенко. Вона математик сама, з'явилася в нас у 5-му класі, тобто нам було 11–12 років. Вона щойно закінчила інститут, можливо, їй було років 26–27. Вона підтримувала в мені бажання займатися математикою та фізикою, давала дедалі складніші завдання мені окремо й заохочувала до участі в олімпіадах – шкільних, міських. А крім того, вона була дуже різнобічною, енергійною, тоді була ще незаміжня. Потім дуже трагічно склалася доля її родини. А тоді ми, весь клас, певна група, кучкувалися навколо неї. Ми й досі

з нею зберігаємо гарні відносини, передзвонюємося. Коли буваю в Чернівцях, я до неї заходжу, зазвичай.

Вона в Чернівцях живе?

Так. Коли ми щойно закінчили початкову школу, перейшли в середню, і вона додала дуже багато, крім того предмета, який викладала. Вона була нашим класним керівником, а до цього можна ставитися формально, а можна неформально. Вона ставилася дуже неформально. Вона нас намагалася заохотити різними заняттями. Дещо нам дуже подобалося, дещо менше, хтось залучався до однієї діяльності, хтось до іншої. Я наведу кілька прикладів. Наприклад, вона нас учила фотографувати і проявляти знімки, це ж були ще 50-ті роки (вона з'явилася в нас у 1958 році). Це ще була чорно-біла плівка, були ці розчини – проявник, закріплювач, промивки. Дуже велика «кухня». І все це в темряві треба було робити. Молодь зараз не знає, що таке фотографувати 50 чи 60 років тому. І вона нас цього вчила. У мене і зараз є великий потяг до фотографування. Я не люблю сам фотографуватися, але дуже багато фотографую. І це від неї також. Іще вона була артисткою аматорського театру.

У Будинку народної творчості, де Український народний дім зараз, батько мого товариша по університету – Мойсей Лоев, був такий останній режисер єврейського театру – вів театральну студію, і Зоя Яківна туди ходила. І ми ходили. Я сам до того ніяк не був причетним, мене це не цікавило, але дехто з нашого класу цікавився театральним гуртком і пішов у цьому напрямі аматорському. Але я обминув це. А що я не обминув, це туризм. Наша класна керівниця з 5-го класу почала нас виводити за місто, такі різні прогулянки, туристичні подорожі. І ще в школі ми здійснили великий похід. Користувалися наметами, вогнище розводили. Це все вона. І я їй дуже вдячний за це, бо у єврейському середовищі зосереджуються саме на інтелектуальному майбутньому дитини, ми про це вже говорили. Велике тепло і любов до дітей є в усіх родин, майже без винятку, але ось такий фізичний розвиток у них за тих

часів майже не передбачався. Але вона нам прищепила любов, інтерес до природи. І я досі без гір не уявляю свого життя. Я можу його без моря уявити, але без гір не можу. Я зараз уже менше ходжу пішки, але досі катаюся на гірських лижах. Це також пішло звідти, зі школи. Не вона привчала до цього, я вже у студентські роки цим захопився, але базовий початок любові до гір Зоя Яківна нам прищепила.

А Зоя Яківна українка?

Російськомовна українка, вона родом зі Східної України. В неї нема і не було проявів національних, націоналістичних, на відміну від нашої викладачки української мови та літератури Зінаїди Іванівни Малайдах. Не забув її прізвище, хоча до неї та її предмета я тоді ставився не дуже приязно.

Бачите, мене не цікавила в школі мова... Після закінчення школи ми збираємося один раз на п'ять років. Якось ми зібралися в Чернівцях, здається, на 40 років закінчення школи. Ми Зінаїду Іванівну запросили також, вона прийшла, і я звернувся до неї українською мовою, проголосив тост за її здоров'я. Їй було дуже приємно. Вона знала, що я вже реалізую себе частково і в українському аспекті. Їй це було дуже приємно, бо вона на мені поставила хрест ще у школі, думала, що я безперспективний щодо цього, але виявилось, що ні. І вона помилялася, і я помилявся тоді.

Отже, дуже важливе значення саме цієї вчительки, нашої класної керівниці, бо інші не так на мене вплинули, а вона дуже вплинула. Вона знала і брата мого, і сестру, завжди цікавилася, як там удома, знала мою другу маму. І ось ми зараз продовжуємо спілкування з нею.

А які книжки вас тоді формували?

Майже нічого не читав із художніх творів зі шкільної програми. Уся моя цікавість до художньої літератури була зосереджена навколо фантастики. Її я читав дуже багато. Також я читав спеціальну літературу, журнали і книжки з фізики й математики, більше, ніж школа ви-

магала. Але з художньої читав тільки фантастику. Я пам'ятаю, як маленьким, коли мене цікавили ще казки, побачив книжку на розкладці. Тоді я ще погано читав, наспіх подивився, мені здалося, що там написано «Сказки». І я пішов попросив гроші вдома, купив цю книжку. Виявилось, що це «Казки» Льва Толстого. Я прочитав «казки» як «сказки». Це було, можливо, в третьому класі, але мені запам'яталося, як я міг сплутати. Я читав, насправді, з п'яти років, навіть намагався писати дуже рано.

Але я розумію, що книжки, які є для вас важливими – вони напевно є, як і в кожного з нас – з'явилися набагато пізніше.

Так, в університеті.

Які книжки стали для вас ключовими й чому?

Річ у тім, що у фантастиці є різні аспекти. І мене більше й більше починав цікавити соціальний і футурологічний аспект, тобто намагання зазирнути в майбутнє. Мені подобалися різні письменники-фантасти, але найбільше брати Стругацькі, також, наприклад, Станіслав Лем. Я це читав дуже рано, у школі ще. І з американців дуже подобалися Рей Бредбері та Кліффорд Саймак. Ті книжки, що були більш розважальні, більш детективні, мене набагато менше цікавили... А ті, де зачіпалися соціальні та футурологічні аспекти, я намагався читати. Гадаю, так проявлявся соціальний аспект мого майбутнього.

Потім уже я читав багато, і коли студентом був, і коли в тюрмі сидів. На першому курсі в мене проявився дуже сильний потяг до поезії, потім до прози. Із прози найбільше враження справив не дуже проукраїнський письменник – Михайло Булгаков. «Майстра і Маргариту» я багато разів перечитував, цей роман справив на мене неабияке враження... Я не тільки перечитував, а знав майже напам'ять багато уривків із нього. Проза Пастернака друкувалася в самвидаві, я тоді ж прочитав його «Доктора Живаго», який виявився для мене важливим.

Коли я почав цікавитися поезією, звичайно, на мене дуже сильне враження справили поети, які були майже заборонені, бо інтерес до самвидаву і до поезії виникла приблизно одночасно. У самвидаві я отримував багато чого і з поезії також. Це поети першої половини ХХ сторіччя: Пастернак, Мандельштам, Ахматова, Цветаєва, Гумілов – Срібний вік російської поезії. Вони всі тоді майже не друкувалися офіційно. А також сучасні – Олександр Кушнер, Олег Чухонцев, Арсеній Тарковський, Давид Самойлов.

Української поезії я довго не знав. Тоді я був переважно російськомовним, і саме російські поети мене цікавили. З української поезії я можу пригадати тільки Віталія Коротича, Івана Драча, Ліну Костенко, які тільки починали тоді, але вони були далекі від мене. Ліна Костенко – краща поезія, але це вже пізніше – наприкінці 60-х років.

Чи читали ви тоді Василя Стуса?

Я Стуса пізно дуже прочитав, уже в 70-ті роки.

Але ця поезія... Вона вражає вас?

Вона в мене злилася з його постаттю, мені дуже важко розділити поезію та образ Стуса, я сприймаю це разом. Не знаю, що більше на мене впливає – сам образ Стуса чи його поезія. А ще з прози я багато читав зарубіжної літератури. І на мене велике враження справили американці Вільям Фолкнер, Томас Вулф і Габріель Гарсія Маркес, але це вже пізніше. З поезії подобався також Лорка, з американців тоді мало перекладалося. Але з французької поезії трошки пам'ятаю, навіть інколи цитую поетів XVIII чи XIX сторіччя. Це вже так далеко.

Це дуже цікаво, що вам як людині, зацікавленій фізикою, математикою, саме світ поезії був близьким.

Настає час, і ти починаєш цим цікавитися, захоплюєшся цим. Потім це трошки відходить. Але в мене є багато знайомих поетів, письменників. Я зараз не читаю так багато поезії. Мойсея Фішбейна я читаю майже все, бо

він мені надсилає, і мені дуже подобається його українська мова. Вона дуже вишукана, така музична. Не знаю, можливо, я помиляюся, але він один із найкращих. У нього складний характер, Фішбейн легко дратується, але в поезії він дуже вправний. Його переклад Рільке чудовий. Є книжка поезій Рільке в його перекладі. Потім нещодавно він перекладав Табідзе, грузинського поета, також дуже гарний переклад.

А коли у вас з'явилося зацікавлення психологією, адже це потім відіграє важливу роль у вашому житті?

Це ще за студентських часів, усе завдяки одному з близьких моїх друзів, Славі Шинкаренку. Він цікавився психологією, хоча був фізиком. Але він зрештою кинув фізику після 4-го курсу і вступив у Ленінграді на психологічний факультет, закінчив його, потім був навіть завкафедрою психології одного із вишів Томська. Це мій близький друг. І від нього у мене з'явився інтерес до психології, він нам давав читати різні речі, зокрема Фрейда. Це дало певне ставлення до психології взагалі й до психологів, хоча я ніколи серйозно не заглиблювався у психологію. Тепер у багатьох наших проектах працюють психологи. Це такі сантименти іще з тих часів. Я Славу досі залучаю до наших проектів як тренера, психолога, бо він займався груповим тренінгом. І якраз цікавість до аутотренінга, до буддизму, дзен-буддизму, до східної філософії та йоги, це також через Славу приходило.

Ви щойно почали читати Фрейда, як виступили з доповіддю про нього в університеті в Чернівцях. Чи усвідомили ви під час цього диспуту в черговий раз, що ви інший?

Це було на другому курсі, коли я перевівся у Чернівці. У нас почався курс діалектичного матеріалізму, філософія. І це було дуже цікаво після історії партії, що була на першому курсі. Викладав філософію пан Любичанківський, імені не пригадую, він був за фахом фізиком, але потім пере kwalіфікувався на філософію і викладав діалектичний матеріалізм. Хоча це була ще та несправжня філо-

софія, але, порівняно з історією партії, це був дуже великий стрибок уперед. І це зацікавило нас, і був Слава, який дуже непогано в цьому орієнтувався і допомагав нам. Звичайно, хотілося більше такого цікавого матеріалу. І ось тоді ми почали читати Фройда. І це була і від Слави цікавість до Фройда, і від Любичанківського, бо на філософському гуртку, який одразу виник у вересні 1965 року, з'явилася ідея зробити семінар, як тоді казали, диспут по Фройдю. І ми дуже захопилися цією ідеєю.

У цьому гуртку також були хлопці з першого курсу, дуже розумні, з міста, я пам'ятаю Льва Булата, ми «підозрювали», що він єврей. А ще був російський хлопець, дуже хороший, Георгій Логвінов, потім він став завкафедрою фізики в Тернопільському педінституті. Але вони були на рік молодші за нас. І ми зустрілися в цьому гуртку, вони також цікавилися походами, в нас було багато спільного, вільне мислення таке. Ніхто з них не став дисидентом, але вільне мислення також доповнювало ту атмосферу – нетрадиційну і не таку конформістську, яка була загалом у 60-ті. Хоча потім усе ставало на свої місця.

І цей диспут також показав, що це – вільнодумство до певної межі, а потім людина себе зупиняє і каже: «Ні, все-таки життя, кар'єра важливіші, і треба поводитися інакше». Я цього якось не розумів. У мене було щире захоплення цим, а у щирих захоплень нема жодних меж. Я не мав жодної перестороги перед тим, що можливо, а що ні, не було звички до соціально-політичної обережності, що деякі речі треба приховувати, а якщо ти щиро ними захоплюєшся, то не всі повинні про це знати.

І ми почали готувати цей диспут, я сидів у читалках, брав старі видання дуже поганої якості, вони не були заборонені, а просто небажані, тож у продажу їх не було, а ось в архівах бібліотеки були. Ми користувалися з того, що викладач Любичанківський сприяв, щоб ми могли це читати. На якийсь час я випав зі спілкування з хлопцями, коли майбутній диспут відбирав у мене багато часу. Потім настав день диспуту, це був уже грудень, я готувався до виступу. Мені було дуже важливо, так би мовити,

реабілітувати Фройда в очах сучасних людей. Показати, що він зовсім не такий поганий, як могло би здаватися (*сміється*). Ось була така юнацька ілюзія, це вже потім вона зникла. Я ж був комсомольцем. Я не мав протесту проти того, щоби бути піонером і комсомольцем. Батькові й матері було однаково, вони не приділяли цьому великої уваги, і не вчили мене, що треба зупинитися й не йти туди. І ніхто інший мені цього не сказав. Можливо, я б замислився, але це було щось таке інерційне, був піонером у школі, потім...

Усі були, і ви також туди пішли.

Так, і я пішов. Чому ні? Тим більше тоді було оновлення, була хрущовська відлига, це була перша половина 60-х років, і це також справляло враження. Як казав мій друг Ігор Померанцев, було відчуття, що в ці роки більше сонця падало на нашу частину землі. І ось я приходжу на цей диспут, це була Мармурова зала Чернівецького університету. Дуже гарна зала, раніше це була зала прийомів Буковинського митрополита. Двоповерхова будівля із колонами. І відчув одразу якусь неприємну атмосферу. Передусім – аудиторія. Я очікував, що буде багато молоді. Я був готовим виступати. Бачу, сидять у президії Любичанківський, Лев Булат і Георгій Логвінов. Батько останнього був там якимось великим професором чи начальником. Та й у Льва Булата були «непогані» батьки. Тобто їх правильно виховали – вдома одне, а перед людьми – інше. Батьки були совєцькі чиновники, апологети тої системи, вони так чи інакше служили віддано, а вдома були розкутіші. Бо неможливо так жити, треба ж мати якусь віддушину, десь розслаблятися. І це було можливо вдома. А хлопці з президії знали про це: що є щось для себе, і є щось для суспільства, і це різні позиції. В мене цього не було ніколи й досі нема. Так і не виховався досі (*всміхається*). І сиділо в залі багато людей похилого віку. Потім мені вже зізналися, що це була професура з медінституту, з різних партійних, філософських, історичних кафедр, совєцька професура. Студентів чомусь було дуже мало, можливо, вони там десь подалі сиділи, а ці попереду.

І я попросився виступати. Хоча, здається, про Фрейда взагалі ніхто не говорив. А я поліз із Фрейдом. Я знайшов якісь цитати, провів паралель з діалектикою. Була тиша у залі, як у труні. Я щось розповідав на своїй хвилі, на мене дивилися з президії, ніхто не казав нічого. Я виступив, пішов собі, сів, задоволений, що мені вдалося висловити те, що я хотів. І вже потім, через декілька років, я дізнався, що саме цей диспут і мій виступ на ньому, поведінка – це були перші записи в моїй справі в КДБ.

Тому я тепер кажу, що моє громадське життя почалося з грудня 1965 року, з першого запису у справі в КДБ. Я, до речі, так і не зміг ознайомитися зі своєю особою оперативною справою, бо коли мене реабілітовували вже і я попросив її, мені відповіли: «Ой, тільки-но знищили» (*сміється*). Я не вірю в це, звичайно. Ці справи не знищуються. Можливо, в Москву передали. І потім мені у 2008 році урочисто вручили частину вилученого в мене самвидаву. Таку демонстрацію зробили – такий крок. Навіть у газеті про це написали. Це було за Ющенка вже.

Розмова четверта

ДРУЗІ. ПРО ШЛЯХИ ДО ДИСИДЕНТСТВА

Незалежно від ваших контактів, зокрема з єврейським середовищем, ви тоді все ще не ідентифікували себе безпосередньо з єврейством чи життям єврейської общини?

А не було общини. Ми знали, що ми – євреї. В мене було спілкування, бо всі мої родичі й мої друзі здебільшого були євреями. Це не проявлялося інституційно ніяк. Інколи були деякі книжки, також із самвидаву, на цю тему, на єврейську, були вірші інколи. От, наприклад, поема Євтушенка «Бабин Яр», написана 1961 року. І це

також проходило через самвидав. Потім вірші Бориса Слущького на єврейську тему в самвидаві виходили. Була якась полеміка між Маргаритою Алігер та Іллею Еренбургом на єврейські теми. Тема Голокосту також тоді звучала. Ми обмінювалися цими матеріалами. А відома книжка Леона Юріса «Екзодус», із сіоністськими мотивами, виходила в тамвидаві й потрапляла до нас.

Чи Шестиденна війна в Ізраїлі¹⁰, яка виявилась важливою для формування тотожності багатьох євреїв Східної Європи, на ваше середовище в Чернівцях також мала вплив?

Спочатку важливо розповісти про середовище, в якому я опинився, коли в 1965 році повернувся з Кишинєва до Чернівців. Насамперед відновилися давні зв'язки з дитинства, але виникали нові потреби в інтелектуальному та естетичному розвитку. Я відновив своє знайомство з дуже інтелігентною родиною Берла (Бориса) та Майї Ройзіних та їхнім сином Павлом. Вони були викладачами-гуманітаріями у школах, але дуже високого рівня. Берл Ройзін викладав англійську мову в українській школі та знав добре їдиш та іврит, які таємно викладав охочим. Він співпрацював із їдишистською газетою у Варшаві, посилав туди різні статті та есе. Ми були знайомі з мого дитинства, бо Майя Ройзіна дружила з моєю двоюрідною сестрою Ньюсею Китайник та з моєю мамою ще до війни. Ця родина дуже схвалювала мої перші спроби цікавості до художньої літератури та мої перші дисидентські прояви.

Окремо треба відзначити ціле коло буковинської єврейської німецькомовної інтелігенції, з яким я познайомився завдяки своєму новому другу Паулю Пшеничці. Це родина медиків Бено та Сули Штернберг та їхній син Йосиф, через якого я отримував деякий самвидав, коли

---

¹⁰ Шестиденна війна (5–10 червня 1967 р.) – третя війна між Державою Ізраїль та арабськими країнами (Єгипет, Сирія, Йорданія, Ірак). Перемога в цій війні – одна з найвизначніших в історії Ізраїлю. Об'єднаний Єрусалим став столицею держави, до Ізраїлю відійшли Голанські висоти, також він отримав контроль над Сінаєм і західним берегом ріки Йордан.

він приїжджав на канікули з Томська, де навчався в мед-інституті. Це родина Карла та Амалії Фішман та їхня донька Інна. Карл викладав математику в нашому університеті, був професором, Амалія, як і Сула Штернберг, була біологом, Інна навчалася в місті Горькому в консерваторії, була віолончелісткою. Амалія в юності дружила з Паулем Целаном. Іще можна пригадати родину Іки Клігера – відомого скульптора, родину Сало Бірнбаума та його сина Йосифа, родину Тані Штернберг (у Таню в молодості був закоханий Пауль Целан), та її сина Леоніда, з яким я дуже зблизився перед їхньою еміграцією до Ізраїлю.

Окремо треба згадати Михайла Гольдберга, літератора, колишнього москвича, який багато років провів у ГУЛАГу.

Саме цьому колу людей я завдячую своїм інтелектуальним та естетичним і єврейським розвитком у студентські роки.

Шестиденна війна сталася на Близькому Сході пізніше, улітку 1967 року. Ізраїлю спочатку просто симпатизували, розмовляли в єврейських колах про співчуття до нього, слухали радіо, але все ж таки була совєцька влада, і її боялися. Після Сталіна – Хрущов... Хоча було вже інакше, але все одно боялися проявляти співчуття, тим більше, совєцька влада з Ізраїлем мала не дуже дружні відносини. І коли сталася така війна, євреї отримали заряд гідності, вони пишалися цією перемогою Ізраїлю над цілою низкою арабських країн, у яких налічувалося 200 мільйонів людей, а в Ізраїлі тоді було 5 мільйонів. І справді, це пробудило певні течії, серед молоді особливо. У нас була навіть одна сіоністська група в місті. Однокласник мого брата зі своїми друзями потрапив у розробку КДБ. Я пам'ятаю цю історію... Прізвища інших не пам'ятаю, але Юхим Богомольний – він навчався з моїм братом в одному класі.

Розвиток єврейської самосвідомості після Шестиденної війни привів до виникнення в різних містах Совєцького Союзу молодіжних сіоністських груп. Совєцька влада не поспішала випускати євреїв в Ізраїль. Почав формуватися

тися інститут відмовників, наслідком чого була певна радикалізація сіоністського руху. Одна з таких сіоністських груп у травні 70-го року намагалася захопити невеличкий літак в аеропорту Смольне (Ленінград), щоб вилетіти на ньому в одну зі скандинавських країн, а вже звідти потрапити в Ізраїль. Учасників групи КДБ затримало на аеродромі, й у грудні 70-го року вони отримали великі терміни ув'язнення. На молодих євреїв Чернівців велике враження справив той факт, що серед тієї групи був чернівчанин Анатолій Альтман. Я з ним познайомився вже значно пізніше, в Ізраїлі, у 80-х роках.

Ще один мій «зв'язок» із сіоністським рухом – судовий процес над сіоністською групою в Кишиневі. Цей процес відомий як процес Волошина-Гальперіна. Одним зі свідків цього процесу була моя племінниця Оля Трейгерман, на той час студентка математичного факультету. Мені дуже близька була родина Трейгерманів, бо в їхньому домі у 53-му році померла моя мати. На суді Оля відмовилася давати свідчення, і проти неї було також порушено кримінальну справу (це був 71-й рік). Вона отримала вирок – рік примусових робіт. Наша родина дуже переживала за неї, а я навіть поїхав у Кишинів із нею поспілкуватися. Після відбуття покарання вона виїхала в Ізраїль. Саме від неї я отримав перші сіоністські контакти в Москві – Іди Нудель і Володимира Слепака. Але повернімося до Чернівців...

Потім був Анатолій Добрянський, викладач із філологічного факультету, неєврей. Він якраз був проукраїнськи налаштованим. Я його знав, бо він теж цікавився поезією, ми зустрічалися в книжковому магазині, куди ходили, щоб купувати нові книжки, які надходили. Він якраз був із таких напівдисидентів. Добрянський не сидів, але мав неприємності з КДБ через самвидав. У Чернівцях навіть це було подвигом. Це таке було затишне місто, дуже затишне. Потім моя історія арешту – ніколи такого раніше не було в Чернівцях, болото таке було спляче. У мене була кохана дівчина в університеті, українка, з міста Сарни Рівненської області, Зіна Юрчук. Вона була комсоргом нашої групи.

Якраз вона мене заохочувала до поезії. Ми почали з нею зустрічатися десь у другому семестрі другого курсу. Зустрічалися років зо два, можливо, навіть більше. Гадаю, що стосунки з тою дівчиною – це один із чинників, який привів мене до українства.

Це важливо було для вас?

Не було нічого такого в історії родини Зіни, але сам факт – емоційний контакт із представником іншого етносу, це, мені здається, дуже важливо. Він розкриває певні можливості. Удома атмосфера не була такою, як в інших родин, але все ж відчувалося від родичів, від інших, що треба зберігати свою... навіть не зрозуміло що, бо автентичність була дуже обмеженою. Що зберігати? Антисемітизм? *(сміється)* Наприклад, вважалося, що треба одружуватися тільки з єврейками.

У мене не було це настільки вбито в голову, як в інших, але все-таки я пам'ятаю, що це було. В мене перша дружина була єврейкою, друга – ні.

Повернімося до нашої попередньої з вами розмови. Власне, ми почали говорити про ваші психологічні зацікавлення, тому що ви відходили дедалі більше від фізики...

Тоді я ще не відходив. Цікавість – так. На другому курсі я ще навіть не міг помислити собі, що моє життя не буде пов'язане з фізикою. Якщо тут не можна, то десь у Росії займатимусь фізикою. Це не було ще таким «катарсисом». «Катарсис» настав на четвертому курсі. Це відстоялося вже після роздумів. Навіть коли я був шокований військовим використанням отих кристалів, це також було ще просто накопиченням чинників, але не остаточним рішенням.

Що ж тоді було остаточним?

Це було на четвертому курсі, я вже був досить дисидентськи налаштованим. Якраз були чеські події 1968 року. Ми їх дуже переживали. Мій близький друг Пауль Пшеничка був чехом (його мати була чешкою). І ми разом

з його родиною дуже переживали за ці чеські події, ми знали про демонстрацію на Червоній площі в Москві... Я слухав радіо, і самвидав потім почав надходити. Іще навесні того ж року була криза у Слави Шикаренка, нашого друга, який вирішив покинути фізику. І це разом зійшлося в один такий вузол, з якого вже вийти було тяжко в тому самому напрямі. Якраз приклад Слави дуже важливий, він першим серед нас сформулював, що в житті найважливіше. Він вважав, що ось ми бавимося формулами, розв'язуємо задачі, займаємося залізяками, якщо це експериментальна фізика, хоча я тоді вже й до лабораторії не ходив, із третього курсу я вже зосередився на теоретичній фізиці. Він каже: «Ні, не можна займатися такими речами». І це збіглося з роботами Сахарова – соціальними, публіцистичними. Треба займатися людьми, треба займатися тими, хто навколо тебе. Бо коли ти з ними працюєш, то бачиш результат і якось на нього впливаєш. Якщо ти займаєшся формулами, залізяками, ти не можеш впливати на те, що буде потім із результатами твоєї праці.

Насправді, коли ти з людьми працюєш, також дуже складно прогнозувати, але це ж молодість була. І коли помиляється лікар або вчений, або вчитель, то також ціна тої помилки є дуже великою. Це зрозуміло тепер уже, але не тоді. І ми це сприйняли, бо були до цього готові.

Проте ще була певна інерція, я хотів залишитися на кафедрі. Не вдалося – вже через мої дисидентські справи. А Пауль зосередився на викладанні, тобто він зберіг для себе і фізику, і людей. Він працює з дітьми досі, він – один із найкращих фахівців в Україні, вчитель фізики, є написані ним підручники. І він став учителем року за версією фірми *Intel*, на його честь навіть назвали астероїд. А Слава пішов після четвертого курсу, хоча декан нас просив вплинути на нього, бо залишався тільки рік до закінчення, а потім хай собі йде перекваліфіковується. Але Слава був твердим у своєму намірі, залишив фізику й вступив на психологічний факультет. Він переїхав із дружиною до Ленінграда, але зв'язок між нами зберігся.

Це непросто – розпочати все з початку. І вони на це зважилися, я потім їх навідував, адже служив там рік на флоті поблизу Ленінграда, в Кронштадті. Я не дуже жалів, що мені довелося з фізикою розлучитися. Однак в мене був м'який перехід, бо працював із радіоелектронікою. Хоча я трошки попрацював учителем до армії, а коли повернувся, пішов працювати інженером техконтролю в Телевізійний центр. Як я жартував, ми були технічними працівниками ідеологічного фронту. Я зосередився на дисидентській діяльності. Ось це було головне, що мене тоді приваблювало. І тоді вже було зрозуміло, що це займатиме дедалі більшу частину мого життя.

А що тоді для вас було дисидентством?

Тоді ще тільки самвидав, і вже було не просто читання й розповсюдження його, а ще й передрукування. Бо я вже володів машинкою, дещо передруковував із дружиною, роздавав. І це були не тільки вірші, це були вже й заклики. У мене були ще два друга, ми і досі дружимо, – це Ігор Померанцев, який на радіо «Свобода» ведучий культурологічної передачі *«Поверх бар'єров»*, і Слава Бакіс, який живе в Нью-Йорку, він літератор. Я допоміг Славі видати кілька його дуже хороших книжок. У нього є книжка про Чернівці. Ізраїльський професор Вольф Москович сказав, що він кращої книжки про Чернівці не бачив узагалі. До речі, Москович – один із тих небагатьох євреїв, із яким я розмовляю переважно українською мовою, а також із Мойсеєм Фішбейном. Зараз є ще кілька, наприклад, Валерій Пекар. Уперше я звернув увагу на цей кумедний аспект, коли в 1990 році потрапив до Англії й давав інтерв'ю, здається, на радіо Бі-Бі-Сі, і, як з'ясувалося, інтерв'юер, якому я відповідав українською мовою, також був євреєм.

Ви зберегли контакт із Померанцевим, коли він переїхав до Києва?..

Так, звісно. Ми потоваришували ще у студентські роки, бо в нас були зв'язки ще й «родинні». Річ у тім,

що моя дружина (я одружився на 5-му курсі) і її старший брат, який також постачав мені самвидав, і старший брат Ігоря Померанцева були друзями й однокласниками.

Як дівоче прізвище вашої дружини?

Котлярова. Ірена Котлярова. Яків Котляров – її брат, дуже розумна людина, фізик також. Він із Михайлом Гольдбергом спілкувався, з Ленінградом мав зв'язки.

А яка тоді була професія у вашої дружини?

Також фізик, інженер фізик-оптик. Ось так. Фізика не так одразу відійшла з мого життя, вона залишалась у певний спосіб на периферії. Навіть зараз вона в мене трохи є.

Тобто цей ваш шлях у дисидентство розтягнений у часі.

Знаєте, мене цікавлять дуже важливі питання, на які я не маю відповідей для самого себе, бо коли я говорю про ті шляхи, якими люди приходять до дисидентства, розумію, що це й певні особливості характеру, зумовлені вихованням. Але, оскільки я знав дуже багатьох дисидентів і в Києві, і в Москві, бачу, що немає єдиного шляху. У кожного – свій шлях. Але можна зробити певну класифікацію.

Є дисиденти, які завдяки родовій пам'яті стали дисидентами. Тобто їхні дідусі брали участь навіть у збройному українському опорі, були в УПА, ОУН. І вони сприйняли це через родину. В них майже не було вибору. Та вибір усе ж є, але він не такий чіткий, бо родинний спадок є дуже важливим. Це і є виховання. Дехто може залишити це, відійти від цього шляху. У дисидентських родинах часто виникають конфлікти між генераціями. У тих українських родинах, у яких вдалося зберегти передачу досвіду, цікавості, сантименти, там у цьому сенсі все гаразд. А в деяких родинах є протест молодшої генерації через ситуацію обшуків, коли батьки не можуть працювати, або батько десь сидить у таборі, а мати повинна до нього їздити... Тож інколи молод-

ше покоління протестує проти цього. Але це перший шлях до дисидентства – через родову пам'ять.

Другий шлях, це коли людина не протестує проти системи, а налаштована працювати, робити кар'єру. Вона здібна і має доволі великий потенціал, хоче себе реалізувати. І людина йде до комсомолу, навіть стає членом партії, але, попри все, їй не вдається себе реалізувати. Система не приймає її, незважаючи на велику налаштованість людини. Як я вже казав, що багато є тих, хто хоче продатися, але не всіх хочуть «купити». Системі не потрібні всі, хто хоче їй продатися. Чому ж так? Адже це мої здібності, я їх віддаю, мені за це платять становищем, кар'єрою, грошима, поїздками, багато чим. Це товар на ринку. Ті, хто отримав відсіч, не пройшов – це ще один із шляхів до дисидентства. Така людина ображена тим, що її не взяли до системи, хоча вона була готова до неї прилаштуватися.

Який третій шлях, бо, як на мене, ці два не ваші?

Третій шлях, це саме шлях сумління. Ніхто про себе не може сказати, що в нього чистий шлях. Можливі комбінації. Але це шлях, коли людина не сприймає органічно взагалі цю систему, яка побудована на брехні і насильстві. І я не можу відповісти сам для себе, як було зі мною. Бо я хотів бути фізиком, однак не можу сказати, що був готовим пристосуватися до системи... У моїй родині нічого подібного не було, я сам почав доходити до дисидентства, не маючи захисних механізмів виховання. Але був самвидав та існувало певне коло. Я не можу наполягати на тому, що я – чистий приклад третього шляху. Я не з дитинства хотів стати дисидентом, але, крім певних обставин, які заважали моїй реалізації, було й те, що я не сприймав історію партії. Як можна в аспірантуру вступати і не знати історії партії? Це ж був один з іспитів до аспірантури. Я хотів до аспірантури, але вже на 1-му курсі зрозумів, що ніколи не складу цього іспиту (*сміється*). Я не міг його скласти.

А потім була цікавість до самвидаву, небажання притосовуватися і говорити не те, що ти думаєш. Тобто, я думаю, що це комбінований другий і третій шляхи, хоча, звичайно, хочеться йти тільки чистим шляхом. Усе ж я, до певної міри, був готовий йти науковим шляхом. Я не дуже шкодую, й тоді не дуже шкодував, що так не вийшло. Я не пам'ятаю в собі великої образи на це, але, можливо, якась була. Але це потім перевіряється, і ця перевірка – арешт. Мені здається, ті, хто потрапив у дисиденти другим шляхом, за образу, що їм не дали зробити кар'єру, вони здебільшого ламаються на арешті. Бо в них нема запасу того сумніння, що дає змогу пройти гідно цей етап. Образи не дають цього зробити. Випадок із Петром Якіром, Віктором Красіним¹¹ і Звіадам Гамсахурдією¹² про це свідчить. Навіть Іван Дзюба. Це люди, які не витримали випробування арештом і почали співпрацювати зі слідством. На тогочасну молодь це справило страшенне враження, адже Якір у Москві, а Дзюба у нас були кумирами. У Москві я чув, що були навіть випадки самогубства, коли Якір виступив по телебаченню...

Із покаянною промовою...

...І я дуже добре пам'ятаю його виступ. Я бачив його по телевізору. Я тоді, на початку 70-х років, вже був налаштованим, читав «Хронику текущих событий»¹³, яку він редагував. Він був першим її редактором. Тож деякі

---

¹¹ Петро Якір (1923–1982) та Віктор Красін (нар. 1929) – дисиденти. 1969 р. створили Ініціативну групу для захисту прав людини в СРСР. У червні 1972 р. були заарештовані. Активно співпрацювали зі слідством, визнали себе винними в антирадянській агітації та 5 вересня 1973 р. публічно заявили про своє розкаяння на прес-конференції за участі іноземних журналістів.

¹² Звіад Гамсахурдія (1939–1993) – грузинський громадський і політичний діяч, дисидент, перший президент Грузії (1991–1992). Засновник Грузинської Гельсінської спілки (1976). У квітні 1977 р. Гамсахурдія був заарештований, виступив із покаянною заявою, що транслювалася по грузинському телебаченню.

¹³ «Хроника текущих событий» – перший в СРСР невідцензурний правозахисний журнал самвидаву. Загалом у 1968–1983 рр. вийшло 63 випуски «Хроники».

з них зламалися, українців якраз менше, деякі євреї із сіоністського руху також зламалися. Я думаю, що це і є перевірка істинності того шляху, чого в тобі більше навантажено. Гадаю, що в мене все-таки здебільшого третій шлях. І якщо був другий, то він упливав не так, як третій.

Можливо, ще є якісь шляхи, але я бачу лише ці три. Для мене найдорожчим є третій – коли людина ніяк не сприймає систему, себе в ній не вміщує і створює навколо себе свій мікросвіт, який не включає чинників тої системи. Нема в цьому мікросвіті примусу, нема брехні. Ти не можеш виправити всю ситуацію, ти не можеш подолати систему, але ти можеш навколо себе створити власний мікросвіт і жити в ньому зі своїми близькими так, як тобі підказує твоє сумління.

У другій половині 60-х років до вас доходило якесь відлуння того, що робили українські шістдесятники¹⁴?

Я чув про шістдесятників, але я не був із ними знайомим особисто. Я познайомився з ними лише в 70-ті роки. Я приходив до дисидентства дуже поступово. Я вчився з українцями, бував у них вдома в їхніх селах, бував на весіллях, і це потроху мене налаштовувало до сприйняття їх. Я до них дуже добре ставився.

Чи ви зі школи вже добре володіли українською мовою?

Українська мова і література в нас у школі викладалися, там був початок її вивчення, але не акцентований. Думаю, все ж таки я більше її вивчив завдяки університету. В університеті багато лекцій читалося українською мовою, і я не мав жодного невдоволення цим. Я відчував потроху, що мені навіть подобається ця мова. А потім, коли

---

¹⁴ Шістдесятники – покоління радянської інтелігенції, яке увійшло в політичне та культурне життя СРСР у другій половині 1950-х рр. (у період десталінізації та тимчасової лібералізації в країні), а вповні виявило себе саме в 1960-ті рр. Шістдесятники були внутрішньою опозицією тоталітарному радянському режиму; шістдесятники України виступали також на захист національної мови та культури.

почалися дисидентські справи, то взагалі... Я тепер уже усвідомлюю, що часом навіть думаю українською мовою. Мої російськомовні знайомі навіть інколи сміються, коли я вживаю українізми в російській мові.

Я іноді під час розмови в голові швидко перекладаю російською з української мови. Хоча я краще володію російською – це моя рідна мова – ніж українською, але дуже люблю спілкуватися українською. Останні десятиріччя для мене це дуже важливо. Я вважаю це якраз феноменом українізації євреїв, як із єврея совецького утворюється спочатку єврей України, а потім – український єврей. Така генеза, яка розтягується на десятиріччя і приводить потім до такого стану, коли ти помічаєш за собою, що ти розмовляєш мовою, яка не є твоєю рідною, і ти вдоволений цим. Я з усіма державними чиновниками розмовляю лише українською мовою. Коли я повертаюсь із-за кордону в Україну, маю неабияке задоволення сказати прикордоннику: «Доброго дня!»

Розмова п'ята

НА КОРДОНІ. КОНФЛІКТИ

Одним з важливих етапів вашої причетності до дисидентства виявилась допомога вашим чернівецьким друзям та знайомим, які хотіли виїхати за кордон.

То було дуже важливою частиною мого формування, бо для мене надзвичайно важливо бути завжди на боці слабкого. Якось я мав дискусію з рабином Блайхом¹⁵. Він казав: «Мене мати вчила, що треба бути завжди на боці сильного». Я кажу: «Але ж ти рабин, нас Б-г учить іншого,

---

¹⁵ Яків Дов Блайх (нар. 1964 р.) – головний рабин Києва та України, голова Об'єднання юдейських релігійних організацій України.

що треба допомагати слабкому проти сильного». Можливо, я перебільшую свою силу, тобто переконаність у тому, що я – сильний, тому повинен завжди допомагати слабкому. Але це стало потім рефреном мого життя: допомога іншому, тому що ти відчуваєш себе сильним і вважаєш, що сильний не повинен об'єднуватися з іншим сильним проти слабого. І це є якраз шлях сумління. Гадаю, це також має стосунок до того, що я у дитинстві бачив дуже багато тепла з боку різних людей. Це стосується родичів і того кола, в якому я жив. І це ніби вдячність до людей, які допомогли мені тоді, а тепер я віддаю іншим. І коли я допомагав людям виїхати до Ізраїлю, це також належало до таких питань.

Від початку 60-х років я знав, що деякі люди їздять в Ізраїль, а деякі навіть переїздить туди назавжди. У нас були такі релігійні родини, яким вдалося домогтися цього. Вони мріяли про це роками, вони боролися за право поїхати туди, інколи їм це вдавалося. Потім сталася Шестиденна війна в 1967 році, і це привело до зростання національної свідомості, бо євреї почали пишатися своєю державою.

А я жив у Чернівцях, місті з численним єврейським середовищем, десятками тисяч євреїв... Це були не асимільовані євреї, як, наприклад, у Києві, а євреї ще із залишками того румунського або німецькомовного налаштування. Вони були скептичні до влади і мали нереалізовані бажання в різних аспектах життя, не могли розвиватися в комерції, не мали змоги подорожувати. Однак мали дещо, чого не було у простих людей в СРСР й у соціалістичній системі загалом. Тим більш, що у нас було неофіційне румунське телебачення, а чимало людей тут знали румунську мову.

Оскільки я займався електрикою та був кіномеханіком, то робив телеантени. У 60-ті роки у Румунії, в Сучаві, побудували ретранслятор, і передачі можна було побачити в Чернівцях (до Сучави десь 50–60 кілометрів). І я робив антени й допомагав ставити їх на будинки, щоб мої знайомі дивилися румунське телебачення. Воно транслювало різні багатосерійні фільми, яких ще не було тоді в Совецькому Союзі, а Румунія була розкутішою. До того ж Руму-

нія мала певні особливості, яких не мали інші країни соц-табору (я думаю, це було зроблено дещо штучно, можливо, це збігалось з деякими вподобаннями румунської влади), – приміром, Румунії дозволили не розривати відносини з Ізраїлем після війни 1967 року. Бо потрібні були канали, зокрема дипломатичний...

Чому ж залишили Румунії?

Я не досліджував цього питання, але, гадаю, що це не випадково...

Потім, після Шестиденної війни, стався цей вибух єврейської самосвідомості. Діти підштовхували своїх батьків до еміграції, бо якихось перспектив не було. Відлига хрущовська закінчилася, вже почалося нове придушення в різних ділянках життя. Почалися процеси проти письменників – проти Даніеля і Синявського в Росії¹⁶, і в Україні також були різні хвилі репресій¹⁷. Упродовж 1971–1972 років відбувалися львівські події¹⁸. І це впливало.

Ми бачили, що «відлига» не закінчиться повною лібералізацією, а навпаки, буде ще гірше. Хоча було і так не дуже добре. І це також сприяло вибуху єврейської самосвідомості, бажанню емігрувати та ідентифікувати себе. Знову з'явилися відповідні книжки про єврейську історію, з'явилася цікавість молоді до івриту, хоча частково практична, бо треба було їхати, тому і вивчали цю мову заздалегідь. Берл Ройзін викладав у нас іврит, але мало хто знав про це. Знаю, що мій друг Льоня Штернберг учився в нього. Навіть, можливо, я підказав йому про це, бо знав родину Ройзіних із дитинства. І, звичайно, це коло до мене дуже добре ставилося, дало мені можливості й інші, не матері-

---

¹⁶ Судовий процес проти письменників Андрія Синявського (1925–1997) та Юлія Даніеля (1925–1988), що тривав із осені 1965-го по лютий 1966 р. Їх звинуватили в написанні та публікації за кордоном творів, які викривляють радянську дійсність. Цей процес став початком другого періоду дисидентського руху в СРСР.

¹⁷ Репресії 1965 р. проти шістдесятників.

¹⁸ 30 грудня 1971 р. Політбюро ЦК КПРС постановило розгорнути боротьбу проти самвидаву. Вже 12 січня 1972 р. Україною прокотилися тисячі обшуків, сотні людей були заарештовані.

альні, а духовні. Показало нові горизонти для мене і в мистецтві, і в літературі. Я був вдячним цьому колу, цим людям за те, що вони мені дали, і тому, коли в них виникали проблеми з виїздом, я, звичайно, бажав їм допомогти.

Але, як я розумію, ви самі не були однозначно професіоністськи налаштованим...

Я ніколи не був налаштованим на репатріацію в Ізраїль. Мав симпатію до різних національних єврейських проявів, але це була така, як я вже думаю зараз, загально-правова ситуація. Адже це є право всіх людей – знати себе, ідентифікувати себе, обирати собі місце проживання. І для мене, як я розумію, це більше правове питання. Якщо це право обмежується, я повинен допомогти людям їхнє право реалізувати. Я знав про Декларацію прав людини, про те, як соціалістичні країни утрималися під час її прийняття. Для мене було важливо допомагати реалізації цих прав. Одним із прав було національне питання, зокрема єврейське. Бо я сам себе із цим питанням від'їзду ніколи не ідентифікував. Я ніколи не хотів виїхати сам, і дуже багато людей цього не розуміють. Вони вважають, що коли ти єврей, то треба виїжджати. І дуже важко пояснити людям, що є складніший шлях самореалізації, адже більшість обирає простіші системи реалізації. Тоді з'явилося багато людей, які хотіли виїхати. Я з ними спілкувався, допомагав інформацією, літературою. Потім з'явилися перші люди, яким відмовили у праві на виїзд. Треба було їм допомагати, бо вони втратили роботу. Коли звільняли людей із роботи чи виключали з інституту, комсомолу, тоді щоразу відбувалися збори, і я брав участь у них.

Наприклад, можу згадати профспілкові збори навесні 1972 року в мене на роботі, в радіотелецентрі. Від'їздив за кордон один наш технік Самуїл Тріхтер, а його знав, але ми не були приятелями. Керівництво організувало збори, щоб висловити йому недовіру колективу та звільнити з роботи. І от під час цього «обговорення» я виступив із позиції Декларації прав людини і зазначив, що серед інших прав є право на вільний вибір місця проживання, і тому

навантажувати вчинок Тріхтера негативним змістом не можна. Це був мій перший публічний виступ щодо проблеми прав людини і, як і варто було очікувати, відбувся великий скандал. Самуїла все одно засудили та звільнили, а вже наступного дня зібрали відкриті комсомольські збори з єдиним питанням: «Персональна справа Йосифа Зісельса». Комсомольський колектив під керівництвом партбюро рішуче мене засудив і виключив із комсомолу, за що я їм дуже вдячний.

Цей виступ був логічним продовженням моєї допомоги чернівецьким євреям у процесах підготовки та здійснення еміграції.

У чому полягала в тих процесах ваша роль?

Чернівці – це одне з перших місць, звідки люди виїжджали. Львів, Чернівці, Кишинів, країни Балтії. Це 1967 рік. Я говорив, що з Чернівців і раніше їхали, були поодинокі приклади. І це все створювало цілу сукупність нових потреб, яких раніше не було. Як-от знання правил, у чому також треба було допомогти. Потрібно було передати інформацію в Ізраїль, щоб надіслали виклик тій людині, яка бажає виїхати. Совецька ж влада, коли пішла на це, то робила це під виглядом об'єднання родин. Тобто людина хоче виїхати не через політичні, ідеологічні чи економічні причини. Це була суто формальна система, бо ніхто не перевіряв рівень споріднення. Але так не одразу почалося. Система налаштовувалася роками. Було безліч веселих і трагічних історій навколо цього.

У мене було двоє знайомих, близьких приятелів, які були відмовниками (російською *отказниками*), тобто ті, хто отримав від влади відмову в наданні дозволу на виїзд із СРСР. Дехто на виїзд чекав по вісімнадцять років, із 1970-го по 1988 рік, аж поки змогли виїхати. Для відмовників життя спотворювалося. Звільнялися, бо не могли працювати вчителями або інженерами... Це нині звучить дивно, але тоді це було зрозуміло. Адже такі люди не хотіли підставляти своїх керівників, вони звільнялися, переходили на якісь прості роботи, а згодом подавали доку-

менти на виїзд. І раптом отримували відмову. Треба було знову налагоджувати життя.

Ви самі знаєте, як за часи соціалізму було тяжко забезпечити себе. Навіть, коли ти мав роботу. Були дуже обмежені можливості. А тут ти втрачаєш роботу, а родину треба утримувати. Новий світ поставав на наших очах і з нашою участю. Ми були елементами цього нового світу, його частиною. Ми не могли заплющити очі на все, що відбувалося. Ми, адже не тільки я, багато знайомої мені молоді, допомагали цим людям за різних обставин, навіть якщо ці люди вже не ставили собі за мету виїхати.

Які ж були канали передавання інформації в Ізраїль для отримання виклику?

Були дуже обмежені канали, бо листування перевірялося. Єдиним дієвим каналом були ті, хто від'їжджав. Але їм треба було занотувати інформацію, пам'ятаючи, що буде проходження митниці та обшук у Чопі. Такі люди їхали потягом через Чоп до Відня, у Відні був перевалочний пункт – замок Шенау. Звідти охочих їхати до Ізраїлю забирали ізраїльські службовці, які там чергували. Тоді вже починався тероризм, це ж було після олімпіади в Мюнхені, коли вбили ізраїльських спортсменів¹⁹. Тому в Шенау євреїв охороняли й місцеві поліцейські, й ізраїльські фахівці з безпеки. Але ж потрібно було туди дістатися. Під час проходження митниці й прикордонників починалося пекло. Був повний обшук, навіть до білизни, обмеження, що можна везти, а що не можна. Людей роздягали, щоб вони не могли провезти коштовності чи валюту і таке інше. Були люди, яких арештовували, якщо щось у них знаходили. Також із еміграцією, як кажуть, поїхало чимало завербованих КДБ людей, які самі потім зізнавалися в тому,

¹⁹ Під час XX літніх Олімпійський ігор у Мюнхені (серпень–вересень 1972 р.) палестинське угруповання «Чорний вересень» вчинило теракт, жертвами якого стали 11 членів ізраїльської збірної та західнонімецький поліцейський. Ізраїльські спецслужби відповіли операціями «Весна молодості» та «Гнів Божий», у ході яких вистежили та знищили причетних до підготовки та здійснення теракту.

приходили в державні установи в Ізраїлі та розповідали. А деякі не зізнавалися, їх потім викривали, навіть якщо вони не працювали на КДБ...

Просто йшов потік, сто тисяч людей до 1980 року виїхали, тобто на сто тисяч осіб були певно сотні завербованих. Інколи просто на кордоні зупиняли людину, коли в неї вже не було вибору, вона вже все залишила, спалила всі мости за собою: ні грошей не мала, ні квартири, нічого, до того ж їхала з дітьми, а починали чимось її шантажувати, це жахливо. Деякі люди дали на мене свідчення на кордоні. Я не ображався на них, бо розумів, що вони просто були в безвиході. Сердитим був, але не ображався.

Чи траплялися такі випадки на кордоні з вашими знайомими?

Так. Наприклад, з учителькою російської мови та літератури. У неї було двоє дорослих дітей, моїх товаришів. У них було багато літератури самвидав. Ця вчителька дружила з Михайлом Гольдбергом, через неї я знав Гольдберга. Її схопили на кордоні, продемонстрували якісь записи, що вона щось там говорила, також хтось дав на неї свідчення, що вона давала читати самвидав. Отож вона з двома дорослими дітьми виїжджала, без чоловіка... Про це я вже потім дізнався. Іще тоді не було власного шляху через табори й тюрми, і ми дуже драматично все це відчували. І я проводжав, до речі, цю родину також. Коли кадебісти у цієї вчительки вимагали на мене свідчення, а її сини про це не знали, їх відвели в іншу кімнату, я був також там, у тій залі. Їй сказали: «Або ви даєте свідчення на Зісельса, або залишаєтесь тут». Як залишатися? Це ж уже кордон! Складно відмовитися і приректи своїх дітей.

Можливо, їх би все одно відпустили, якби вона і відмовилася. Але хтозна? Вона жила за часів Сталіна, читала самвидав і дуже добре знала цю систему. Я не можу сказати поганого слова навіть на адресу людей, які в таких умовах давали свідчення. Я би не дав, адже я потім пройшов це випробування і зрозумів себе. Але все одно, я

знаю, що в кожній людини є своя межа. Можливо, якби мене катували, то я б не обрав ту лінію поведінки, яку обрав, коли почав уже відкрито конфліктувати із системою. Бо фізичний біль – це вже щось інше. Тому я нікого не засуджую. Я можу трохи дистанціюватися від цих людей, але я не можу їх засуджувати, бо ніхто не знає своєї межі...

Тож моя єврейська частина була реалізована саме в цьому. Я проводжав людей у Чоп. Мене часто хапали прикордонники, і я платив штраф 10 рублів. Тоді був штраф за приїзд у прикордонну зону без перепустки.

Я працював тоді на телебаченні, був інженером, їздив у відрядження. Завдяки своїм відрядженням я побував у багатьох містах України. Під час відряджень я міг бачитися з різними людьми, щось передавав, щось брав передати.

Чи були у вас проблеми на роботі через те, що ви проводжали аж до кордону людей, які виїжджали?

Якісь були. Це все, звісно, потім повідомлялося в Чернівці, на роботу, накопичувалося. Оскільки телебачення – це ідеологічний фронт, хоча я був технічним працівником, все одно це напружувало моїх керівників, я отримував якісь догани на роботі. Хоч я свою роботу виконував як слід. Але це не мало значення, бо тоді керувала компартія. Але для мене це дуже важлива частина мого життя – допомога людям, які виїжджали. Однак скажу ще раз, це, по-перше, моя вдячність людям за моє становлення, по-друге, це правовий аспект, що люди мають право жити в тій країні, яку вони для себе обирають. Якщо їм у цьому заважали, я мав їм у цьому допомогти. Мене ж виключили з комсомолу за це.

Це який був рік?

1972-й. Після того, як я відслужив на флоті. Це окреме питання – служба на флоті. Хоча мені пропонували, я не залишився служити, тому що був уже сформованим дисидентом. Мені пропонували в партію вступити і піти на офіцерські курси, бо в мене була вища освіта. Така

от кар'єра на флоті... Хоча одна з моїх дитячих мрій – бути моряком. Вона здійснилася – я рік побув моряком. Іще у мене була мрія бути космонавтом...

Це не вдалося (сміється).

Іще є час (*всміхається*). Зараз є навіть туристичні польоти. Можливо, я й це реалізую. Пожежником я не мріяв стати, а от фізиком – мріяв.

У той період, коли ви проводжали своїх знайомих і друзів за кордон, ви дедалі більше включалися у самвидав...

Так. Я почав їздити до Києва, це вже настали 70-ті роки. Це вже після мого вибору 1968 року, після конфлікту в університеті, коли мене ледве не виключили просто перед державними іспитами та захистом дипломної роботи. Але конфлікт був, із одного боку, егоїстичним. У нас на фізичному факультеті була кафедра анізотропних напівпровідників, із викладачами цієї кафедри у мене були гарні стосунки. Ця кафедра потім на мене й мого друга Пауля дала запит, щоб ми залишилися на ній працювати. На тій кафедрі були експериментальна і теоретична частини. Теоретиком був дуже відомий фізик Самойлович Анатолій Семенович, непересічний фізик із Ленінграда, автор підручника з термодинаміки. Він зупинився в Чернівцях через хворобу, він був інвалідом. Його дуже цінували в університеті, до того ж він мав зв'язки у світі фізики. Він давав провінційному вишу можливості, яких доти університет не мав. Його учні також багато чого досягли потім. Ми, звісно, хотіли залишитися на цій кафедрі. Я тоді ще хотів реалізувати себе у фізиці, намагався знайти себе в науці. Це не була аспірантура, де мали складати історію партії, хоча декан, Володимир Ніцович, мій сусід, обіцяв мені сприяння. Але я розумів, що я навряд чи піду в аспірантуру. А залишитися на цій кафедрі працювати, це б не порушувало той «гомеостаз», який у мене вже створився цієї пори. Отож ми приходимо на розподіл, це було наприкінці 5-го курсу, я був уже одружений із Іреною. Я одружився в березні, на 5-му курсі.

Я знаю, що ви одразу, як побралися, того ж дня поїхали із дружиною в Карпати...

Одразу, навіть мої родичі образилися. Ми не хотіли гучного весілля. Були тільки мої близькі родичі зі Львова. Ми тої ж ночі поїхали в Карпати. Але розподіл був перед цим, на початку березня. Ми приходимо з моїм другом Паулем, Слави вже не було з нами. Спочатку Пауль зайшов, але вийшов якийсь не такий. Я питаю: «Що трапилося?» Та він махнув рукою і пішов, так і не розповів мені. Заходжу я туди. Там сидять секретар партбюро факультету Фостій, декан Ніцович, який нібито до мене добре ставиться, він допоміг мені перевестися з Кишинева. Тож я підходжу і мовчки дивлюся на них, знаю, що є запит кафедри.

Вони кажуть: «Ось, є список шкіл в області, сільських шкіл, ви можете обрати». У мене вмикається відразу несприйняття, тобто непристосованість, якої не повинно бути у совєцької людини. Я одразу реагую гостро на це. Я кажу: «Перепрошую, але я знаю, що кафедра анізотропних напівпровідників надала запит на мене». Вони відповідають: «Так, але це неважливо». Я ж: «Як це неважливо? Кафедрі потрібні люди, вони мене як гарного студента знають, я курси слухав там і складав іспити». Як з'ясувалося потім, Паулю також так сказали, але він усе ж був правильніше вихованим і відповів: «Добре, я оберу, можна, я трохи подумаю». А я відразу поліз у конфронтацію. І секретар партбюро Фостій каже: «Партбюро вирішило, що цій кафедрі люди не потрібні». І все. Я випалив: «Партбюро вирішило, ви й обирайте собі роботу, а я не буду». І пішов. Якраз цього дня я одружився, і все це разом. А потім ми поїхали з дружиною в Карпати. По поверненні через 5–6 днів приходжу до університету, а там уже галас: «Тебе хочуть виключати з університету», і чутки вже, що євреї не хочуть підписувати розподіл, і таке інше. Мене не виключили, але зуб на мене вже мали, хоча вже не було можливості мене завалити. Диплом у мене був дуже хороший. Вони поставили четвірки на державному іспиті та на

захисті дипломної роботи, тобто мене позбавили червоного диплому. Але мені це було не так важливо тоді. Я не ображався, бо розумів, що я сам це викликав, однак для мене це було принципово.

Потім через знайомих мене все ж таки влаштували викладати у вечірній школі поблизу Чернівців, і це залагодило той конфлікт. Але це дуже важлива частина життя, вона не дає мені змоги вирішити однозначно, що мене не тільки сумління привело до дисидентства, а частково й неможливість самореалізації як фізика.

Розмова шоста

ШІСТДЕСЯТНИКИ

1972 рік – це хвиля погрому українських дисидентів, покоління шістдесятників. Як тоді таке середовище, як ваше, або середовище близьке до дисидентства, реагувало на це, і взагалі – як цей погром, на вашу думку, позначився на українському суспільстві чи суспільстві Радянської України?

У 1972 році я вже був дуже добре пов'язаний з отриманням самвидавної літератури та її розповсюдженням. Однією з найважливіших речей, які ми цінували, була «Хроника текущих событий». З українською частиною дисидентів ми не були пов'язані аж ніяк, тільки опосередковано – через «Хронику». З передач закордонного радіо ми знали, що коїться в Україні, зокрема про погром 1972 року²⁰. Ігор Померанцев рік як приїхав у Київ. У Москві я ще не мав контактів. Я самотужки розвивався, і до інтересу до читання, який проявився в 60-ті роки, додалося бажання розповсюджувати таку літературу, щоб

---

²⁰ Див. прим. 18 на с. 73.

ознайомити з нею ширше коло. Про українську тему там було кілька слів: такі-то репресії, хтось заарештований. Це було в межах *«Хроники текущих событий»*, і все. Тобто я знав про такі події і прізвища ті всі чув по радіо, але контактів не було. Потім я почав їздити в Київ до Померанцева, я допомагав йому друкувати його вірші, які він писав у той час.

Так я почав знайомитися з його колом знайомих. Це була певна компанія, дуже інтелігентна, з якою я потоваришував. Спочатку в цій компанії не було жодних українців-дисидентів. Там були не тільки євреї, а й росіяни. Але це коло поступово розширювалося, і до нього почали потрапляти люди спочатку з навколодисидентського оточення, а потім і з дисидентського. Наприклад, Марк Белорусець, перекладач із німецької, тоді мав дуже широкі контакти в Києві як із дисидентами, так і з навколодисидентською спільнотою. Він отримував якісь матеріали. Іще фізик Ян Бородовський, зараз він розробник мікропроцесорів на *Intel* в Америці, та його дружина Наталія, художниця. Це також було коло Ігоря. Тоді я теж познайомився з Ритою і Талою. Син останньої дисидентствував, і, до речі, він мене потім познайомив із Корчинським. Усі ці люди і з кола Померанцева цікавилися поезією, мистецтвом і читали також самвидав.

Скоріш за все, саме через Марка Белорусця у мене налаштувалися тісні контакти з дисидентським оточенням. Це вже була середина 70-х років. Першим, хто з'явився в тому колі, був Петро Вінс, баптист і син Георгія Вінса, керівника підпільної гілки баптистів. Петро Вінс потім увійшов до першого складу Гельсінської групи. Також іще був у навколодисидентському оточенні Дмитро Міхеєв, згодом у це коло потрапив Володимир Малинкович, лікар, який у 1968 році відмовився йти в армію, його хотіли військовим лікарем забрати в Чехословаччину²¹. І це наразі було все. Цікаво,

²¹ У 1968 р. Володимира Малинковича призвали до лав Радянської армії, але перед строем військовослужбовців він висловив своє ставлення до введення радянських військ до Чехословаччини. За це перебував місяць в особливому відділі Київського військового округу, а 1969 р. був підданий офіцерському суду честі та вигнаний з армії.

що справжні контакти з українськими дисидентами я отримав через Москву. Тобто коло українських дисидентів було дуже закрите. Вони в своєму «бульйоні» варилися, мали своє коло симпатиків, вони спілкувалися між собою – Київ, Тернопіль, Львів, Івано-Франківськ...

Однак після 1972 року більша частина з них уже сиділа. Але цікаво, що у вас не було жодного прямого контакту з цим колом.

Не перетиналися ніяк інтереси. У ці роки мене захопила також діяльність із допомоги політв'язням і їхнім родинам. Це перше. Друге – мене зацікавили випадки використання психіатрії в політичних цілях. Бо я читав про Семена Глузмана, який потрапив також в історію 1972 року, про Леоніда Плюща, Петра Григоренка, Жореса Медведєва²². Тобто мене це зачепило, думаю, внаслідок налаштованості на підвищену чутливість до того, що я вважав надто цинічним, надто брудним у діях влади.

Я почав збирати гроші через своїх знайомих для допомоги політв'язням. Моя дружина Ірена також цим зацікавилася і формувала посилки на заслання. Людям, які вже виходили із зони на заслання, можна було надсилати посилки, а в зону була дуже обмежена кількість посилок. Це вже була друга половина 70-х років, коли я отримав у Москві дисидентські контакти через одного свого чернівецького товариша Романа Спектора, який жив тоді у Москві, навчався там в університеті. Я його знав ще з 60-х років. Спектор був і в сіоністському середовищі, і в несіоністському. Зокрема, через його сіоністські контакти

---

²² Семен Глузман (нар. 1946 р.) – лікар-психіатр, правозахисник, дисидент, політв'язень; провів незалежну експертизу генерала Петра Григоренка (1971). Леонід Плющ (1939–2015) – математик, публіцист, правозахисник, дисидент; із 1968 р. переслідувався радянською владою; член Закордонного представництва Української Гельсінської групи. Петро Григоренко (1907–1977) – радянський генерал, правозахисник; виступав на захист кримських татар та інших депортованих народів, критикував сталінізм та політику Хрущова; з 1976 р. член-співзасновник Московської Гельсінської групи. Жорес Медведєв (нар. 1925 р.) – вчений-біолог, дисидент; у серпні 1973 р. «за антирадянську діяльність» указом Президії Верховної Ради СРСР позбавлений радянського громадянства.

я познайомився із сіоністськими діячами в Москві, а через дисидентські контакти – з іншими. Чесно кажучи, я вже точно не пам'ятаю, як саме це було, хто саме мене вивів на безпосереднє дисидентське коло...

А мене цікавила «Хроника», я хотів бути її кореспондентом. У мене була робота, як я вже говорив, пов'язана з відрядженнями. Я їздив по всій Західній Україні, робив технічні вимірювання на телепередавачах. Це була моя робота – технічний контроль телебачення. Завдяки цим відрядженням я контактував із великою кількістю людей. У Москві я хотів вийти на редакцію «Хроники текущих событий». І я це зробив, але це був уже 1976 рік, здається. Я вийшов на Тетяну Великанову²³, як саме це сталося, вже не пам'ятаю. Думаю, через Романа, через його оточення, через його знайомих. Тетяна погодилася взяти мене як кореспондента «Хроники» по Західній Україні, тому що звідти усі відомі дисиденти сиділи, і дала певні контакти в Україні.

Цікаво, що через Москву треба було виходити на такі контакти...

Такі обставини були... Я тоді і з Андрієм Сахаровим познайомився. Тобто там уже пішла ланцюгова реакція – і по московських контактах, і по інших. Я вийшов на комісію з психіатрії, на Олександра Подрабінека та його оточення: Славу Бахміна, Іру Гривніну. Вони і утворили цю комісію з психіатрії²⁴. Я почав співпрацювати з ними, взяв на себе перевірку і пошук таких випадків в Україні, тому що в Україні тоді цим ніхто не займався. Глузман уже сидів. У 1976 році почався процес утворен-

²³ Тетяна Великанова (1932–2002) – радянський дисидент, учасниця правозахисного руху, одна із засновників Ініціативної групи із захисту прав людини в СРСР.

²⁴ Олександр Подрабінек (нар. 1953 р.) – дисидент, автор книги «Каральна медицина» (1979), брав участь у виданні «Хроники текущих событий». У 1977 р. разом із В'ячеславом Бахмінім (нар. 1947 р.) та іншими правозахисниками став співзасновником Робочої комісії з розслідування використання психіатрії у політичних цілях при Московській Гельсінській групі. Після арешту Подрабінека до складу Робочої комісії увійшла Ірина Гривніна (нар. 1948 р.).

ня Української Гельсінської групи. А я через Великанову отримав контакт із Надійкою Світличною, а вже від неї пішло-поїхало.

Тож у черговий свій приїзд до Києва я зустрівся з Надійкою Світличною. Усі були дуже обачними, сиділи ж уже багато знайомих. Ейфорія після Хрущова, на хвилі якої утворилося коло шістдесятників, була давно позаду. Три хвили арештів – 1965, 1972 та 1977 роки. ...Тоді якраз стали приказкою слова двох генералів, Полуденя і Медведя: «Нехай травичка підросте, а ми її скосимо». Тобто вони навіть вичікували, можливо, доки зберуться всі разом, щоб потім усіх разом і забрати. Така методика була вироблена ще у 1930-ті роки НКВС.

Отож через Надійку я знав про її брата Івана Світличного²⁵, з яким познайомився пізніше, після його звільнення та перед своїм другим арештом. Це взагалі один із найсвітліших і найтепліших знайомих у моєму житті. Але це було вже набагато пізніше – у 1984 році.

Однак, по-перше, зустрічі були дуже короткими, я не мав можливості довго перебувати у Києві, про що дуже шкодував, бо спілкування з Іваном було б набагато кращим, якби я міг проводити більше часу з ним. По-друге, вдома не можна було розмовляти, в мене зберіглася така спеціальна дитяча іграшка – дошка, на якій ми писали.

Я також познайомився з Льолею, дружиною Світличного... Вони були чудові люди. Для мене це стало відкриттям світу, коли я познайомився з Надійкою, а потім з її колом. Тож, коли я почав із ними знайомитися, для мене відкривався український світ, раніше закритий для мене. Я відчував, що щось там є в тому світі, дуже насичене, велике, але я не був ознайомлений із багатьма деталями, і досі всього не знаю. Але кожен такий контакт, кожна зустріч, навіть коротка, навіть обмежена, все одно відкривали нові й нові прошарки. Від Світличних я отримав контакти у Львові та

---

²⁵ Іван Світличний (1929–1992) – літературознавець, поет, перекладач, активіст дисидентського руху. Був засуджений за антирадянську діяльність до 12 років таборів.

в Івано-Франківську і почав їздити, це був регіон моїх відряджень. І я шукав тих людей, інформацію про яких вони мені давали, та розпитував їх. Я вивчав справи про порушення прав людини, про переслідування за допомогою психіатрії. Саме через Надійку я отримав вихід на Опанаса Заливаха²⁶ в Івано-Франківську...

Яке було ставлення шістдесятників до вас, оскільки ви нагадали про їхню закритість?

Спочатку була обережність, але все ж таки українські дисиденти дуже відкриті, навіть, якщо вони спочатку закриваються. Я думаю, цим дуже багато користувалися й провокатори. Тобто шістдесятникам дуже обтяжливо бути закритими, вони намагаються це робити, коли є загроза репресій, ризики великі, але вони чекають моменту і хочуть відкритися, бути щирими, розповідати... Бо їх не так багато і, коли нова людина, українець чи ні, але явно із симпатією до них приходить, вони хочуть залучити її до свого світу, до своїх ідей, своєї історії, своєї традиції і своїх українських проблем.

І я познайомився із Опанасом Заливахою, з його родиною. Навіть зупинявся в них, коли приїздив у Івано-Франківськ – місто моїх відряджень щотри місяці. І від Надійки Світличної я вийшов на Зеновія Красівського²⁷ у Львові, його якраз перевели зі Смоленської психлікарні у Львівську, на Кульпарківській вулиці, і я його там знайшов. Він також спочатку був дуже обережним, а потім повна відкритість. І через Надійку я вийшов на Івана Кандибу. Кандиба тільки звільнився тоді. Левка Лук'яненко я тоді не знав, але з Кандибою вже познайомився, то був славнозвісний 1977 рік.

---

²⁶ Опанас Заливаха (1925–2007) – український живописець, шістдесятник, борець за незалежну Україну.

²⁷ Зеновій Красівський (1929–1991) – поет, правозахисник, дисидент. Один із співзасновників підпільного Українського народного фронту (1964) та Української греко-католицької групи (1979).

А з Михайлом Горинем ви познайомилися раніше?

З Горинем трохи раніше, бо він раніше звільнився. Але все тоді було дуже спресоване в часі, між 1976-м і груднем 1978 року, коли мене заарештували. Було дуже багато поїздок – я не пам'ятаю зараз точних дат і термінів, але саме з 1976-го по 1978 рік. Те, чого я шукав роками – бо хотів бути знайомим і з українцями, і з москвичами, з усіма, про кого чув, читав – відкрилося тільки тоді. І одночасно Петро Вінс з'явився, і Володимир Малинкович, потім Оля Матусевич²⁸, Микола Горбаль²⁹, він якраз звільнився, ми з ним також потоваришували. А у Львові – Михайло Горинь, дуже мудра людина, та його дружина Оля, подружжя Калинців, Ігор та Ірина. Кандиба тоді був у Пустомитах, за 100 кілометрів, тому що йому не можна було жити у Львові, коли він звільнився у 1976 році. У нього термін був 15 років, спочатку йому було призначено смертну кару, але потім її замінили...

Багато хто розповідав мені про те, як їх арештовували, я дізнавався про нові імена. Від Гориня я багато дізнався. Гадаю, що Горинь взагалі звернув мою увагу на важливість національного.

Так, пам'ятаю, що коли ми з вами працювали над книгою інтерв'ю «Діалоги порозуміння», саме у такому сенсі про Михайла Гориня ви згадували...

Можливо, мені вдалося з ним більше спілкуватися, можливо, він був переконливішим, хоча всі були так налаштовані, проте я був радше розпорошеним по загальних питаннях. Мене цікавили права людини, психіатрія, допомога політв'язням та відмовникам. Не було майже нічого специфічного, національного, релігійного. Але Горинь мені так розповідав про своє українське, що я відчув

²⁸ Ольга Гейко-Матусевич (нар. 1953 р.) – українська правозахисниця, член Української Гельсінської групи. Співзасновниця і секретар (1987–1989) Українського культурологічного клубу.

²⁹ Микола Горбаль (нар. 1940 р.) – поет, громадський діяч, правозахисник. Був тричі засуджений за антирадянську агітацію. Член Української Гельсінської групи.

потребу повернутися ближче до свого єврейського. Це був дуже цікавий феномен для мене. Тобто мені було соромно, що я не можу так само розповідати про своє єврейське, як він розповідає про українське.

Мене цікавило єврейське, але переважно як правозахист: порушення права вивчати мову, порушення права виїжджати в Ізраїль і таке інше, тобто більш загальний аспект правозахисної діяльності, ніж специфічне єврейське. Горинь повернув мене до того, що треба бути більше самим собою. Я тому тепер часто кажу, що мене до мого національного повернув український патріот. Хоча в моєму оточенні було багато єврейських націоналістів, але вони на мене так не впливали, як Горинь з українським націоналізмом. І що цікаво, в мене навіть народилася під час спілкування з ним певна ідеологема, яку я досі розповідую.

Що саме за ідеологема?

Це моя конструкція, і вона є доволі суб'єктивною. Але я почав її висловлювати тоді, наприкінці 70-х років. Можливо, вона сформулювалася вже на зоні. Не пам'ятаю, коли я вперше застосував цю формулу, що не можна великому соціуму, народу дійти до загальнолюдських цінностей, оминаючи національне та релігійне. Тобто генеза не індивідуума, а генеза народу до загальнолюдських цінностей проходить обов'язково через національний і релігійний чинники. Не засвоївши їх, не можна перейти далі. Я завжди наводжу приклад: двоє інтелігентних батьків можуть виховати свою дитину сумлінною, чесною, порядною. Це непросто, бо не лише вони впливають на дитину. Впливає і вулиця, і школа та інші чинники, які також беруть участь у вихованні. Навіть коли батьки хочуть акцентувати на своїх зусиллях у вихованні – з однією дитиною це можна зробити. Але коли йдеться про мільйони, неможливо виробити систему виховання загальнолюдських цінностей, оминувши національні та релігійні чинники. До цієї думки я дійшов, і часом це стає темою дискусій.

Жодна людина, навіть дуже мудра, яка зі мною дискутувала, ще не знайшла аргументів проти цього.

Це таки приголомшує, бо інколи я дискутую зі справжніми інтелектуалами, наприклад, з Оксаною Забужко, хоча Забужко не треба про це говорити, бо вона сама це добре знає; кілька разів дискутував зі своїм товаришем Славою Бакісом, який живе в Америці, із Сашею Пасхавером...

Тож я вдячний Гориню за те, що для мене відкрилася така частина життя завдяки йому. Він вплинув на мене, повернув мене до єврейських національних цінностей. Красівський також сильно на мене вплинув, і ми з ним одразу потоваришували. Проте з Горинем усе-таки була певна дистанція, я дуже поважав його, і він дуже добре ставився до мене. Якраз із ним ми «спілкувалися» на спеціальному приладі, щоб записів не залишилося від наших розмов. Він був дуже обережним, суперобережним. Але це йому не допомогло, все одно його вдруге заарештували.

Розмова сьома

САМВИДАВ. ЛІНІЯ ПОВЕДІНКИ

Кінець 70-х років був знову дуже важким для українських дисидентів після хвилі розгрому 1972 року. В 1976 році було створено Українську Гельсінську групу, весь перший склад якої невдовзі заарештували.

Пам'ятаю, як улітку 1978 року розповідав Гориню історію, як я прийшов до Оксани Мешко і попросився до Гельсінської групи, й вона не хотіла спочатку брати, а потім погодилася. А він мені розповів історію, як Юрій Орлов, засновник Московської Гельсінської групи, після того, як її створили у 1976 році, приїхав на початку осені того ж року до Львова у пошуках людей для утворення

Української Гельсінської групи. Гадаю, через Григоренка він виходив на інших, адже Григоренко «належав» і Москві, й Україні. Орлов приїхав до Михайла Гориня, а той тоді працював у котельні, це була така звичайна робота для дисидентів і відмовників, і вони разом обговорювали пропозицію про Гельсінську групу. Горинь відмовився, він уж був ув'язнений у 1965 році, а звільнився в 71-му. Тож він сказав, що це вже точно буде арешт, що «з мене досить». Мовляв, приїздить Орлов й «агітує» його знову сісти в тюрму. Гориня потім усе одно посадили, як я вже казав, в 1981 році. Але він не відмовився від контактів, від того кола, в якому зріс, яке було для нього дуже важливим і яке його слухало. Після арешту засновників Української Гельсінської групи Горинь узяв на себе видання її бюлетеня.

Він був авторитетом для багатьох.

Так. Багато людей, були десятки людей навколо кожного українського дисидента. Ці люди в них вірили. Не випадково як трагедію сприймали виступ Дзюби з покаєнням через рік після його арешту в 1972 році.

У 1976 році вас уперше затримав КДБ...

Я тоді періодично їздив до Києва, раз на три місяці, використовуючи свої відрядження. Там брав якусь літературу і віз її в Чернівці. Наступного разу привозив ці книжки і брав інші, приїздив у Чернівці – роздавав. І так це крутилося, крутилося, розширювалося коло людей. І, звичайно, це стало відомо. Як російською кажуть: «Сколько веревочке не виться, все равно конец будет». І в 1976 році дуже активно все це відбувається, 72-й уже позаду, вже затихла трохи згадка про нього, 75-й – це «розрядка» напруженості, це Гельсінські акти й певна ейфорія в багатьох, що, можливо, щось зміниться.

У той період, можливо, була певна необачність. Улітку 1976 року, в серпні, я був у Києві, я завжди зупинявся в Ігоря Померанцева на вулиці Богомольця. Ми з ним ще досі не з'ясували остаточно, як це сталося, є три варіанти: або за мною стежили, або квартира Ігоря прослуховува-

лася, або в цьому колі, яке знало, що я приїздив по літературу, був хтось, хто доповідав, стукач, як то кажуть. Одного нашого знайомого, Сергія Б., ми підозрювали і обмежували його в інформації. Сергій Б. потім був чиновником у МЗС і, можливо, й досі там працює. Доказів ми не мали, але вважали його стукачем.

Я ще не розповідав, що коли навчався в університеті, в нас була група теоретичної фізики – 17 «теоретиків», з яких ми знали трьох стукачів, можливо, їх було і більше. Один із них мені сам зізнався, двох стукачів ми якось вираховували. Вирахувати можна було досить легко, коли вже, так би мовити, ти налаштований на пошук: раптом серед пари когось викликають у комітет комсомолу, і ми вже реагуємо – чому такий поспіх, чому не можна почекати до перерви? І з великою ймовірністю той, кого викликають, – стукач, може, прийшов хтось із КДБ. Викликали у деканат або, частіше, в комітет комсомолу. Це не доказ, це підозри. Взагалі я дуже обережно ставлюсь до цього, бо підозр багато, доказів майже нема. Якщо людина сама не зізнається, як той Петро, який прийшов до мене додому, його, видно, це мучило, бо в нас були добрі стосунки. Я навіть на нього не думав, я знав про інших. Це був уже 5-й курс, Петро сам зізнався, сказав, що його на мене «націлили» ще на 2-му курсі. Показали мою справу, яка починалася з того фройдівського диспуту. Між іншим, це було нетиповою справою для Чернівців. Тут КДБ працював здебільшого проти українського націоналізму, й проти румунського також. У Чернівцях завжди було місце для румунського націоналізму, і нині це також актуально.

Тож, повертаючись до обшуку. Я беру в Ігоря три книжки, і всі три дуже хороші.

Пригадуєте, що то були за книжки?

Це був перший том «Архипелага ГУЛАГ», але в дуже поганій якості, купа фотокопій, ледве можна було їх прочитати. Книга тільки в 1973 році вийшла, а це був уже 76-й, ми чули про наслідки читання цієї книжки. Друга книжка теж була дуже хороша – збірник «Из-под глыб».

Це дуже відомий збірник інтелектуальної публіцистики, ніби історична ремінісценція знаної в російській історії збірки 1909 року «Вехи». Збірник «Из-под глыб» вийшов у 1974 році. Це був не самвидав, а тамвидав, тобто звичайна книжка, дуже компактна, але містила дуже багато статей. Там був і Сахаров, і Шафаревич тощо. Я дуже хотів цей збірник мати. Сахаров для мене завжди був авторитетною людиною, але інколи у мене виникали певні сумніви. Можливо, я не справедливий до Сахарова.

А що і коли власне змінилося у вашій оцінці?

Це вже стосується 1987 року. Я був особисто знайомий із Сахаровим, бував у нього вдома, спілкувався з ним, із його дружиною Оленою Боннер (я з нею до її смерті спілкувався, і з ним до його смерті також...).

Якось, років зо п'ятнадцять тому, в телефонній розмові з Оленою Боннер я почув від неї: «Ти знаєш, що ввійшов у історію?» Я кажу: «Я-то думав, але не знаю, про що саме ви кажете?» Вона: «Ти зробив останню прижиттєву фотографію Сахарова». І я зробив їй портрет з цієї фотографії, вона і в мене стоїть вдома, Сахаров такий домашній на цьому фото. Я не пам'ятаю, коли це було, можливо, за два тижні до його смерті. Я заходив до Сахарова, ми розмовляли, і він ставив чайник на плиту, а я в цей момент його сфотографував. Я якраз був у Москві й готував перший з'їзд єврейських організацій зі всього Совецького Союзу. У 1989 році – був комунізм, партія, КДБ, все ще було.

Коли у 1987 році я звільнився вже вдруге з табору, то їхав через Москву. Уже була «перебудова», всі такі раді. Я заїхав до Сахарова, і саме той день мені дуже запам'ятався. Бо і Сахаров, і його дружина – ми разом сиділи, пили чай – раптом стали мене відмовляти від продовження активної діяльності. Я намагався уточнювати, чому. Я повний сил, тільки вийшов, хочу продовжувати роботу, хочу поновлювати контакти, як і після першого ув'язнення. І тепер уже можна більш-менш вільно розвивати це. Можливо, вони переживали за мене, думали, що я наражаюся

на третій арешт. Можливо, квартира прослуховувалася, але можна ж було про це натякнути.

Тоді мене це засмутило. Після тої зустрічі я бачився із Сахаровим знову в 1989 році, він відійшов уже від того настрою...

Повернімося до 1976 року. Ми говорили про книжки, які відіграли роль у вашому першому арешті.

Третя книжка була Володимира Набокова «Приглашение на казнь». Я дуже люблю Набокова, це один із письменників, який мене сформував естетично. І я намагався у тамвидаві отримувати його книжки.

Тож я взяв ці три книжки в Ігоря Померанцева. Домовився, що я їх швидко передам назад, бо це були книжки не Померанцева, він їх також у когось взяв. Але він дуже хотів допомагати мені таким чином у розповсюдженні літератури. Це був 1976 рік, і ми ще жодного разу не були репресовані. Я здогадувався, що за мною вже стежать, але гадав, що я ще балансую десь між дуже небезпечним і більш помірковано небезпечним злодієм.

Отже, я привіз у Чернівці ці три книжки. А Ігор тоді мав їхати відпочивати в Одесу. Тому мало часу було на розповсюдження цих книжок, треба було, щоб за кілька днів через коло знайомих вони пройшли. Але, певно, за мною вже стежили ретельніше, або прослуховування було в Ігоря, або хтось зі знайомих, хто знав, що я взяв книжки, про це «стукнув». Хоча я був таким обережним, але спостереження за собою не помітив, коли приїхав додому.

Був у відпустці в Чернівцях мій знайомий із Казані Роман Бліт, «Из-под глыб» я дав йому почитати; «Архипелаг» отримала Ніна Василівна Круглова, вона працювала в університеті, син її, Валерій, теж був у відпустці, також він із Росії приїхав. А Набокова я сам читав. Це був день, коли я прилетів із Києва. Наступного дня вони мені мали повернути книжки. Я був на роботі, нічого поганого не помітив, а після роботи ми домовилися з Романом, що він завезе мені книжку. І він віддав книжку, але, коли виходив, у коридорі сказав: «Ти знаєш, мене забрали просто

з дому, приїхали за мною і забрали, бо вони знали, що в мене є книжка, і мене допитували». А він працював у Казані на якомусь секретному заводі, здається, авіаконструкторському. Також він мені сказав: «Дивись, я написав, що був у тебе, побачив книжку і попросив почитати, ти мені її дав. Я тебе дуже прошу, якщо буде можливість, підтвердь мої слова, щоб у мене було все гаразд на роботі, що це таке досить невинне»... А це був збірник «Из-под глыб», він не був досить невинним (всміхається). Я не вважаю за потрібне різко говорити з людьми. Для цього є КДБ, влада, інші, до кого треба застосовувати цю різкість. А до близьких – ні, зазвичай. Тож це породжує певні очікування, що зі мною можна легко домовлятися. І я пообіцяв Роману, якщо треба буде, то підтверджу його слова. Насправді, коли люди мене просять, я зазвичай поступаюся, хоча в деяких випадках знаю, що цього не треба робити. Зараз я бачу свою обіцянку Роману як помилку.

Ви є дуже вимогливим до себе.

Ні, це не так. В мене тоді ще не виробився стиль поведінки у спілкуванні з органами. Бо не було ще безпосередніх контактів до того часу. Я багато знав, багато читав, як поводитися на допитах, ця вся література ходила. Я знав про інших. Знав багатьох людей, які вже відсиділи. Але індивідуального досвіду не мав. І я ще не знав, який стиль у мене буде, я навіть не думав про це. Але я відразу змобілізувався, зрозумів, що справа непроста, однак ще не розумів наскільки непроста, адже не міг тоді ще припустити, що за мною стежили, що знають і про іншу літературу. Я думав, що це випадково, можливо, той Роман десь обмовився, і тому на нього звернули увагу.

І це також урок. Потрібно одразу будувати максимально песимістичний сценарій, коли маєш справу з такою системою. Не варто втішати себе, що вони знають лише про одну справу, вони можуть знати все, що ти хочеш приховати від них.

Але ж для цього треба було набути вже власний досвід.

І він ось так і набувається. Я викликав одразу брата, щоб він мені допоміг це завдання розв'язати, бо треба було забрати «Архипелаг ГУЛАГ», щоб не підставляти людей, і сховати ці книжки. У нас була одна «конспіративна» квартира, ми, звісно, думали, що про неї не знають. Наша знайома Віра Ноздріна на літо від'їжджала додому в Росію, і в нас залишалися ключі від її квартири. Вона була росіянка з Горького, заміжня за євреєм. Він зі мною навчався у школі й був причетним до якихось сіоністських рухів у Горькому.

Отож я викликав брата, сказав йому не заходити в квартиру, а підійти з вулиці до вікна, я на першому поверсі жив. Це було ввечері, вже було темно, хоч і влітку, в нас темна вулиця така. Я через вікно передав братові сумку з літературою, якої в мене завжди було дуже багато. Я не все передав, а тільки те, що було не моє, бо хотів насамперед врятувати чуже. У цей час думаєш про якісь дуже дивні справи, які насправді вже не мали значення. Потім Ігор сміявся, що я стільки сил витратив на те, щоб зберегти і повернути книжки. Все одно не вдалося. Але коли йдеться про долю, ти можеш потрапити в тюрму за це, яке вже повернення книжок, хто про це вже думає? Але ставлення до книжки взагалі дуже поважливе було.

Я викликав брата, він прийшов. Це також питання – ти втягуєш своїх близьких у цю справу, не питаючи навіть, як вони до цього ставляться. Мій брат, на п'ять років молодший за мене, також залюбки читав ці книжки. І таким необачним кроком я його втягував у складніші відносини, це вже не просто читання, це вже переховування, інша справа. Я не подумав про це тоді, на жаль. Це ще помилка. Багато виникає помилок, коли вперше йдеш цим шляхом. І він поїхав, потім зателефонував і сказав, що все гаразд. Я вважав, що хоч ця справа вирішена, і я зможу якось передати ці книжки в Київ. Я вже знав, що за мною стежитимуть, але не розумів масштабу стеження, бо

я дуже добре знаю своє місто і думаю, що зможу пересуватися по ньому непоміченим.

Наступного дня я прийшов на роботу і почав думати: а що далі робити. Під час обідньої перерви я вирішив вийти з роботи й перевірити ту літературу, адже, можливо, треба переховати її, бо брат залишив книжки у квартирі. Я подумав, що краще її сховати у комунальному дворі, там була комірка, де якісь речі можна сховати. Я вирішив, що краще переховати туди.

Отже, я вийшов і поїхав тролейбусом. Як я уже говорив, я тоді знав, що за мною стежать, і моїм завданням було відірватися від них, бо я не хотів наводити їх на цю квартиру. Я не знав, чи вони знають про неї, чи ні, але варто було думати, що вони все це знають. Це ще одна помилка. Слід було передбачати, що все твоє коло відоме, бо за тобою стежать і всіх твоїх знайомих виявляють – з ким ти проводиш час, із ким ти дружиш, із ким ти якісь свята відзначаєш, як-от дні народження і Новий рік. Тому треба одразу, коли ти відчуваєш небезпеку, вириватися із цього кола і ні на кого із цього кола не покладати навантаження зайвого, бо це й небезпечно, й ці люди, можливо, не готові до такого. І я почав відриватися. І хай як я добре знаю своє місто, прохідні двори, а також у мене фантазія доволі розвинена, але я відчув, що не можу відірватися. Хай би як я використовував усі свої знання прохідних дворів, але коли я виходив із того чи іншого двору, я вже зустрічав знову «топтуну»...

У них була розроблена добра система, але й мусили на вас одного кинути великі сили, і це через три книжки...

Потім виявилось, що було три машини й у кожній сиділи по три-чотири співробітники. Настільки це було резонансно для такого тихого міста як Чернівці, де не було майже жодних українських націоналістів, хоча були румуни, за якими стежили, але не було і сіоністів великих. Відома у нас була лише одна історія, коли якусь жінку посадили також за самвидав. Але це була радше якась випадковість. Була ще історія Анатолія Добрянського,

викладача університету, я про нього вже розповідав. Все місто знало, що він мав неприємності з КДБ, бо в нього був самвидав. Але його не посадили. І раптом – «Архипелаг ГУЛАГ». Це була така страшилка, найжахливіше, що було взагалі тоді, бо Солженіцин викрив усю цю страшну систему, всі ці багатомільйонні жертви. Це була така системна річ, як сказав Ігор Померанцев, своєю поетичною мовою: «Це “Війна і мир” нашого часу, на інше ми не заслуговуємо». Це справді було так. І КДБ Чернівців дуже неприємно було, що це не він виявив, а йому з Києва повідомили, що я везу таку літературу. Це б не справило такого враження для Львова, Києва, навіть Івано-Франківська, для Галичини загалом, де дуже жваво це все читалося.

І я нарешті кількома маневрами відірвався, прийшов на ту квартиру, переховав скриню з книжками в комірку й повернувся на роботу. А в них є принципи певні, в тих, хто за тобою стежить. Коли ти відриваєшся, якщо вони не можуть перекрити район, де ти відірвався, то одразу ставлять пости біля дому, біля роботи, там, де ти можеш з'явитися. Це по-перше. По-друге, якщо ти відірвався свідомо, вони вже розуміють, що ти знаєш про них і вже нема сенсу за тобою стежити, бо ти вже ні до кого не приведеш, адже знаєш, що за тобою стежать. Не розшириш для них коло підозрюваних.

Отож я вийшов із тролейбуса, і мені потрібно було перейти дорогу до будівлі, де я працював. Я підійшов до краю тротуару, і тут мене взяли. Попри всю мою неприязнь до них, варто сказати, що дуже технічно це було зроблено. Я вже зробив крок на бруківку, мене ззаду схопили двоє під руки, моментально під'їхала машина з-за рогу, і мене «пакують» туди... І хоч я очікував на це, але не встигнув навіть отямитися. Це дуже технічно було зроблено, розроблялося десятиріччями (*сміється*).

Вони мали неабиякий досвід, аякже!

Досвід у них великий був, звісно. Повезли мене в КДБ, ця будівля була поблизу... Я ж знав, про що йдеться, знав, що Рома в них був учора, тож був готовий. Мене

завели до якогось кабінету і почалися ці розмови: «Ви знаєте, чому ви в нас? Ви, певно, здогадуєтеся». А я так придурююся: «Та ні, – кажу, – не знаю чому. Я вперше у вас, не знаю, чого ви хочете від мене». Хоча я знав, що все це через ту книжку. Вони кажуть: «Ось Роман нам розповів». Я кажу: «А, ви про це». Я ще з ними спілкувався, була надія, що це обмежиться якимсь епізодом. Це помилка ще одна. Не повинно бути жодних ілюзій у тебе. Вони кажуть: «Ми познайомилися з вашим другом Романом, учора він був із нами відвертим, щирим». Кажу: «Ну так, він хлопець наш, свідомий». Ми поговорили про те, що він приходив до мене: «Так, він учора був у мене і побачив книжку». «Яку книжку?» – одразу запитали в мене. Кажу: «Це неважливо. У мене була ця книжка, він її побачив. Уважайте, що моя книжка. Попросив почитати...» Тобто я підтвердив його слова, як і пообіцяв Роману. Для нього це нібито було важливо. Яка це важливість, дурощі насправді.

Але мене, з одного боку, тримало це зобов'язання. А з іншого боку, тримала ілюзія, що це обмежена справа, стосується тільки цієї книжки, і це не так страшно. «А ви напишіть, як це було». І я, дурень, написав. Це був перший і останній раз, коли я щось писав. Я підтвердив письмово це, що до мене зайшов мій товариш Роман, побачив книжку *«Из-под глыб»*, попросив почитати і я йому дав. «Добре, – кажуть, – із цією справою все зрозуміло. А що з *«Архипелагом ГУЛАГ»*?» І тут я зрозумів, що все! Те все не працює і треба шукати іншу лінію поведінки. «Гадаю, що ми закінчили нашу бесіду, і я більше нічого не буду вам говорити», – сказав я. Вони там щось жартували: «А де книжка?» «Все, закінчили» – на все була моя відповідь. – «Ну, – тоді вони кажуть, – ви, певно, її в туалеті десь спалили?» Питаю: «Ви бачили?» Мені ж кажуть: «Дим над вашим будинком був». Я їм відповідаю: «Це ваша фантазія. Все, я закінчив із вами розмову!» Вони намагалися мене розговорити, кадебісти мінялися – один, другий, третій. Першим мене допитував підполковник, здається, Несін. Він був головою слідчого відділу Чернівецького управління. Другим – Вакарюк. Він потім став генералом і представни-

ком розвідки України в Москві вже в незалежні роки. Третім був єврей, майор Ківа Маркович Бейлін, він ще старого гарту. Бейлін був старшим за них, Вакарюк узагалі був ще молодим чоловіком. Несін був трохи старшим за Вакарюка, років сорок йому виповнилося у 1976 році, тобто він не міг бути сталінським кадром. А Ківа Маркович точно був сталінським кадром, бо йому вже було близько шістдесяти років, і він працював при Сталіні. Це єдиний з кадебістів, потім я багато їх зустрічав, який дуже хотів мене побити, в нього руки аж свербіли. Він ходив навколо мене такою бандитською ходою, це так контрастувало з його ім'ям і по батькові, Ківа Маркович – єврейський такий дядечко, дідусь такий, трошки лисий. Але я відчував, що він хоче мене вдарити, але він стримався все-таки... Так усе відбувалося вдень й аж до вечора.

Усе, я замкнувся. Тобто я знайшов, на жаль, не одразу, а через півгодини, свою лінію поведінки.

Якою була ваша лінія поведінки?

Я в молодості цікавився аутотренінгом, тож добре влаштувався на стільці. Така поза, відома в тренінгу, як поза «лондонського кучера», тобто коли мінімальні зусилля потрібні на підтримку себе. Так сів і спокійно вже: про це я не говорю, про це не говорю, про це також не говорю. Ніяких свідчень, жодних підписів, усе! І так іде, вечір, вечір, вечір. І я не знаю, як мої близькі, чи знають вони, що зі мною сталося, не зателефонувати, нічого. Ніч надходить, і в кадебістів постає певна дилема – що зі мною робити. Якщо оформляти справу й залишати мене в ізоляторі, то треба вже надавати розголосу й потім судити. А в них є якісь інші думки, що, можливо, не треба, що, можливо, варто якось інакше. Тобто їм не подобалося, як я себе поводи́в, але водночас моя поведінка не була ворожа. Я з ними не лаявся, я їх не посилав, як Алік Гінзбург у Москві, керівник фонду допомоги політв'язням, він їх одразу грубо посилав матом. А я спокійно з ними спілкувався, але спілкувався не на ті теми, які їх цікавили, жартував трохи, підколював їх. Я знайшов своє. Уже і ніч була

близько, і вони повезли мене у готель «Буковина», зі мною «супроводжуючий» також залишився в номері, а ще один чергував біля дверей. Такий я був злочинець, дуже небезпечний, що мене аж так охороняли.

Я нікуди тікати не збирався, бо я ж політичний, як це, гідність треба ж мати. А я ще так хорохорився, пішов поїв, – кажу «супроводжуючим»: «Я тільки сам за себе плачу». Такі ось штуки. Ми повернулися знову в КДБ, і допит продовжувався. Потім дружину до мене привели, щоб вона на мене вплинула. Але вона бойова була ще в ті роки. Вони казали їй: «Ваш чоловік нещиро поводитьсь, не хоче з нами розмовляти». Але дружина відповіла: «На нього вплинути неможливо». – «А ви все ж таки спробуйте», – казали їй. Ірена хотіла мене побачити, бо вони могли в будь-який момент зробити справу, і все. Її привели до мене на десять хвилин, можливо, навіть менше. Ми з дружиною трошки поспілкувалися, як син, якому тоді було п'ять років, як мама її, вона хворіла. І дружина пішла.

Тоді вас не відпустили?

Мене того дня ще потримали і десь увечері відпустили. Просили нікому не розповідати, хотіли, щоб я поставив свій підпис на паперах, але я сказав, що нічого не підписую. Обшуку в мене тоді дома не зробили. Взяли мого брата також і якось примусили його віддати літературу, яка була у тій квартирі. У брата не було такого твердого налаштування, як у мене, і він віддав їм ту літературу, сам віддав.

Однак я одразу зрозумів, що вони знають усе, можливо, і вся література опинилася в них. Тобто це круто змінило моє життя, бо я зрозумів, що тепер кожен день – це, можливо, останній день на волі.

Але нічого, минав день, другий, третій... Ми зробили повідомлення через «Хронику текущих событий», що в нас були затримання, що мене протримали більше як добу і таке інше. Але я ходив собі на роботу, і так до грудня. А вони весь цей час думали, що робити. Я нікого не виказав.

Коли мені вдалося вже зв'язатися з Ігорем, виявилось, що його затримали в Одесі. Вони знали, що це він мені книжки передав, а у мене ж вимагали, щоб я зізнався, хто мені їх дав. Вони казали: «Ми знаємо, хто вам ці книжки дав. Це Ігор Померанцев, нам потрібно тільки підтвердження». Я сказав: «Це ви собі знаєте, я собі своє знаю, я на цю тему не розмовляю». В Ігоря була трохи інша лінія поведінки, він просто казав: «Я нічого не знаю, нікому нічого не давав!» Усе. І його п'ять діб тримали, також, здається, у якомусь готелі він ночував, не в КДБ точно. Він нічого не розповів їм, і його теж відпустили. Але це на нього вплинуло певним чином, бо коли ми обговорили це пізніше, Ігор сказав: «Ти знаєш, я тюрму не витримаю, тому я звідси забиратимуся. Я виїжджатииму».

Багато хто з дисидентів також роздумували над цією проблемою, але вирішували, що вони витримують, і це була їхня помилка. Кожен повинен правильно себе прогнозувати, знати межу своїх можливостей, не повинен фантазувати, що йому вдасться. Ось і знову ми повертаємося до того питання – людина повинна себе знати, свої можливості, чи може вона бути впертою, чи може витримати навіть катування, чи можуть її шантажувати близькими. Були дуже сильні люди, але коли заходилося про їхніх дітей, вони одразу здавалися.

Але ж не можна було цього передбачити заздалегідь, чи не так? Про деякі речі в собі неможливо знати, аж поки прийде досвід...

Я погоджуюся з вами, що дуже тяжко, на жаль, про це знати заздалегідь. Але треба намагатися про це знати, тоді ти і сам краще почуваєшся, і не прирікаєш інших. Особливо, коли ти здаєшся і починаєш уже щось говорити, писати і когось виказувати, це вже... інше життя. І були такі. Тепер ми цю історію вже краще знаємо, майже до кінця.

Отже, так триває до грудня. Ігор розповів мені про свою історію, я йому про свою, наших близьких також

затримували. Усе моє коло пройшло через зустрічі й допити. Хтось щось розповів, хтось не розповів. Та жінка, в якій вже не було *«Архипелага»*, але вони знали, що він у неї був, бо стежили, зізналася в усьому. Чому? Бо в неї був лише один син, він працював у Росії, головним інженером на одній кіностудії, вона за нього боялася, що його звільнять... І ось цей страх за дітей... Вони хотіли читати, правда, але це я поставив і цю жінку в ситуацію, коли людина може зазнати шантажу. Вона так боялася за свого сина, тому сказала цим кадебістам (дуже рішуча жінка була), що вона себе спалить перед КДБ, якщо вони щось йому заподіють. А що вони можуть зробити? Він лише читав ту книжку, яку в мене взяв, і все. Адже він навіть її не розповсюджував, як я. Але адекватного сприйняття у випадку цієї жінки вже нема, є певна панічна атака, особливо, коли ти переживаєш за свою дитину. І це дуже серйозна проблема. І ви праві, не можна заздалегідь передбачити це все.

Як усе тоді відбувалося у грудні?

У грудні, 12 грудня, здається, з'явилася стаття українською мовою в газеті «Радянська Буковина». Цю статтю написав заступник головного редактора і керівник ідеологічного відділу газети, Володимир Пелех. Стаття мала назву «Духовні жебраки», в ній описувалася вся наша компанія – все туди вивалюється, і той дядя Сало, якого я проводжав до Ізраїлю, і та вчителька літератури, і що я такий-сякий сіоніст. Який я сіоніст? Я не був тоді сіоністом (*сміється*), але в них є певний стереотип мислення, якщо єврей, отже, сіоніст.

Уже потім, коли я вступив у Гельсінську групу, в них почала ламатися їхня картина світу, і вони мене стали обзивати вже українським буржуазним націоналістом, що також не було правдою. Але в них були певні стереотипи: ти або такий, або такий, або такий. Нічого синтетичного вони не могли створити. І з'являється ця стаття про те, який я поганий, і сіоніст, проводжаю людей до Ізраїлю, ходжу із сумкою, на якій шестикутна зірка, і взагалі я

стиляга і душу продав за картаті сорочки, за джинси... У мене жодних джинсів не було (*сміється*), я ж був із родини з доволі обмеженими фінансовими можливостями. Така стаття шокувала провінційне місто. Всі почали говорити: «Ой, що буде, все, тепер заарештують». А насправді – ні. Навіть більше, висновки були тільки щодо мене, більше ні про кого, хоч там називали всіх, і навіть Віру, в якій ми сховали книжки. І, звичайно, ми переживали, я менше, мої знайомі більше, бо вони не були налаштовані на конфлікт із владою. Вони не проти були почитати заборонену літературу, поговорити про це, але йти на відкритий конфлікт – це вже було занадто. У них був той інстинкт, про який я вже згадував, самозбереження – що є межа, і ти не повинен ту межу переступати.

На роботі було оголошено збори, але це були вже не перші збори – зовсім забув, була ж ціла історія 1972 року зі зборами на роботі. Отже, профспілкові збори грудня 1976 року: «Персональна справа Йосифа Зісельса» (*сміється*). Але я вже випробуваним бійцем був. Хоча мені вже було байдуже до подібних зборів, але я все-таки на них прийшов. Там увесь колектив зібрався, всі партійні – редактори, режисери, керівництво, це ж ідеологічна установа. І технічні працівники десь позаду сиділи. Мене «нищили» морально, я відбивався як міг. Їх це дратувало, що я не каюся, не визнаю провини... До речі, ще мене викликали в керівництво поговорити про цю статтю через день чи два після її публікації. А я сказав: «Стаття і стаття. Питайте тих, хто друкує. Що ви мені покажете».

І жодних висновків не робиться, щоб вас звільнити з роботи?

Так, на мене тиснуть, щоб я звільнився сам, «за власним бажанням». Чомусь не хочуть звільняти, хоча в мене вже догани були. А в мене був дуже гарний головний інженер телецентру, дуже симпатичний, він мене захищав на зборах 1972 року, в 1976-му вже не захищав. У 1976 році тільки одна наша редакторка, кіноредакторка, сказала: «Що ви його так лаєте, він такий добрий хлопець, усім

дівчатам на 8 Березня дарує квіти» (*сміється*). Це був такий аргумент на мій захист. На зборах директор тиснув, щоб я написав заяву, я відповів: «Я не писатиму. Хочете – звільняйте мене. Все. Я не боюся!» Він тиснув-тиснув на мене далі, а я написав відкритого листа першому секретарю обкому партії, і в самвидав його передав: «Що це таке, – кажу, – заборона на професію, на фах?» Бо, на мій погляд, я живу згідно з Декларацією прав людини³⁰, я маю право поширювати інформацію про свої погляди, ви підписали Гельсінський акт у 1975 році, там також є гуманітарний вимір.

Це теж помилка, це придурювання. Кому я пишу? Якомусь негіднику, який здобув цю посаду першого секретаря обкому партії. Я придурююсь, що ви щось підписали, і ви повинні це виконувати. Але я ще не дійшов до тої risks, коли ти взагалі не маєш нічого спільного з тими людьми. Бо ти зовсім відокремлюєшся в інший світ. У тебе інший, свій світ, у них свій. І суд є отим переходом у той інший світ. Твій суд – це перехід. Але суд буде тільки в 79-му році, а це 76-й.

Потім мені також у грудні приходить повістка у КДБ. І цей Несін, підполковник, і ще одна людина з прокуратури роблять у кабінеті мені офіційне попередження за статтею 187-1 «Поширювання завідомо неправдивих вигадок, що паплюжать радянський державний і суспільний лад»: якщо я повторюватиму такі дії, то мене можуть притягнути до відповідальності... Мене вже могли притягнути, що їм заважало – дуже важко зрозуміти. Це Україна, де був дуже щільний тиск. Але на кого? На українських дисидентів національного спрямування. Не на загальне дисидентство, бо таких було небагато в Україні. У Москві

---

³⁰ Загальна Декларація прав людини ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. у Парижі. Вона стала результатом досвіду Другої світової війни і першим глобальним вираженням прав, невід'ємних для всіх людей. Декларація складається із 30 статей. 1966 р. Генеральна Асамблея прийняла дві докладні угоди, що завершують Міжнародний законопроект про права людини. 1976 р. цей законопроект набув статусу міжнародного права.

так, їх було більше. Тобто фокусування уваги КДБ – це так званий ними український націоналізм або румунський, якщо йшлося про Чернівецьку область. А тут – «Архипелаг»... Вони багато про мене знали, але поки що ще нічого такого трагічного не відбувалося.

Отже, вам зробили попередження...

Так. Але українцям не робили попереджень, їх саджали одразу... Був би я українцем, я б одразу сів, іще в 1976 році. Тобто мене тоді врятувало те, що я не українець і я не вкладаюся в їхні стереотипи. З іншого боку, я тримав себе дуже незалежно, і вони не хотіли отримати суд із такою поведінкою. Це був ризик певний. Якби погодився співпрацювати – це інша річ. Був би суд, я би показався, наприклад. Їх би це влаштувало. А йти на ризик такий... Це я так думаю. У них, можливо, були інші інструкції, як-от: «Хай ще травичка підросте, – можливо, ще не досить виросла, – тоді скосямо». Так воно і сталося зрештою (*сміється*). І на цьому закінчилася моя перша пригода. Тобто зовсім вичерпалася. Від мене відчепилися на роботі, я продовжував працювати, продовжував їздити у відрядження.

Але це було для мене як підштовхування. Якби не було цього епізоду, можливо, я б не вийшов і на дисидентів цих московських, київських, можливо, я би зупинився на цьому шаблі.

А знаєте, Семен Глузман колись також про це мені сказав про себе, що, власне, деякі речі його підштовхнули... Це суперечило тому, що ця система хотіла зробити, коли арештовувала.

Вакарюк навіть жартував, що «ми з вас зробили героїв». Тобто це вони зробили з мене героя (*сміється*).

Як із перспективи часу ви оцінюєте себе і той шлях, який ви тоді, у 1976 році, обрали?

Моє налаштування, моя готовність іти цим шляхом, те, що я знайшов свою лінію поведінки – все це

підтверджує, що це був мій шлях. Мені не тяжко було йти цим шляхом, я себе не примушував. Я був готовий і в тюрмі сидіти, якщо треба. З мене навіть кепкували кадебісти: «Ми знаємо, ви хочете потрапити в політзону, щоб там і далі розвивати свої погляди. А ось ми вас не туди запроторимо! У кримінальну зону підете». – «Та, – я кажу, – запроторюйте куди завгодно. У кримінальну, так у кримінальну».

Натомість, мене дуже засмучувала доля людей, яких я опосередковано втягнув у цю справу, їхні неприємності і, можливо, якийсь залишок у них негативних почуттів до мене. Ще не так тяжко, як потім, але вже починалося таке відчуття і виростав комплекс провини. Звичайно, винуваті кадебісти, я знаю, і ця система, і партія, і ця імперія, і це все зло. Але все ж таки я своїми діями наражав на небезпеку інших людей, коли вони опинялися в ситуації, в якій, можливо, не хотіли б опинитися. Я був готовий до цих ситуацій і, хоча й не дуже, все ж був налаштованим. А вони ні. І це мене почало вже тоді, в 1976 році, засмучувати. І це була помилка, бо треба було контакти обрізати одразу, а не продовжувати спілкування з ними. Це тільки твій шлях!

Але я залишився в цьому колі, бо так минулося нібито більш-менш спокійно. Нехай збори були, забулося потім. Ми знову спілкувалися, ми знову проводили час разом із тими ж людьми.

Хтось із них залишився до сьогодні в Чернівцях?

Ні, вони всі потім виїхали за кордон, майже всі. Це дуже цікаво. У мене був знайомий із родини Ройзіних, з їхніх дітей – Павло, син Бориса Павловича, та його дружина Рена. Вони також брали книжки, любили читати, але не були налаштовані боротися. Це була інша компанія, але оскільки я був із дитинства з ними знайомий, я інколи потрапляв у ту компанію. І там познайомився з одним хлопцем, Роман Бронфман його звали. Він був дуже вправ-

ним гуманітарієм, із філфаку, молодший за мене на шість-сім років. Коли мене вперше заарештували, в 78-му, в мене в записнику знайшли його телефон. А він закінчив уже тоді університет наш, філологічний факультет, у нього батько був директором фабрики, членом партії, і Роману світила така сама дорога. Одразу після закінчення навчання він вже був директором Будинку народної творчості – молода людина, перед Романом лежав шлях у партію, зростати і таке інше. Але він був мудрою людиною. Коли знайшли його телефон, його викликали на бесіду. Просто на бесіду, ніяких допитів, бо відчували, що він не такий уже близький до мене. І він прийшов, сказав, що так, знайомі, нічого такого не брав, не читав, не давав. Але він зрозумів, що треба закінчувати із життям у цій країні. Одразу виїхав. Він зробив шалену кар'єру в Ізраїлі. Він вчасно виїхав... Він ніколи б тут не зробив такої кар'єри, навіть якби вступив у партію. Він там був тричі депутатом Кнесету.

Але я не знав про цю історію. Він приїхав десь уже у 90-х роках, був уже депутатом Кнесету. Він приїхав сюди, в Київ, і розповів цю історію. Каже: «Ти знаєш, я тобі дуже вдячний за те, що завдяки тобі я зрозумів, що не можна більше жити тут». Але його доля могла скластися і нещасливо там, і він тоді не був би вдячним. Але я сам себе втішаю цим, бо насправді цей комплекс провини тільки зростає. Він у мене і тепер відчувається дуже сильно, бо я багатьох людей наразив на небезпеку, на різного роду неприємності, на допити, навіть на затримування, на арешти. І двоє людей відсиділи в тюрмі через мене. Ось ті, яких заарештували разом зі мною у 1984 році. І я таким винуватим відчував себе, бо їх би ніколи не посадили, якби не я.

Ви цього не знаєте...

Ні-ні, у 1984 році новачків за таке не саджали, тільки «ветеранів». І в моїх приятелів нічого такого не було, якись бесіди на роботі, хтось там щось сказав...

Але, власне, така система в цьому й полягала, чи не так?

Це, звичайно, система ставить людей у таку ситуацію. Але їх би точно не посадили, якби не я. Хоча потім не відчував від них до себе претензій.

Це зрозуміло. Бо вони знали, що відповідаєте за це не ви, а ця система.

Вони розуміли, що самі були певною мірою в цих відносинах, щось читали, щось говорили. На них ніхто не вигадував нічого. Просто перебільшували. Те, що один хлопець сказав, що це совецькі винищувачі збили південнокорейський літак, так це весь світ знав. Але він казав це на роботі. Це фігурувало в нього у звинуваченні. Або він робив фотоплівку підручника івриту на моє прохання. Як це може бути звинуваченням?

У тій системі могло бути.

Я взагалі не знаю випадків, щоб плівка підручника івриту була звинуваченням (*сміється*). Ні, в них була активна позиція, були якісь розмови певні... Один отримав два роки, а другий – три. По тій самій статті. Я дуже переживав. І ось це все починає розвиватися тоді, в 1976 році, ця частина мого життя, мої переживання. А я все одно йду своїм шляхом.

Ви також входите до кола Гельсінської групи. А це, власне, 1977 і 1978 роки.

Я відволікаюся тільки для того, щоб позначити ці нові мої почуття щодо оточення. Тобто я не одразу прийшов до цього. Це вже сталося після першого терміну. Це означало самообмеження. Це означало: не заводити нових знайомих, нових друзів, бо ти їх наражаєш на небезпеку. І це вплинуло на мене, це була остання крапля, коли я звільнився перший раз у 1981 році. Але в мене півміста знайомих, це всі, з ким я зупинявся на вулиці, я дуже активна людина... Якось мій син, коли ми з ним вийшли

з тролейбуса і йшли до своїх знайомих (родини Штівельман), а ми йшли, можливо, п'ятсот метрів, рахував, скільки разів я привітаюся дорогою, це було в центрі міста. Нарухував сімнадцять разів. Можливо, це було не п'ятсот, а вісімсот метрів. А тепер я виходжу з тюрми, всім цікаво, хоч люди і обережні. Але хоч із ким я привітаюся на вулиці, всіх хапають, у той день чи наступний, і тягнуть до КДБ.

Тобто навколо мене хотіли утворити вакуум, щоб усі вважали мене небезпечним, щоб зі мною не спілкувалися. Це все було у 1981 році впродовж грудня, я 8 грудня звільнився, і це було щось жахливе. Я вже це пережив. Я починав менше спілкуватися зі своїми знайомими, не хотів наражати їх на цю небезпеку. Коли я на протилежному боці вулиці бачив знайомого, то злегка кивав йому, але вже не переходив на той бік, не вітався з ним. Бо я знав, що його потягнуть. Він цього не розумів, можливо, навіть ображався. Бо він мене три роки не бачив, чи там однокурсник, чи однокласник, чи просто знайомий. І ця ось самоізоляція, це дуже непросто... Я зрозумів, що українські дисиденти були в цій самоізоляції... Чому я не міг із ними безпосередніх контактів отримати, а тільки через Москву. Бо вони жили в цьому вже, вони також знали ці правила, вони також платили за це все. Бо їх також оточували якісь люди, які потім не розуміли, чому й вони повинні страждати. Дехто про це говорить, дехто ні, але інтелігентна людина обов'язково повинна відчувати цей комплекс провини, не може інакше бути. Інакше ти просто людина без почуттів. Я не хочу перебільшувати, але це починає рости, жити в тобі, супроводжувати та обмежувати тебе.

Я й повертаюся до цього. Це, власне, мета цієї системи, розумієте?

Ми розуміємо це, але ж... Розуміння не завжди допомагає...

Майже ніколи (сміються).

Розмова восьма

ГЕЛЬСІНСЬКА ГРУПА. ПЕРША ЗОНА

Добре. 1977 рік. Я збуджений тою історією 1976 року, цим попередженням, і вирішую йти далі, розвиватися. Я продовжував їздити, збирати інформацію про порушення прав людини, надсилав її в Москву, Тетяні Великановій; продовжував розвивати допомогу політ'язням – ми збирали для них кошти, продовжував їздити до Києва, до Москви, ввійшов у щільний контакт із тією комісією, і потрапляв інколи в дуже кумедні епізоди...

Ідеться про робочу комісію з розслідування використання психіатрії щодо політичних в'язнів...

Так. Я шукав Олександра Подрабінека, який написав книгу «Каральна медицина», що вийшла в самвидаві, бо мені хотілося попрацювати в цій галузі. Він знав багато випадків, і про Глузмана, і про Плюща, і про Григоренка, і про Медведєва, одного з братів Медведєвих³¹, та інших. Я хотів цим займатися і шукав виходу на цю комісію. А далі Гельсінський процес, перший склад Української Гельсінської групи потрапляє в арешти...

Чи спілкувалися ви з ними близько? Чи були ви знайомі тоді, наприклад, із Миколою Матусевичем?

Ні. Я нікого з першого складу не знав до того, адже Група створювалася в 1976 році, я тоді ще не був близьким до них.

Яким чином ви все ж таки стали членом, хоча спочатку неоголошеним, Гельсінської групи?

У мене було бажання активної діяльності. Потім у нас виникло певне коло: Микола Горбаль був у тому колі,

³¹ Ідеться про Жореса Медведєва та його брата-близнюка Роя Медведєва, відомого історика.

він уже відсидів, Володимир Малинкович, Діма Міхеєв, про якого я вже казав, також була Оля Матусевич, Петро Вінс... Ні, Петро Вінс – єдиний, із ким я був раніше знайомий. Але це було уже після того, як він увійшов до складу Групи, ще до свого від'їзду. Бо я пам'ятаю, коли він виїжджав, ми зустрічалися в Києві, він говорив, що хоче бути представником Групи там, за кордоном. Ігор Померанцев виїхав улітку 1978 року і чітко сказав: «Я терміну не витримаю». А я вийшов, нарешті, у Москві на дуже велике коло знайомств. Я й на Олександра Гінзбурга вийшов, який займався допомогою політв'язням, і на Юлія Кіма та його дружину Ірину Якір, на Тетяну Великанову, Соф'ю Калістратову й Діну Камінську... Багато дуже контактів, багато. І співпраця з «Хроникой», і знайомство з Олександром Подрабінеком, і з Кирилом, його братом, і з Юрієм Ярим-Агаєвим, тоді він був членом Московської Гельсінської групи. Пам'ятаю, я був у відрядженнях (*сміється*), це було дуже кумедно. Навесні 1978 року ще я працював на телебаченні, й у нас зіпсувалася одна телекамера, її не можна було полагодити в Чернівцях, і її об'єktiv відправили в Красногорськ. Є поблизу Москви містечко, де був завод із ремонту оптичної апаратури, певно, військовий завод був, але там ремонтували й побутову та спеціальну техніку. Такий великий об'єktiv у захисному футлярі, такий дуже гарний ящик синього кольору, як зараз пам'ятаю, зі спеціальними застібками. І мене послали туди у відрядження забрати його з ремонту. Як шуку в річку (*сміється*). Я радий, що мене послали в Москву, я в Електросталь поїхав, де судили тоді Кирила Подрабінека, і там під судом вже познайомився з багатьма, бо всі приходили до суду. І мені кажуть, що 2 лютого річниця арешту Анатолія Щаранського, і буде прес-конференція на квартирі професора Меймана, відомий був вчений, йому було відмовлено у виїзді. Мені дають адресу. Я, звичайно: «Аякже! Я у Москві, і щоб не піти на прес-конференцію?» Великанова, здається, дала цю адресу. Петро Старчик, бард, був із того оточення, я і з ним познайомився, потоваришував. Симпатичний Юра Ярим-Агаєв, з яким я досі підтримую стосунки, він

живе в Америці. І з Сахаровим я тоді ж познайомився, у 1978-му. Тобто було дуже активне життя, просто бурхливе.

Як казав мій друг Слава Шинкаренко, коли приїздив із Томська у відпустку в Чернівці (там у нього батьки залишилися): «У тебе горять очі. Це твій зоряний час!» Він вже потім казав, що мене просто не впізнавав. Я йому розповідав, що я роблю, про психіатрію, і він мені відкрив тести, які тоді застосовувалися психологами для роботи із психічнохворими. Я зразу починаю фантазувати: «Давай ми цей тест використаємо для заочної експертизи психічнохворих». Глузман використовував листи Петра Григоренка та Леоніда Плюща з лікарні для того, щоб поставити їм заочний діагноз, що вони здорові люди. Я кажу: «Здобудь мені ці тести. Ми будемо листуватися з ними. Залучимо психологів, психіатрів, щоб вони по цих листах поставили діагноз». Бо не можна весь тест надіслати їм, у тесті п'ятсот запитань. Але в кожному листі можна ставити декілька запитань, а потім аналізувати накопичені відповіді. Такі ось технологічні схеми виникали. І він: «Добре, я тобі знайду тести». І він справді знайшов ці тести, надіслав мені їх. На жаль, я не встиг їх до арешту використати. Слава потім потрапив у мою «кримінальну» справу, але він казав, що я ніколи вже не був таким, яким був у ті роки, в 1977–1978-мі роки.

Тобто перед першим арештом?

Так, перед першим арештом. І я приїжджаю на квартиру Меймана з тою (сміється) явно для апаратури коробкою. Там через двір треба було пройти і піднятися на якийсь поверх, чи третій, чи четвертий. У дворі стоять дві «Волги», машини кадебістські. Ми вже знаємо, в них параболічні антени націлені на вікна. То вони підслуховують знадвору, що робиться там, бо це зима, але багато народу набилося, можливо, відчинили вікно. Якось вони слухають. І я йду повз них із тим ящиком, також із якоюсь апаратурою. Так гордовито йду на прес-конференцію, спілкуюся з різними людьми. Там також дивуються, з чим це я

прийшов. А там і єврейські були дисиденти, Сліпак Володя, з ним я там познайомився. Я знав про них усіх, була й Іда Нудель, яку я знав за справою моєї племінниці, Олі Трейгерман. Ця Іда була дуже відомою тоді єврейською правозахисницею, вона опікувалася багатьма, хто сидів у тюрмах або був позбавлений права виїзду. Євреї одразу на мене накидаються: «Чого ти дисидентствуєш? Давай до нас, до сіоністів!» Іще Тетяна Великанова була на тій зустрічі. Я відповідаю: «Ні, чого ви мене питаєте? От у Тетяни питайте. Я з нею працюю, мені добре, мені подобається це. Я й вам намагаюся допомагати. Мене цікавить і те, і те, і те». А вони цього не розуміли. Сіоністи – такі ж прямі, як і українські націоналісти. У них існує тільки це, своє, і за межами цього нічого не існує. Тож така подія була, крім суду над Кирилом Подрабінеком, де я познайомився з молоддю – дуже багато молоді було, таке дисидентське коло. На квартирі у Меймана були і «метри», вони давали прес-конференцію про Щаранського. Я там познайомився з братом Щаранського, його майбутня дружина, Наталія, здається, також була в квартирі. Тобто дуже багато знайомств, дуже багато зв'язків виникало, дуже насичені та перспективні всі ці шляхи. Був Олександр Лавут, який потім також із «Хроникой» працював.

Розкажіть про ваші щільніші зв'язки з Гельсінською групою.

Спочатку це був Петро Вінс, потім Надійка Світлична мені допомогла вийти на Оксану Мешко – це окрема історія. Її дехто зі своїх називали козацькою матір'ю. Вона була дуже суворою, негнучкою, сиділа ще в ті роки одразу після збройного спротиву, на засланні була. Тобто вона була не шістдесятниця, а ще п'ятдесятниця. Я з нею почав спілкуватися. Вона нормально до мене ставилася, можливо, з підозрою деякою, з осторогою. Це була вже весна 1978 року. Я почав обговорювати з Олею Гейко-Матусевич (її чоловік сидів), із Миколою Горбалем, Володимиром Малинковичем (були ще присутні Марк Белорусець

та Ігор Померанцев) ідею попросити Оксану включити нас у Гельсінську групу. Перший склад Групи майже весь уже сидів, окрім Оксани, а Петро Вінс виїхав за кордон. Тобто Миколу Руденка, Олексу Тихого ще навесні 1977 року посадили, у Дружківці був процес. Ми за всім цим сліdkували по радіо. Ми про все це знали, і про виникнення Групи, і про її арешт. Потім уже я дізнався більше деталей про це.

Микола Матусевич і Мирослав Маринович сіли одразу за ними. Вже четверо. Потім інші. Я не бував постійно у Києві, приїздив раз на три місяці... Не пам'ятаю, місяць який був, липень чи вже серпень... У серпні я був у Києві точно, бо від'їжджав Ігор Померанцев з родиною, я їх проводжав в аеропорт «Бориспіль». Можливо, це було тоді, а можливо, раніше, бо Ігоря Померанцева я приводив до Оксани, адже він хотів бути зарубіжним представником Групи. Він виїжджав у Німеччину. Оксана жила на Курєнівці у приватному будиночку. Я ще навесні у неї побував, не пам'ятаю, хто мене відвів туди, Микола Горбаль чи, можливо, Оля Матусевич. Хтось із них. І навпроти її будиночка був інший приватний будинок, але там, здається, ніхто не жив... Невеличка мансарда і таке напівкругле віконце в приміщенні, яке було над кімнатою. Чи воно було жите чи нежиле, не знаю. Але ми всі знали, що там встановлено апаратуру для зйомки, для підслуховування, просто навпроти будинку. Тобто фіксували всіх, хто заходив, всіх, хто виходив, і прослуховували. І ми з Оксаною спілкуємося, вона відмовлялася спочатку. «Ні, вас одразу посадять!»

Коли я тоді, влітку, Гориню сказав, що хочу вступити в Групу, він мені відповів: «Півроку – це максимум». Таким він був пророком. Так і сталося, може, навіть менше часу минуло. Але ми Оксану Мешко все-таки вмовили. Вмовили на компромісний варіант, хоч я підсміювався з цього компромісного варіанта, але вона казала так: «Добре, я вас приймаю в Групу, але я не буду цього оголошувати відкрито». Перший склад представили відкрито. «Я не хочу, щоб вас одразу заарештували». Я сміюся і кажу: «Пані Оксано, про що ви кажете. Ось у вас там зйомка йде, вони

знають про це раніше, ніж ви знаєте, що ми входимо в Групу. Від кого це секрет?» Але вона була дуже сувора, вперта: «Ні, я приймаю, але не оголошую!» Ну, ні – так ні, я працюю все одно, я збираю дані по психіатричних лікарнях. Кажу: «Я не буду новою діяльністю займатися, бо я й так працюю з порушень прав людини. Я передаю це в Москву і буду також вам передавати для бюлетенів Української Гельсінської групи».

Чому для вас було важливо зв'язатися з Гельсінською групою?

Це логіка розвитку. Мені потрібно було більше й більше. Я хотів пройти весь цей шлях. Я з провінції, а столичним було простіше, в них це коло спілкування було. Я дуже рідко приїжджав, я не встигав за ними, але хотів наздогнати. Бо мене тягнула ця діяльність. І мені дуже подобалося, що ми не повинні переховуватися... Конспірація так чи інакше потрібна, але ми повинні про себе заявити. Я відчував потребу в цьому, в мене не було жодних сумнівів. І дружина мене підтримувала, що теж дуже важливо. Це було влітку 1978 року, того року було дуже багато контактів по психіатрії, дуже багато.

Я почав отримувати всі психіатричні бюлетені й вибирав звідти потрібну мені інформацію з метою уточнення її по Україні. Я займався тільки Дніпропетровською лікарнею, завів картотеку свою у двох примірниках – якщо заберуть, щоб залишився хоч дублікат. У мене було, здається, 84 випадки, на які я зробив картки і над якими працював, розпитував, дещо уточнював інформацію, їздив. Дуже багато мені допоміг Зеновій Красівський, бо він сидів у Смоленській спецлікарні. Усього було 17 спецлікарень по всьому Совецькому Союзу...

Лікарня у Дніпропетровську нібито найгіршу славу мала?

Вона була дуже велика, найбільша. Там були українці (нам це було найближче), їхня кількість там вражала. Але Красівський нічого не міг розповісти про цю

лікарню. Він розповів про тих, кого зустрічав у Смоленську. У Смоленській області було дві лікарні, ще була Черняхівська лікарня, також лікарня була в Ленінграді, здається, були в Ташкенті та на Далекому Сході... Разом сімнадцять. Ми не про всі знали тоді. Ми відстежували будь-яку інформацію, яка торкалася цих лікарень, головних лікарів, медичного персоналу, персоналу військового або внутрішніх справ у лікарнях. Усе це ми занотовували. Тобто повну інформацію збирали.

Я про це розпитував усіх, кого зустрічав. І Надійка Світлична знала про це й давала мені нові й нові контакти. Одного дня, це було влітку, здається, 1978 року, не подзвонили, а постукали у двері моєї квартири. Без попередження. Я відчиняю, стоїть такий кремезний чоловіча і каже: «Я від...» Від Надійки чи Зеновія, не пам'ятаю. «Я Михайло Луцик, щойно звільнився з Дніпропетровської лікарні, й мене направили до вас». У мене вже були якісь гроші на цю діяльність: зі мною зв'язалися з Москви, з комісії Фонду допомоги політ'в'язням, я і сам збирав трохи грошей серед своїх друзів. Луцик повертався через Київ, йому там дали мою адресу в Чернівцях. Бо в нього ні дому, ні речей майже... Він відсидів більш як 30 років по різних таборах, тюрмах, лікарнях. Тобто він взагалі життя вільного не знає. І він потрапляє до мене. У мене якраз були ключі від ще однієї «конспіративної» квартири, хтось залишив, не пам'ятаю вже, хто саме. Я його там поселив, ця квартира була поблизу мого будинку. Звісно, обережно, щоби помітити спостереження, якщо воно є, бо це вже був 1978 рік... Ось він там жив, і я працював із ним два чи три дні. Він мав чудову пам'ять, дуже багато розповів мені про Дніпропетровську лікарню. Я спочатку записував у зошит, потім переносив на картки, як уже згадував, робив одразу другий примірник. Із Ніною Василівною Кругловою, жінкою, яка потрапила в історію зі мною з «Архипелагом ГУЛАГ», потім вона мала комплекс провини, що через сина дала якісь свідчення проти мене, у нас були дуже гарні стосунки. Вона дружила з Михайлом Володимировичем Гольд-

бергом, тобто в нас було таке коло. Те, що вона була змушена дати свідчення, її дуже гнітило. Я відчував це. Я її заспокоював, що нічого жакливого...

Але вона вам тут якось допомогла?

В неї я тримав другий примірник картотеки. І коли в мене вилучили в 1978 році один примірник, моя дружина забрала у Круглової другий примірник і віддала Красівському. Луцик дуже багато дав інформації, про багатьох ми навіть і не знали.

Ви пам'ятаєте когось із них?

Зараз ні. Але, думаю, що половина моєї картотеки – це його інформація. Картотека не збереглася, в судовій справі її не було, бо я би її забрав після реабілітації. Але в мене є дані про більш ніж 30 людей з моєї картотеки. Але я навіть зараз не опублікував би ці прізвища, бо деякі люди ще живі. У моїй першій книжці³² є про це... Коли я ознайомлювався зі своєю судовою справою, я багато чого виписав із неї, вже в 90-ті роки. Це дуже важливі документи. Два документи просто скопійовані – це вшиті аркуші з моєї судової справи, я їх сфотографував. Кадебісти мою діяльність дещо не розуміли – я сіоніст чи не сіоніст, і Гельсінська група, і якісь прізвища, психіатричні справи... Вони були дуже здивовані й зробили офіційний запит по справі. Я його знайшов, його можна «підняти». У мене змінилося кілька слідчих, і мою першу справу вів прокурор Євтухов. Він зробив запит у Дніпропетровську лікарню й отримав офіційні відповіді. Вони є скопійовані в мене, бачите, на бланку з підписами. Усе це було в моїй справі. Це був такий здобуток, що я розумів: якби нічого іншого не було, варто було б сісти лише заради цього. Бо ми шукали по крихтах цю інформацію.

І тут я маю офіційну довідку, підтвердження, що в моїй картотеці ці люди є – їхній рік народження, діагноз, дати,

---

³² Зисельс ІІ. Если я только для себя... – К.: Ін-т юдаїки, 2000. – 368 с., 16 л. ил.

коли вони потрапили в лікарню, яка в них стаття із Кримінального кодексу, і коли та куди виписали їх з тої лікарні. І це найголовніше. Чому? Бо коли Леонід Плющ виїхав, то опублікував на Заході історії (він був у Дніпропетровській лікарні) про деяких людей. І тоді зробили перетасовку. Багатьох забрали з Дніпропетровська і направили в інші лікарні. І ми не знали, де вони. Вони зникли. Були якісь листування, родичі дуже важко йшли на контакт, у деякого родичів не було, бо дехто сидів по 15–20 років у тих лікарнях – або в зоні, або в лікарні. Як, власне, цей Луцик, то в зоні, то в лікарні. Він уже взагалі не уявляв свого життя на волі.

І раптом я бачу всю цю інформацію, коли починаю знайомитися зі своєю справою, це була весна 1979 року. Я це все переписав собі, а потім, після суду, передав ці дані дружині.

Як вам вдалось це зробити, ви ж були у в'язниці?

Дружина в мене була дуже вправна – в моїй куртці зі штучної шкіри вона зробила потаємну кишеню на спинці, між підкладкою і верхом. Кишеня була велика і пласка, щоб зошит можна було вставити, або навіть книжку. І я користувався цією кишенею. У мене вже був такий одяг для обшуку: коли обшук, ти знаєш, що можеш вже не повернутися з допиту. Мене ж заарештували перед тим, як я збирався їхати в Москву на День прав людини. 10 грудня 1978 року я хотів бути на Пушкінській площі на демонстрації. У мене вже був квиток куплений, але мене заарештували 8 грудня, бо цього дня я мав виїжджати в Москву. Вже домовився в Москві, по телефону намагався не говорити про це, але вони випередили мене. В мене були черевики спеціальні – туристичні, бо я знав, що я їду і, можливо, це вже надовго. І ця куртка була, я в ній був у тюрмі. А коли вже настала весна, вже був травень, після суду теплі речі можна було передати родичам. І я на аркуші паперу із зошита переписав усі ці дані, там два документи були, два запити були – тут сімнадцять прізвищ в одному і в

другому – двадцять. Інформація про 37 людей. Цей папірець я розім'яв дуже, щоб він був м'яким і не шурхотів. Після суду було побачення, не особисте, а через телефон. Тож я передав через наглядачів свої речі, які мені не потрібні були влітку в зоні. Кажу: «Віддайте це дружині». Вона забрала. Але вона була така заклопотана моїми та своїми проблемами, бо її ж на роботу не хотіли брати, і дитина відбивалася від рук, бо дитина була дуже вперта, і я сиджу в тюрмі, треба передачі готувати... Як це жінки витримують, не знаю. Тільки наші жінки можуть це витримати. Чоловік не може такого витримати. Чоловік може сміливо йти в тюрму (*сміється*), а що там навантажено на жінку, він би і трьох днів не витримав такого.

Добре, що ви це сказали! Дружини політв'язнів заслуговують на окрему книжку! І дружина не знайшла той аркуш паперу відразу?

Вона навіть не подумала. Я потім у листах їй натякаю на це, вона не одразу зрозуміла, але знайшла, передала в Москву. Там Слава Бахмін був, бо Саша Подрабінек сидів. Дружина сказала, що Слава Бахмін підскочив до стелі, коли побачив ці списки. Усі ці люди були для нас зниклими, і раптом він отримує офіційну інформацію, коли, і кого, і куди перевели. Цього в Сичовку, в Тангар, в Казань, той перебуває там-то. Я не вказав їхні прізвища, коли публікував свою першу книжку, це вже був 2000-й рік. Минуло тоді більш як 20 років від мого арешту. Багато з тих в'язнів, можливо, вже померли, бо серед них там були юди і старшого віку. Але їхні родичі, можливо, живі. Я з Михайлом Горинем порадився, і він сказав: «Можна, звичайно, вираховувати і без прізвищ, але для цього треба докласти зусиль». Тоді ж мене дуже тішило, що я навіть у тюрмі можу просувати цю справу далі, й до того ж дуже суттєво. Усі ці дані з'явилися в бюлетені й пішли на Захід. Я потім знайшов ці бюлетені, в мене є підшивка десь в архіві.

Ми трішки перескочили в часі. Ви потрапили до Гельсінської групи і до осені продовжували доповнювати картотеку. Повернімося до арешту. Ви мали їхати до Москви?

Так, настало 8 грудня. Я збирався до Москви їхати, всі необхідні матеріали в мене були готові, оскільки їх треба було везти із собою. В цей день я мав їхати потягом, це був зручний швидкісний потяг. І 8-го числа о сьомій ранку вони прийшли до мене, і розпочалося нове життя, ще одне життя. Був обшук, це був другий обшук у мене вдома, перший у жовтні 1978 року, а потім було ще п'ять, здається. Тож почався обшук, вилучають дві великі торби з книжками, потім мене забрали і повезли навіть не в КДБ, а одразу в камеру попереднього ув'язнення. І там вже все зрозуміло. Камера попереднього ув'язнення означає, що потім буде слідчий ізолятор, потім буде вже слідство, і все. Але я вже знаю, як поводитися, в мене є вже свій стиль поведінки, і я нарешті дійшов тої точки, яка не те, щоб планувалася... Я не божевільний, у мене є викривлення певне, але не настільки, щоб я дуже хотів сісти в тюрму. Інша річ, що, займаючись такою діяльністю, я розумів, що мені не оминати цього, але я не хотів сидіти. Проте, коли це сталося, я розумів – усе, це моє, я повинен це пройти. Не було жодних інших думок, щоб якось уникнути цього. Ні! Це моє, я повинен. Єдине, на що я розраховував, звичайно, що в мене буде інша стаття.

Яка саме?

«Антирадянська агітація і пропаганда». Та, за якою саджали всіх моїх знайомих українців.

Але вас посадили за статтею «Поширювання завідомо неправдивих вигадок, що наплюжють радянський державний і суспільний лад».

Так, це була 187-1 стаття КК УРСР. Вона виникла десь, здається, після справи Данієля та Сінявського, коли світ відкрив, що в Совецькому Союзі є політв'язні.

Наприклад, про справу Кандиби та Лук'яненка 1961 року майже ніхто не знав. Я, приміром, не знав, хоча я цікавився, слухав, читав. Я вже потім дізнався від свого кола. А про Даниеля та Сінявського знали, бо це було в Москві, це були відомі літератори, було дуже багато галасу, це, здається, був кінець 1965 року. І після цього ухвалено новий закон і відповідні постанови в союзних республіках.

У Москві це була 190-1 стаття, а в нас – 187-1. У ній ішлося: *«Заведомо ложные клеветнические измышления, порочащие советский государственный и общественный строй, а равно хранение и распространение литературы, содержащей измышления»*. Так хитро сформульовано, а раніше було просто – «Антирадянська агітація і пропаганда». Але та стаття була до семи років, а ця, додатково, – до трьох. Чому її вигадали? Бо совєцька влада не хотіла показувати, що є багато політв'язнів, тих, які йшли за статтею «Антирадянська агітація і пропаганда», вона була 62-ю в українському кодексі, 70-ю – в російському. Вона належала до групи «особливо небезпечних державних злочинів», і для таких злочинців існували спеціальні зони. Там сиділи члени ОУН та УПА, які мали терміни по 25 років. Незважаючи на те, що в 1961 році скасували термін 25 років, усе одно вони сиділи свої 25, хоча за законом їм повинні були термін зняти.

Сиділи й ті, хто потрапив на початку 60-х років, бо вони отримали 15-річні терміни. Це були спеціальні три зони в Мордовії, здається, 17, 18, 19 – для особливо небезпечних державних злочинців. За шпionаж, наприклад, там сиділи, але справжніх шпionів також туди запроторювали. Іще були якісь злочини, про перехід кордону, наприклад. Там ціла група була в Кримінальному кодексі: «Антирадянська агітація і пропаганда», «Зрада Батьківщини», стаття, за якою Щаранського судили. Колись це була стаття 58 у Совєцькому кримінальному кодексі 30-х років, у ній містилося 13 пунктів. Усі, хто сиділи під час репресій, сідали за одним або за декількома пунктами цієї 58 статті. Це була тоді найвідоміша стаття Кримінального кодексу.

У 1961 році кодекс змінили. І в 1967 році вигадали цю додаткову 190-ту, по-перше, щоб не показувати, що є багато політв'язнів, по-друге, за нею відправляли в звичайні зони.

За тими статтями, «особливо небезпечними», суворий режим був одразу, по всіх інших статтях спочатку був загальний режим або посилений, залежно від тяжкості злочину. Тобто по легких злочинах був загальний режим, по тяжких – посилений. У коментарях до статті 1967 року було написано, що ця стаття йде до загального режиму. Мільйон в'язнів було в Совецькому Союзі в 60-ті роки, тож гебісти хотіли розчинити там пару сотень політв'язнів, щоб їх не було видно взагалі. Бо всі знали про політичні зони в Мордовії, їх розформували в 1973 році й утворили в Пермській області 35, 36 і 37-му зони. Перевели туди в'язнів етапами з Мордовії. Був ще особливий режим для тих, хто вдруге сів по «особливо небезпечній» – смугаста форма, як у рецидивістів. І була ще тюремна практика. Можна було отримати вирок, наприклад, такий: «12 років, перші п'ять років у тюрмі». Це підсилювало покарання. Були тюрми такі: «Чистополь», «Воронеж»... Я ж не дослідник дисидентського руху, це те, що я пам'ятаю сам...

Сьогодні це вже мало відомі факти, але без їх знання важко зрозуміти, у чому полягала ця жаклива політика режиму Радянського Союзу. Тоді вас взяли за статтею про «неправдиві вигадки»?

Так, але вона не одразу з'явилася. Бо мені погрожували тою статтею, але бачили, що я реагую не так, як їм треба. Бо я знав, що опинюся разом зі своїми знайомими, бо на тих зонах сиділи ті, кого я знав. Усі «наші» сиділи на тих зонах. Але мені зробили погано – перекваліфікували... Хоча це взагалі випадково, жодної логіки не було в цьому, але все ж таки, що я єврей, а не українець, гадаю, це дуже важлива обставина. Був би я українцем, то мав би 62-у, політичну статтю, на 100 відсотків. За ті самі дії отримав би сім років, навіть більше,

ніж у Миколи Горбалья, який отримав п'ять років, здається, це був його перший термін...

І що Горбаль таке зробив? Він написав свою поему «Думи» українською, не встиг її навіть опублікувати, але також брав участь у розповсюдженні самвидаву.

Лише «Думи мої, думи...» Все! Що за злочин такий? Був собі хлопець провінційний, культпросвіт-училище закінчив, працював там десь у Заліщиках Тернопільської області, вірш написав. І все! Це навіть не ті хлопці, які прапори підняли в Чорткові, була така історія. Там все-таки була акція, жовто-блакитний прапор підняли. Він вірш написав. Були такі, що зробили ще менше, й вони отримували цю тяжку статтю, суворий режим. Горбаль казав: «Для мене це щастя, це мій університет був». Він там зустрів таких людей, як Іван Світличний. «Це диво, – вважав Горбаль, – я вдячний долі своїй!»

Те саме мені колись сказав Семен Глузман, який вважав, що Світличний «створив» його як людину³³...

А мені не пощастило, бо мені зробили посиленний режим, хоча цією статтею він був не передбачений. Я нормально витримую слідство, хоча воно тривало дуже довго, з грудня аж по квітень. Щось вони там надряпали, було три томи справи. Чому? Не зрозуміло. І дуже ретельно працював Євтухов, прокурор. Змінилися деякі слідчі, бо вони не витримували моєї манери, що я взагалі не співпрацював із ними. А Євтухов був таким упертим. І зі свідків починають... А я ж не знаю, кого допитують, бо жодного спілкування із зовнішнім світом нема, навіть із дружиною, ні з ким. Передачу приносять один раз на місяць. Все! І потім, коли вже справа закінчується, слідчі кажуть: «Ось, буде адвокат ваш». Я не знаю, що то за адвокат.

---

³³ Див. у: *Wiele twarzy Ukrainy*, I. Chruslinska, P. Tyma, (2005); *Ізабелла Хруслінська, Петро Тима*. Діалоги порозуміння: Українсько-єврейські взаємини.

Приходить жінка, Немиринська Неля Яківна, і вона розуміє, що я їй не довіряю, бо невідомо, хто її підслав. Вона щось від дружини мені передає і каже слова, які знала тільки моя дружина. Таке тестування проводить. Я про неї не чув. Я знав Калістратову, знав Діну Камінську в Москві. Я не знав, що в Україні є адвокати, які захищають політичних в'язнів. Вона захищала Миколу Руденка, Віктора Нікіпелова – поета-дисидента, ще когось.

У мене різні сусіди, я набуваю камерного цього досвіду. Це все працює. Тобто кожна деталь цікава. Бо це світ, де ти раніше не був, ти лише щось чув про нього. Навіть якщо ти цим усім цікавився, все одно неможливо уявити собі деталі. Це була дуже стара тюрма в Чернівцях, її ще турки побудували в XVIII сторіччі. У центрі міста. Григорій Токаюк, з кола Ігоря Померанцева, киянин, приїжджав навідувати мою родину, якусь допомогу привозив із Києва. Якось він їхав із моїм сином через місто, сину було, можливо, сім чи вісім років, у тролейбусі. Тролейбус їхав через Радянську площу, яка тепер називається Соборна, повз тюрму. І син мій на весь тролейбус кричить: «А ось тюрма, де сидів мій батько!» Такі радощі (*сміється*), що може показати. Гриша йому: «Тихо!» Усі люди дивляться здивовано. Що це таке, чим так пишається син. Ну, таке було ставлення, бо дружина тоді була так налаштована. Ось, і я отримую цей досвід, у мене були добрі відносини з усіма, з ким я сидів.

Вас тримали з кримінальними?

Так. А де взяти інших у Чернівцях? Це був слідчий ізолятор, це ще перед судами, я сидів з одним, сидів з іншими, різні були випадки. Не було насильства, але були такі ризиковані випадки.

Наприклад?

Наприклад, я сидів із «наркобароном» на прізвище Галущенко. Українське прізвище, але він був із Азербайджану. І він організував наркотрафік. Я з ним там три тижні посидів і багато дізнався про наркотики. Він ішов

етапом через нашу тюрму і навчив мене грати в нарди, бо чимось треба було займатися.

Я ніколи не мав справи з наркотиками, ніколи не читав про це, мені це було раніше нецікаво, але те, що ти сидиш разом... І різні історії знаєш про людей, які сиділи. Здебільшого це були люди, які перший раз сиділи. І я отримав чимало життєвого досвіду...

Усі політв'язні згадують, що змогли багато чого читати в тюрмі й таборах. Що ви тоді прочитали?

Тюрма мала велику бібліотеку з конфіскованих бібліотек іще тих часів, тож я багато читав. Як кажуть, «знайшов місце і час» (*сміється*), щоб прочитати класичну літературу. Переважно російську. З української, здається, тільки «Собор» Гончара читав. З російської – Толстого, Достоевського, Салтикова-Щедріна, Чехова. Я писав багато, виписував із різних книжок цитати...

Який ще досвід ви отримали першого разу в тюрмі?

Певні навички в тебе тюремні виробляються. Наприклад, удень спати не можна, постіль забирають, все у стіну ховається, піднімаються койки, це в карцері. Треба пристосовуватися... Як спати? На підлозі? А що замість подушки? Алюмінієва кружка, але в неї пласке дно, треба зробити його трохи округлим... І ти її об якийсь кут трохи вистукуєш так, щоби була форма півсферична, тоді голова не так болить, коли кладеш... А чим різати, якщо в тебе навіть ножа нема. Є алюмінієва ложка, і ти починаєш її заточувати, біля туалету є цементна підлога, камінь, і ти потрохи можеш заточити свою ложку. Коли приходить посилка, тобі не дадуть ножа, але ти можеш сам щось нарізати цією ложкою. Таких багато дрібниць ти засвоюєш тільки там.

І харчування, звичайно, погане, але вихідний день, у неділю, давали гороховий суп. У нас не було в раціоні вдома горохового супу. А тут ти його їси, і більше того, ти чекаєш тієї неділі, бо це найсмачніше, що є за тиждень –

гороховий суп. І це ти розумієш тільки там. Ти починаєш цінувати ці дрібниці. І зовсім інша структура життя починається, ти інакше ставишся до сну, інакше до їжі, бо воно все обмежене. І, наприклад, я не палив уже, я кинув палити ще в 75-му році, бо я лижками займався, це було тяжко, дихання не вистачало, я не дуже спортивна людина. Це єдиний вид спорту, який у мене залишився.

Проте в тюрмі є певна культура паління. Особливо в карцері. Коли тебе карають за щось, запроторюють у карцер, там і з їжею ще більш обмежено. В тюрмі розвивається вміння щось приховувати. Адже майже щодня обшук у твоїй камері, і треба щось приховати. Бо коли ти йдеш на роботу, то потрапляєш у робочу камеру, там спілкуєшся з іншими, вони можуть тобі щось передати, трохи чаю, наприклад, або трохи махорки. Я сидів з одним азербайджанцем, який не міг не курити, це вже було на зоні. Бо він такий був завзятий куряка, молодий хлопець. І я йому приносив махорку з робочої камери. Але перед тим як ти заходиш у свою камеру, тебе обшукують. І треба ту махорку заховати на собі.

І які способи заховання ви винайшли?

Я вигадав свої «нички». Бо є відомі «нички», про які вже знають і знаходять. Я придумав дві «нички». Одну знайшли, але, напевно, це вже було відомо: ширинка, і там між ґудзиками можна вставити сірники або навіть тоненький мішечок із махоркою. У мене якось сірники знайшли. Нічого жажливого – знайшли, забрали. Все. А для ховання махорки – це футболка і легкий піджак бавовняний, форма така зеківська. Обшукують ось так, з боку, а коли ти вбираєш груди в себе, з'являється там певний простір невеликий. І ось там, зі споду футболки, я підшив мішечок маленький і туди клав махорку. Жодного разу не знайшли. Жодного! І я так проносив йому махорку, і він курив її.

Друга моя «ничка» – це капці. Так, легкі капці, й у них заглядають, а я пришив іззовні знизу плаский мішечок і також там ховав. І ніхто не дивився там. Іще такі фан-

тастичні історії розповідають, що зеки собі на тілі роблять «ничку». Поступово щось вирізають зі шкіри... Я не вірю, що це правда, але ці історії дуже поширені... Так багато історій чуєш від зеків – щось страшне!

Але як запалити, якщо в тебе нема сірників? Махорку ти знайшов, а сірників нема. Треба вчитися цього. Є кілька способів, як запалити. Один я так і не засвоїв, хоча він відомий: є тілогрійка, яку ти носиш, і в ній вата технічна, жовта така. З тої вати робиться джгут, для шахів дощечку треба, і цей джгут вати треба швидко по ній катати. Швидко-швидко катати по якійсь твердій поверхні, і вата нагрівається, починає всередині тліти, потім розриваєш джгут... Але мені було простіше зробити інше. Я знав раніше про цей спосіб, але що жодного разу так не робив: над дверима є отвір у коридор, він забраний ґратами і з одного боку, і з другого, але з боку коридору він відкривається, бо там є електрична лампочка, яка освітлює камеру, за цими ґратами. Поруч є загородка перед туалетом, на яку можна залізти. Тобто можна дістатися до ґрат і навіть до лампочки. Відриваєш від темного кольору майки або від темного кольору трусів, саме темного, клаптик матерії, трохи змочиш, щоб клаптик був вологий, і ліпиш на лампочку, так щільно, щоб він прилягав до її поверхні. Під впливом температури клаптик висихає, а оскільки він щільно прилягає до лампочки, то він починає тліти, і треба його дістати звідти і прикурити. Я був майстром у цій справі, всім давав прикурити. Мені було дуже цікаво засвоїти такі нові способи чи щось придумати нове. Я потім у книжці Буковського³⁴ (я з ним особисто знайомий, ми спілкуємося) прочитав, як він це робив...

---

³⁴ Володимир Буковський (нар. 1942 р.) – письменник, політичний та громадський діяч. Один із засновників дисидентського руху в СРСР. Загалом у в'язницях і на примусовому лікуванні провів 12 років. 1976 р. радянська влада обміняла його на лідера чилійських комуністів Луїса Корвалана, після чого Буковський живе у Великій Британії. *Владимир Буковский*. И возвращается ветер... – Нью-Йорк: Хроника, 1978. – 384 с.

Оскільки вас тримали всі ці роки з кримінальними, і це було ваше перше покарання, яким досвідом для вас це було?

Тюрма – це тюрма. Були і драматичні історії. До мене підсадили одну людину. Привезли із зони, з Івано-Франківської області, там була, здається, 41-ша зона, деревообробна. Привезли одного чоловіка, який був там бібліотекарем. А бібліотекарі – це «придурки», їх так називають, або «козли» – ті, хто співпрацюють із адміністрацією, бо не можна, якщо ти не співпрацюєш, якщо ти не доносиш на своїх товаришів, працювати бібліотекарем. Я – людина з вищою освітою, але не міг розраховувати, що буду бібліотекарем або кіномеханіком, або тим паче хліборізом. Це були такі «аристократичні» посади, де працювали тільки ті, хто співпрацював з оперчастиною. Навіть кухарем не можна було бути. Я завжди був на загальних роботах, незважаючи на вищу освіту, можливо, якусь користь міг принести більшу, але про це ніхто не думав, оперативні завдання – передусім.

І до мене підсадили цього чоловіка – такий міцний, великий, вродливий. Як він розповідав, він убив свою коханку. Приревнував чи що. Він сидів за це, у нього був великий термін – 12 чи 13 років. Але він був із вищою освітою. Він розумів, що я розумію, що його підсадили. А з другого боку, йому треба щось доповідати. Він казав, що проти нього ще одну справу заводять. Ми з ним спілкувалися на загальні теми, про літературу, книжками обмінювалися. Ми вдвох провели майже місяць у камері, це у 1979 році було. КДБ думав, що я все-таки щось видам через нього, і вони дізнаються про щось таке, чого не знали раніше. І чим більше минало часу, тим він більше дратувався. Бо щось не виходило, можливо, йому щось пообіцяли, скасувати якийсь термін, бо в нього був дуже великий термін. А я щодня читаю, щодня сиджу, пишу щось у своєму зошиті. І книжки, і зошити лежать на підвіконні. Я не ховаюся, бо якщо ховаєш, то заберуть, а якщо так зверху лежить – то нічого.

Одного разу він ходить по камері, а я лежу, щось читаю. Ліжко таке залізне, двоповерхове, я лежу знизу. А в нас були ці ложки заточені. І він мене хапає за волосся, я ще не стриженим був, це ще слідчий ізолятор, потім стрижуть. Він мене хапає і з тою ложкою заточеною до горла, і зі скаженим виглядом: «Що ти там пишеш увесь час? Ти на мене пишеш?» Не щодня потрапляєш в таку ситуацію, в нього ложка-ніж у руці, я не можу нічого зробити, бо він позаду, за залізними прутами ліжка. Я так спокійно: «А що? Читай, ось лежить». І він відходить. Такий імпульсивний був, є такі темпераменти. І його відпустило. Це дуже швидко трапилося, і він потім починає ходити й каятися: «Ой, що я... Я ледве не вбив людину. Що ж я міг накоїти?» Мені це, з одного боку, смішно, а з другого боку, не дуже, бо божевільна якась людина із тобою сидить в камері сам-на-сам. Ось така історія була.

Багато молоді було, але я теж був нестарим тоді, мав 32 роки. Але оскільки я був політичним, то для них був дуже цікавим. Іще така історія. Я вже тоді був до українства налаштований, і мене перевели з невеличкої камери у велику, де було 15 чи 18 людей і багато двоповерхових лежанок. І там були молоді хлопці-українці із сіл. Усі кримінальні злочинці, але ж іще судів не було. А я ж розповідав їм багато історій, бо знав багато про дисидентів, про психіатричні лікарні, вони всього цього не знали. І був там такий хлопець, дуже артистичний, я його налаштував на спів. Він дуже добре знав українські пісні. І щодня ми їх співали.

Тоді ви вивчили українські пісні?

Я не добре знаю пісні, і взагалі в мене пам'ять не вельми на це здатна. Але мені подобалася українська весільна пісня «Горіла сосна, палала, під неї дівчина стояла». І він так добре її виконував, я його щодня просив заспівати. Молодь вся також захопилася співами, деякі пісні я знав, підспівував. Це тривало доти, поки не прийшла адміністрація й не розіграла нас, побачила якісь протести

в цьому. Але ж це були такі відомі пісні, нічого кримінального...

Але ж українські! Тобто для них це прояв українського націоналізму!

Так. Це були просто народні пісні. Але все одно розігнали по різних камерах, заборонили співати. Цікавий епізод, я давно про нього не згадував.

Це мені нагадало про те, як українськість різними шляхами і через різних людей поступово входила у ваше життя...

Так. Окрім того, що я в Україні жив, хоча Буковина – це своєрідна частина України, набагато менш українська, ніж Галичина, вона не така різка, як Галичина, не така відверта, не така гостра, спокійніша. І навіть рельєф місцевості такий м'який, то Прикарпаття, там гори тільки починаються... Я думаю, що це пов'язано з тим, що ідентичність народу залежить зокрема і від рельєфу місцевості, де він проживає, і від клімату, від історії, звичайно. І коли я думаю, як українськість входила в мене, коли я відчув перші спроби розуміння цього... Але я ось згадав цю українську пісню, хоч сам не музикальна людина, і це дуже дивно, бо у єврейських родинх дуже велику увагу приділяють музиці. У мене не було цієї можливості та здібностей. Хоча мій батько наприкінці 20-х – на початку 30-х років служив у румунській армії у музичному взводі. Він грав на скрипці, а для того, щоби грати на скрипці, треба мати абсолютний слух. Брат мій більш музично обдарований, ніж я, і він грав на трубі у шкільному оркестрі, а сестра ще більш музична, вона навіть закінчила музичну школу, грала на фортепіано, батько якось зміг його придбати.

Але в дитинстві я жив по вулиці Шиллера, в центрі міста, поблизу Театральної площі, там, де музично-драматичний театр. У цей театр я лазив через вікна, особливо влітку, коли артисти приїздили на гастролі. Поряд із нами на одному поверсі жили двоє чудових артистів. Їхні

двері були навпроти наших дверей... До речі, їхні прізвища Міхневич і Янушевич, подружжя. Вони були народними артистами і жили доволі замкненим життям. Я тоді цього не усвідомлював, а тепер розумію, що вони не допускали чужих до себе. По-перше, вони були поляки, по-друге, дуже інтелігентні люди, а життя було тоді зовсім не інтелігентне. Вони змушені були відгородитися від нього у своєму мікросвіті.

На гастролі приїздив Київський театр оперети. У його виконанні мені подобалися різні музичні твори. На нашій вулиці була ще актова зала університету. Коли я навчався у старших класах, там проводив репетиції ансамбль, потім відомий на весь Совецький Союз і навіть за його межами – «Смерічка». Софія Ротару тоді навчалася ще в музичному училищі в Чернівцях. Вона сама із села Новоселицького району Чернівецької області. Софія почала співати ще студенткою музичного училища. І ми ходили на репетиції, коли формувалася «Смерічка». Я почув такі пісні, як «Червона рута»... Потім там з'явився композитор Левко Дудківський і двоє співаків, Яремчук і Зінкевич, які згодом стали дуже відомі. Мені це подобалося, я туди ходив на репетиції, на концерти їхні. То був студентський оркестр тоді, а трубач ансамблю навчався на фізичному факультеті, він потім одружився із Софією Ротару, я знав їх. І це були 60-ті роки, було пожвавлення національне... Тобто українськість входила у мене зокрема через пісню. Але я сам не співаю. У мене дуже своєрідні смаки на музичні твори.

А які саме?

Мені, наприклад, у класичній музиці подобаються дуже старі речі бахівських часів, як-от Перголезі, Вівальді, наприклад. Крім того, мені раніше дуже подобалася бардівська пісня, бо вона, як я вважав, була дисидентською і стала певною віддушиною в совєцькому культурному просторі. Бардівська пісня мені й досі подобається, хоча менше, ніж колись.

Тобто я думаю, що українська пісня – це один із перших чинників, через які в мене увійшла українськість. Хоча я не

можу пишатися тим, що я добре знаю українську культуру, українську літературу, навіть тепер, після стількох років. Я розмовляю українською нібито непогано, але я знаю, що це все ж таки не чиста мова й інколи я вживаю русизми, але їх уживає багато хто. Українська не моя рідна мова, але вона мені дуже подобається, вона більш музична. Коли я виступав на Майдані у грудні 2013 року, я навіть дозволив собі таку вольність – розпочав свій виступ українською, а потім сказав, що те, що я хочу сказати, краще говорити російською, бо виступ був спрямований до тих національних меншин, які ще не засвоїли української мови. Я проговорив половину свого спічу, потім сказав: «А тепер я хочу знову повернутися до української мови, як від прози до пісні» (сміється).

Такого поетичного образу я від себе навіть не очікував, це був експромт. На Майдані тисячі людей стояли. І це для мене відповідає дійсності.

Я дозволю собі тут особисту ремарку: мені також дуже подобається українська мова, і шукаю нагоди, щоб нею спілкуватись (сміється). А повертаючись до вашого ув'язнення, в'язниця це був лише перший етап перед зоною?

В'язниця, до речі, – найлегший досвід. Зона – це набагато тяжче. А відтак із в'язниці всі мріють чимшвидше вийти на зону. Бо в'язниця – це замкнений простір, де виводять один раз на день на годину прогулятися, якщо є така можливість. Не всі тюрми так робили, але все ж таки є правило, вони зобов'язані на годину тебе вивести. І ти хочеш вийти на зону, але коли в тебе ще нема досвіду, ти не розумієш, що зона це тяжче випробування, ніж тюрма.

В тюрмі ти ще не засуджений, ще невідомо – тебе випустять чи засудять, на тебе не тисне адміністрація тюрми для співпраці, як-от на зоні. Вона не тисне, вона не «купляє» тебе, щоб ти співпрацював із нею, тобто у людей у тюрмі майже немає такого морального вибору – співпрацювати чи не співпрацювати, крім продуманих випадків підсадки. Але коли ти виходиш на зону, ти

зіштовхуєшся з новим світом. Цей новий світ має певні правила, які дуже відрізняються від правил, які є у вільному світі та які є навіть у тюрмі. В тюрмі нібито всі рівні: потрапили в камеру, і всі вперше, це дуже важливо, бо не змішують тих, хто вже сидів, щоб не розбещували один одного, не вчили краще красти... Такий суто механічний розподіл. Усі вперше й усі більш-менш недосвідчені, нехай хтось більш розуміється, хтось менш.

Я ж розповідав, до мене у камеру потрапив такий, хто також сидів уперше, але він був досвідчений «наркобарон», він багато знав про світ наркотиків, але про зону він мало знав. Щось чув, якісь легенди весь час переповідав. Другий був той, хто мене ледве не вбив, – він уже сидів декілька років і багато розповідав про те, що на зоні, бо вже мав досвід сидіння. Але в нього це був також перший злочин. Ти про це чуєш, але не відчуваєш на собі. Ти можеш якісь налаштування в собі напрацьовувати.

А мій вирок був на посилений режим. Це був для мене сюрприз. В мене були довідники і кодекси, я ними користувався, бо я мав право на захист. І Кримінальний кодекс, і Кримінально-процесуальний кодекс я непогано знав тоді. Знав, що мені «світить» на загальний режим. Загальний режим – це досить легкий режим і щодо спілкування з волею, і необмежене листування, і більше посилок, правда, і менше внутрішнього порядку. Бо терміни невеликі в людей, від року до трьох із половиною. Можливо, зона загального режиму має менше порядку, ніж інші, тому що на таких зонах мало «ворів у законі» або зовсім їх нема, які зазвичай і регламентують порядок на зоні.

Тяжкі злочини потрапляють на посилений режим, і там уже інші правила. У всіх терміни великі, від трьох із половиною до п'ятнадцяти років. На моїй зоні я був єдиним із трьома роками, бо я не повинен був сидіти на посиленому. Але хтось вирішив у керівництві, що це підсилить тиск на мене і поставить мене в більш тяжкі умови, обмежить моє спілкування. Я в Чернівецькій області залишився, тому що була тільки одна зона посиленого режиму, а місцевий

КДБ бажав залишити мене під своїм контролем. Ці всі чинники, можливо, мали вагу для тих, хто вирішив, що я повинен бути на посиленому режимі. Я знав, що в зоні є певні правила, але знав абстрактно. Зона дуже відрізняється від слідчого ізолятора багатьма умовами. Наприклад, на свободі в тебе є ідентичність релігійна чи національна, і це важливо, там у тебе є своє коло. На зоні в цьому плані це не важливо. Не важливо, хто ти за національністю, зона дуже інтернаціональна, не важливо, чи ти релігійний, чи не релігійний.

А що важливо?

Важливо тільки те, як ти поводишся. Тобто спосіб життя, який ти обрав у зоні на ті роки, які тобі треба бути там. У зоні є різні статуси, досить умовні, але ти не можеш, перебуваючи там, не обрати якийсь статус. Оскільки це посилений режим, то там доволі чіткі межі між цими статусами. Є певна ієрархія цих статусів: «найвищий» – це злодій, «вор у законі», і є певні правила, як поводитись «вор у законі». Тобто ти можеш прийти в зону не «вором у законі», але налаштованим на те, щоб отримати цей статус. Але ти повинен тоді обрати цей шлях і йти ним, аж поки тебе не зроблять «вором у законі», якщо витримаєш цей шлях.

Зауважую, що я не романтизую кримінальний світ, просто констатую, яким він був у 70-ті роки, після сторіч свого потворного формування.

Що це означає? Жодної співпраці з адміністрацією, ніякої громадської активності, ти не береш участі ні в політінформаціях, ані в бесідах, ані в самодіяльності, не оскаржуєш свій вирок. Бажано, щоб ти не їв з усіма, а харчувався окремо, це дуже важко виконати; не працював, бо тобі заборонено працювати, адже праця – це праця на державу, на адміністрацію. Це дуже тяжко, бо коли йдеш налаштованим на «вора», ти проходиш дуже тяжкий шлях – перші півроку ти не виходиш із карцера, тому що кожна відмова – це карцер. Ти не хочеш, наприклад, мити підлогу в камері, камера велика, там 40 чи 50 осіб, але по черзі

треба її мити. Для мене, як для вихованої людини, це звично, що там, де живеш, треба прибирати. Для вора – ні, він не має права цього робити. Він повинен виконувати всі ці правила й керувати навколишнім життям, він повинен регулювати конфлікти, до нього звертаються за порадою, незалежно від того, чи є в нього цей досвід, і він розсуджує різні конфліктні ситуації, його слово – закон.

І ніхто із зеків не може не послухатися його, бо він повинен довести свій статус дією. Якщо хтось намагається порушити його статус, він «має право» згідно із цим кодексом навіть вбити ту людину. Він піде на другий термін чи отримає додатковий, але він витримає свій статус «вора». Звичайно, що в реальному житті дуже важко витримати це все, і є певні варіації пристосування, але більш-менш виходить.

А які ще статуси були і що вони несли із собою?

Є протилежний статус, масовий, бо ворів дуже мало, «ворів у законі» ще менше. Інший статус – це ті, хто хочуть чимшвидше звільнитися, це не їхнє життя. Для вора – це його життя, зона – це його життя, він не повинен намагатися вирватися звідти. Є умовно-дostroково звільнення, є помилування, наприклад. Людина, коли вона справді скоїла злочин і це усвідомила, може писати прохання, щоб її звільнили раніше. Вор не має права цього робити, він не може звертатися до влади, він із нею не співпрацює, не просить у неї милості. Він сам по собі з такими, як він. Більшість людей хочуть раніше звільнитися, вони йдуть на співпрацю з адміністрацією, підписують зобов'язання брати участь у громадській роботі. Можливо, їм нічого не треба буде робити, але вони це підписують, і це вже ставить їх на інший статус – *«общественники»*.

Вони вже мають право просити помилування, оскаржувати свій вирок, вони мають право достроково звільнитися, але вор на них дивиться з презирством, він ними нехтує, і вони не можуть із ним спілкуватися на рівних. Він «вгорі», а вони «внизу». Є проміжний статус

між цими двома, це статус, який називається «мужицький». «Мужик» – це правильна людина. «Мужик» «не доріс» до вора, він працює, на відміну від вора, але він не бере участі в громадському житті, не підписує ці зобов'язання. У кожній зоні є свої варіації навколо цього, додатки, ті чи інші критерії, але здебільшого посилений режим ділився в ті роки ось так. Зараз, можливо, там щось змінилося, але це дуже повільні зміни, бо колись, якщо ви читали Шаламова³⁵, була ціла війна між «суками», які погодилися співпрацювати з владою, і «ворами». Шаламов був першим, хто це описав.

Це означало, що і перед вами, хоч ви були політв'язнем, також мав бути вибір статусу?

Так. З одного боку, я не хотів співпрацювати і не співпрацював зі слідством, для мене це виключено. З іншого боку, ну який я «вор»? Я не «вор», я, як ви звернули увагу, політичний в'язень! Де мені знайти свою нішу? І я обрав цей середній рівень, «мужицький», тобто я працював. Як я не працюватиму? А що я робитиму? Вор знаходить, що йому робити. А я не можу відмовитися від праці, навіть якщо я розумію, що ця праця на адміністрацію. Мене так привчили, що треба працювати. І це не проблема. Проблема в тому, що в тій зоні, де був я, вважалося, що «мужик» не прибирає за собою, це мають робити «общественники». Я не можу цього! Тобто так чи інакше я повинен був обрати цей «мужицький» шлях, але з деякими варіаціями.

Спочатку я якось намагався відмовитися від прибирання, але зрозумів, що це не моє. Не можу я жити, не прибираючи за собою. Не так мене виховували. І все ж таки конфлікти були, це не так просто все дається, бо дуже важка зона була. Це шахта, надто тяжка робота, люди тягають на собі каміння. І я також якийсь час був змушений

---

³⁵ Варлам Шаламов (1907–1982) – російський письменник. Тричі відбував покарання за «троцькістську» та «антирадянську» діяльність. Створив літературний цикл про життя в радянських виправно-трудовах таборів у 1930–1950-ті рр.

так працювати. У мене була виразка шлунка, але оскільки начальство не хотіло на це зважати, мене з виразкою відправили в шахту. З такою хворобою я не повинен був носити важкого. А там один камінь важив 27 кілограмів. А хлопці там усі такі сухі й жилаві, вони тягають по три каменюки, тобто 81 кілограм, і хочуть якнайшвидше зробити свою норму, щоб мати вільний час, деś чаю дістати, а чай – це «валюта», це найважливіше, що є в зоні, навіть більше, ніж цигарки. Про чай можна написати окремий роман, ціла поетика навколо цього, цілий пласт стосунків навколо чаю: як його вживати, з ким його вживати. І хоча я читав багато, але не думав, що чай – це ціле життя. Мені було дуже цікаво вивчати це.

Був такий фільм цікавий, «Кін-дза-дза», про вкрай зубожілу планету з авторитарною системою. Там головною, нехай неофіційною, мірою товарообміну були «кеце», тобто сірники. Отак на планеті Зона таким еквівалентом обміну був чай.

Чи зустрілись ви на зоні з іншими політв'язнями?

Такого роду був тільки я, але були люди, наприклад, які через релігійні переконання відмовилися від армії, один чи двоє, я з ними спілкувався, бо вважав, що вони також політичні. Все, більше нікого. Всі інші – це кримінальні злочинці. Але коли ти перебуваєш три роки серед кримінальних злочинців, навіть якщо ти з інтелекгентної родини, з такого соціального прошарку, то звикаєш до цього. Зі мною в зоні було 1200–1300 осіб, усі з тяжкими злочинами – пограбування, розбій, убивства, зґвалтування. Кожен третій сидів за групове зґвалтування. До того ж половина зони була з Донбасу – Луганськ і Донецьк. Тож мені не треба було потім розповідати, що таке Донбас. Це найбільш криміналізована частина України. Тобто виходить так, що на Донбасі майже у кожній родині був той, хто сидів за кримінальний злочин. На Західній Україні нема родини, де б не було репресованого на національному ґрунті, за УПА, за ОУН, за співчуття, за допомогу їм. А тут таке. Це ж різні полюси.

Я обрав для себе статус «мужика» і прожив так ці два з половиною роки, що мені залишалися. В мене була своя компанія, також «мужиків», вони мене допустили до себе, хоча я трохи варіювався, бо прибирав за собою спочатку. Потім вони якось домовилися, що мені не треба вже було прибирати, але я був готовим. І вони всі працювали, і я працював. Причому, коли працюю, мені треба це зробити якнайкраще – така єврейська риса, що ти повинен робити свою роботу краще, ніж інші. Для чого? Ось треба, і все!

А життя у зоні?

Я недовго був на шахті, але намагався також по три каменюки носити. Це було тяжко, особливо перший день. Я потім перейшов на дві, а під кінець зміни на одну (*сміється*). Якщо тренуєшся довго, це можна зробити. Бо я фізично більш-менш нормально розвинений, просто не підготовлений для тої тяжкої праці. Але я в походи ходив, рюкзак носив по тридцять із чимось кілограмів. У зоні тебе примушують працювати, але майже в кожній праці можна знайти своє задоволення. Навіть у механічній праці, бо ти не можеш від неї зовсім абстрагуватися. Потім через хворобу та численні листи моєї дружини Ірени до адміністрації зони мене все ж таки перевели на іншу працю – мішки від картоплі лагодити, дірки зашивати. Але це не так цікаво було. А ось збивати ящики для овочів і фруктів, оце було цікавіше. Був такий невеличкий верстат, молоток, цвяхи, і ти повинен був зробити норму: великих ящиків, не пам'ятаю, 35, здається, маленьких ящиків – 52 чи 54. Я пишався собою, бо найбільша така гордість, коли ти вмієш перебирати цвяхи пальцями. Коли права рука діє незалежно від лівої. В лівій у тебе купка цвяхів і ти оцими пальцями їх перебираєш, а тут у тебе молоток, який працює весь час. А ці два пальці повинні підставляти цвях, і ти не думаєш про це, вони самі перебирають, ти тільки б'єш. Спочатку збиваєш собі пальці, ходиш із синіми пальцями, але ти потроху-потроху вдосконалюєшся, і це вищий клас, коли ти взагалі не думаєш про це, тобто в тебе все виходить

автоматично. І ти б'єш, і все – норма готова, минуло 3–4 години, ти вже виконав норму і можеш щось читати, можеш іти в гості до когось, ще чимось займатися, розмовляти, пити чай...

А чому це було цікавіше?

Там є куди розвиватися, ти можеш покращувати свої навички. Я навчився норму робити до обіду, а потім робити те, що я хочу. Бо якщо не робиш норму, тебе можуть покарати, в карцер відіслати. Я пройшов карцер на початку, поки зник до цих стосунків, я 50 діб відсидів на карцері.

П'ятдесят діб! І це ви кажете, що на перший термін легше сідати!

Так, бо ти налаштований, у тебе мотивація, ти політв'язень, ти знаєш, що інші твої товариші теж там, і цей заряд тебе тримає всі ці роки і дає можливість витримати й фізичні навантаження, й те, що менше їжі, й комфорту нема. Ми, «совецькі люди», не дуже звикли до комфорту (*сміється*), тому це було не так страшно. І це були вже 70-ті роки, не 30-ті, це не лісоповал. І все ж таки це 8 годин робота, а не 12–14, бо я читав про інші варіанти і чув про них від зеків...

Ви отримували якусь інформацію через вашу дружину про те, що відбувається з іншими вашими друзями? Яку допомогу ви отримували з волі?

Так, але є люстрація листів. Їх передивляється цензура, й ти не всі листи отримуєш, тільки ті, які цензор вважає безпечними. Я отримував дуже багато листів, бо, з одного боку, є система підтримки політв'язнів, з іншого – єврейська система підтримки політв'язнів. Мені писали дуже багато, і навіть із-за кордону. Закордонних листів мені не давали. Але мені приносили акт, що вилучено листа чи листівку з-за кордону. Я знав, що вони надходять, це мене гріло, бо я розумів, що я не самотній, що мене підтримують, навіть із-за кордону. І це досить часто було.

І дуже цікаво, що ці всі листівки, які мені не видавали, навмисно надсилали дуже яскраві, навіть об'ємні, що тільки починалося в 70-ті роки. Їх адміністрація забирала, і листи залишалися десь у цензурі. Я не знав, можливо, їх знищували, можливо, ні. І через багато років, у 91-му, коли я був причетним в Чернівцях до створення єврейської денної школи, однієї з перших в Україні, мені хтось сказав, що охоронцем у школі працює Яковлев. Цей Яковлев був начальником моєї першої колонії в зоні, він мене «пресував» сильно, кричав на мене, і навіть один раз вдарив. Він мене вдарив, коли в мене на обшуку знайшли нелегальний лист... Я там писав якусь правду про зону. Було зрозуміло, що це нелегальний лист, бо мені тільки три листи було дозволено на місяць. Я навіть листи писав, як щоденники: щодня щось записував, за десять днів утворювався великий лист, він ледве вмівся у конверт, і я його надсилав. Але я знав, що я можу писати, а що не можу, щоб не вилучили, бо шкода – ти десять днів працюєш, а потім у тебе цей лист вилучають.

Так ось, в середині 90-х років директор єврейської школи передала мені пакунок від того Яковлева. В тому пакунку були ті яскраві листівки, які свого часу у мене вилучили в зоні. Хто б міг очікувати від такої жорстокої людини як Яковлев такого чудернацького позитивного вчинку?

Чи вам удалося зберегти ці листи?

Так, майже всі мої листи дружина зберегла, і я їх отримав після звільнення. І мої листи до дружини є, і її листи до мене збереглися, й інші листи в мене є. Мої листи до сина є. Уже коли він був дорослішим, я його навчав навіть математики, радіоелектроніки, якісь йому схеми малював, хотів цим його заохотити. Ці листи зараз просто лежать у моєму архіві, навіть не систематизовані. Інформація в листах була дуже обмежена, бо дружина також не хотіла, щоб вилучали її листи, вона якимись натяками щось сповіщала... Я ж не одразу домігся, щоб вона подивилася в ту потаємну кишеню, що була на спинці моєї куртки. Декілька листів

для цього знадобилося, бо я розумів, що вона не реагує у своїх листах, отже, не зазирнула. Хоча я натякнув, коли передавав цей одяг, щоб вона подивилася. Але ж черговий все слухав, я не хотів привернути його увагу. Місяць минув, може, й більше, аж поки вона подивилася.

Були загальні побачення через телефон двічі на рік, дружина їх майже всі використовувала в перший термін, і одне на рік особисте, навіть до трьох днів. Але мене обмежували, бо я повадився «негідно», «мужикував», і мене взагалі один раз позбавили побачення, було обмежували до одного дня чи до двох. Але потім я якось знайшов свій *modus operandi* в зоні, тобто я був «музиком», працював, претензій не було до мене.

Зрозуміло, що спочатку моя адміністрація була запересована КДБ нашим, щоб наглядали за мною, щоб не давали мені волі, але потім вони зрозуміли, що це нічого не дасть, а мене можна якось використати. Як мене можна використати? У цій адміністрації хтось там навчався заочно, їм треба було виконувати контрольні роботи.

І ви виконували ці контрольні роботи?

Я ж фізик-математик, і вони інколи просили мене зробити контрольну. Чому ні? Я робив контрольну. Тобто я знайшов із ними якийсь спосіб співіснування: вони до мене не чіплялися, а я до них, працював собі. Але це було у другій половині терміну. Причому всі знали, що я із цього не роблю секрета, бо це не вважалося чимось таким осудливим. На зоні було кілька людей з вищою освітою, з якими мені хотілося спілкуватися, а їм зі мною. Таких людей було небагато, там переважала таки робітничка молодь, без вищої освіти.

Серед зеків було декілька євреїв, з якими я спілкувався. З одним з них, Алексом Літінецьким, ми приятельємо досі. Він після зони став релігійним, зараз у нього вже четверо малих дітей. Я інколи приходжу до його родини на шабат³⁶.

³⁶ Шабат – субота, сьомий день тижня за юдейською традицією. У шабат Тора наказує євреям утримуватись від будь-якої роботи: «Бо шість днів творив Господь небо і землю й море, і все, що в них, а сьомого дня

Були на зоні «придурки» – так називали тих, хто «співпрацював» і завдяки цьому отримував «теплу» посаду – бібліотекаря, кіномеханіка, відповідального за клуб, навіть хліборіза (дуже престижна була робота), кладовщика чи нормувальника, «інтелігентні» такі посади. Але це було для мене закрито, бо я не підписував співпраці. Я на найпростіших роботах відбув усю свою зону і про це не жалкую, бо вдалося витримати свою позицію, витримати характер. Така позиція почалася ще із допитів у КДБ, і вона збереглася. Звичайно, я не радикал від природи, але є певна межа, якої вже не можна переступати. І я знайшов цю межу. Були добрі стосунки з «мужиками», потім було випробування цих стосунків, бо другий раз мене судили за свідченнями моїх товаришів по зоні. Тобто я витримав свій «мужицький» статус, а деякі з них – ні. Вони пішли на співпрацю, дали свідчення проти мене. Це було вже через два роки, коли я вийшов. Якби це було під час нашого спільного перебування на зоні, вони б не дали проти мене свідчень, а минуло два роки, їх викликав слідчий на розмову, можливо, запропонував чай...

Іще цікава історія на першій зоні, коли я затвердився вже в колі «мужиків», і вони мене сприйняли як свого. Тож стався чудернацький перетин моєї математичної налаштованості з життям зеків. Вони багато грали в різні, але в дуже примітивні ігри, зокрема в карти. В моєму бараку був дуже авторитетний зек Віктор Діденко, він не випускав колоди карт із рук, був «каталою», тобто професійним гравцем. Йому було не важливо, в яку гру грати – в карти, в шахи, в більярд чи в настільний теніс – він жив цим і постійно тренувався. Якось на моє питання, чому такі примітивні картярські ігри в зоні, він показав мені, як «заряджається» колода карт, щоб під час роздачі карт на трьох гравців певним людям дісталися конкретні карти. Це шулерство, але для авторитетних зеків це не є чимось аморальним, коли вони грали проти нижчих категорій зеків або проти «фраєрів» із волі. Я у нього запитав, чи є

відпочив; тим і благословив Господь сьомий день і освятив його» (Вих. 20:11, пер. Івана Хоменка).

варіанти роздачі на чотирьох. Діденко відповів, що, на жаль, ні. Через кілька годин я приніс йому математичну формулу, за якою можна було «заряджати» колоду карт на будь-яку кількість гравців, аж до восьми. Скористатися цією формулою через її складність було практично неможливо, але він та інші «катали» мене почали поважати. Не можу сказати, що я пишаюся цим моїм вчинком... Але неможливість практичного використання формули дещо зменшує самокритичні імпульси.

Тож із цього кола авторитетних «мужиків» і було кілька свідків на моєму другому судовому процесі.

То ці «мужики» тоді вже звільнилися, так?

Ні, вони ще сиділи. Вони мали великі терміни. У мене ж був найменший термін. І я цих «мужиків» побачив у 1985 році на своєму другому суді. Мене судили в тому місці, де була зона, тобто не в Чернівцях, як у перший раз, а в Сокирянах.

А що ви можете додати про перший суд?

Перший суд у мене був у передмісті Чернівців, у Садгорі. У мене було три томи справи, суд тривав три дні, було створено певну атмосферу навколо суду. Туди нікого стороннього не допустили... Коли мені оголосили вирок, уся зала аплодувала. Навіть був матеріал моєї дружини, який пішов потім на закордонне радіо й у самвидав: «Оплески за перепустками». Адже там були люди, спеціально запрошені із КДБ, партійних органів. Брата не пустили, матір не пустили, тільки дружині дозволили. Тих, хто приїхали із Москви та Києва, щоб потрапити на мій суд, їх також не пустили. А батька Подрабінека навіть посадили на літак і відправили в Москву, купили йому квиток, бо злякалися: з Москви приїхав, потім журналістам напише.

Я довго готувався до свого останнього слова на першому суді. Є певні деталі, яких я не пригадую, але вони всі мають значення, вони свідчать про мою певну налаштованість. Я зазвичай сплю дуже міцно, снів не пам'ятаю, але перед першим арештом мені навіть декілька разів снилося,

що мене арештовують. І кожен такий сон закінчувався тим, що я тікав, не давав себе заарештувати. Подібні сни продовжилися і потім, коли я вже сидів, снилося, що я втік, хоча я не намагався втекти. Я ж – політичний в'язень, це моя відповідальність, я маю проголосити останнє слово. І от мені наснилося перед арештом, що я заарештований, що в мене суд, і я повинен виголосити своє останнє слово. І я думаю вві сні, що я скажу? Починаю складати щось, і це напруження зі складання останнього слова призводить до того, що я прокидаюсь. Головне, потім я не припиняю думати над своїм останнім словом і не сплю...

Тобто сон тривав у реальності?

Дуже серйозно я продумував своє останнє слово, коли мене ще навіть не заарештували. Тобто я відчував, що це станеться, що це моє життя. Тому я обов'язково повинен щось важливе сказати, бо це єдина можливість бути почутим після півроку арешту. Я ж не знав, що запросять тільки тих партійних, яким усе одно, що я скажу.

І на зоні, і в тюрмі такі сни також були. І ця певна налаштованість, яка витісняється, сублімується у снах, і свідчить про те, чим живеш.

Коли я почав перед судом ознайомлюватися зі своєю справою, я побачив там не лише ті документи, про які ми вже говорили і яким я дуже зрадив, а й свідчення проти мене, які дали досить близькі мені люди. І це було ще одне випробування, була образа, гіркота була. Слідчі робили широкий пошук, бо насправді справа була не надто серйозна, попри чималу кількість матеріалу, винести на суд щось було дуже важко. Наприклад, мою діяльність із психіатрії виключили зовсім, не хотіли за це судити.

На вашу думку, чому?

Можливо, не хотіли привертати уваги. А за що ж тоді можна судити? За самвидав. Але самвидав був раніше. Ті випадки зафіксовані, як-от із Романом, якому я дав почитати книжку, це був 1976 рік. І вони починають усе це перегортати, виводять у слідство знову і Романа,

і Ніну Василівну, яка сказала, що я дав їй «*Архипелаг ГУЛАГ*» почитати, тому що рятувала свого сина. Але вони притягують до справи нових людей, які були моїми товаришами. Із деякими з них я вже не спілкувався багато часу, бо хтось залишився в Кишиневі, де я навчався на першому курсі – у 1964/65 роках, а це вже минуло стільки років.

Але з одним товаришем, Ізею Шенкером, я приятелював із університету. Він не був дисидентом, але читав багато. Я йому давав щось читати, приміром, Солженіцина «*Раковий корпус*». Шенкер інколи приїздив у Чернівці, інколи я в Кишиневі бував, тим більше мій тесть жив у Кишиневі, і ми з дружиною їздили туди. Я зустрічався із цим Ізею рідко, і потім бац! Він з'являється в моїй справі зі свідченнями, що я йому колись давав цей «*Раковий корпус*». Мені, звичайно, було неприємно. З іншого боку, я знав про його хворобу, в нього був психічний розлад, і це трошки зменшувало мою образу, що мій товариш на мене дав свідчення...

Я бачив по Ніні Василівні, ще у 1976 році, що вона дуже шкодувала, що дала свідчення, але вона їх повторила ще раз на слідстві. Потім із моєї роботи інженери, з якими я працював, навіть похилого віку інженер Михайло Захаров, дали свідчення, що я вів антисоветські розмови. І було неприємно читати про це. Побачень я не мав у слідчому ізоляторі. Роман не приїхав на суд. Слава Шинкаренко був завкафедрою психології в Томську, його викликали на слідство, і він мусив приїхати в Чернівці. Слідчий йому продемонстрував стенограму нашої розмови, яку ми вели вдвох у мене вдома, це було записано, можливо, через телефон, але досить точно була передана розмова. Але Слава був настільки психологічно підготовленим до цього, що він від усього відпирався: «Ні, цього не було!» – «Як не було? Ось же написано!» – «Це ваша справа. Не було і все. Ми про це не говорили». Він розумів, що вони не могли продемонструвати цей запис на суді, бо його було здійснено незаконно. Але слідчі робили вигляд, нібито я про цю розмову їм зізнався. Однак Слава знав, що це неможливо, що я не міг цього сказати. Тож його не викликали

на суд, але я прочитав про все це у судовій справі, й мене це втішало.

Отже, ми почали говорити, що ви повернулися вдруге на зону.

Я усе ж таки був чужим на зоні, там також були і євреї, але кримінальні злочинці. Тобто я був такою «білою вороною». Але, по-перше, те, що я був у тому «мужицькому» колі, давало певні можливості сприймати мене як частину їх. По-друге, я не був жадібним, коли мені щось діставалося чи посилка мені приходила, у багатьох узагалі не було посилок, я всім цим ділився. Я був налаштований на це своєю діяльністю і дуже допомагав багатьом порадами якимись, писав для них судові папери, касаційні скарги, наглядові скарги. Я уже так набив руку, що мені було дуже легко і швидко це робити, причому без користі. Я ніколи не казав, що от я тобі зроблю, а ти мені пачку чаю за це віддаси.

І за це мене починали поважати, бо я нікому не відмовляв. Мене просили, я це робив. Я потім зрозумів, що така людина не пропаде на зоні. Все залежить тільки від власного характеру, неважливо, є в тебе гроші чи нема, неважливо, чи ти справді злочинець, чи ні. Стиль твоєї поведінки визначає ставлення до тебе. Неважливо, ким була людина перед зоною, яку мала освіту, можливо, була навіть академіком, усе стає неважливим. Важливо тільки те, що зараз і ось тут, у цьому місці, як ти поводишся. І це мене потім рятувало багато разів, бо стало вже звичкою. Особливо рятувало на етапі, коли я йшов у другому терміні 1985 року через увесь Совецький Союз на Урал... На пересильних тюрмах узагалі жодного порядку нема, повний *беспредел*, але і там це також дуже важливо, бо ті, хто з тобою зустрічаються на один день, відчують твій стиль поведінки. Я безконфліктно пройшов усі ці пересилки і весь цей шлях. Я не можу сказати, що в мене зовсім не було конфліктів на зоні, траплялися поодинокі, але я думаю, що в тих випадках більше була моя провина.

Про які поодинокі конфлікти ви щойно згадали?

Приміром, один конфлікт був на початку, коли я ще не зміг правильно вибрати стиль поведінки. І перше, що я обрав – конфлікт. Можна було уникнути дечого. Була у мене незначна бійка зі старостою загону. Потім був карцер у мене. Ще один конфлікт був на зоні, навіть два, коли якимось я прокоментував поведінку однієї людини, яка вважалася «мужиком», але цей «мужик» допускав варіації правил поведінки. Це був символічний конфлікт, нетяжкий, але був, бо якщо ти маєш цей статус, «мужик», ти повинен слідкувати, щоб він не порушувався. А я своїм коментарем нібито викрив його, що той «мужик» не такий уже чистий. Він символічно зреагував, хоч у нас із ним були добрі стосунки.

Іще конфлікт був, коли один хлопець випадково обравив мене за національною ознакою. Була черга, ми здавали ящики чи мішки, які ремонтували. І я його вдарив. Однак я пацифіст. Навіть у дитинстві я майже не бився, це не мій стиль. Я себе не впізнав, просто той хлопець стояв поруч, він мені не дуже подобався. Я був «мужиком», а він «общественником», і він жалкував про свій статус. Увесь час намагався «притулитися» до «ворів» чи до «мужиків». Я його вдарив, і пам'ятаю це. Так само як пам'ятаю, що колись вдарив свого брата. Тому що битися – це не моє.

Коли я комусь з-поміж євреїв розповідаю цю історію, вони кажуть, що я правильно зробив. Але я знаю, що це неправильно. Бо тоді ти живеш не своїм життям, у тебе вривається якесь чуже життя.

Те, що ви зараз розповідаєте, це ж справжня філософія виживання і позиції в нелюдських умовах...

Це екзистенція певна, й екзистенційна філософія – якраз про це. Адже це пошук певного модусу своєї поведінки й отримання його, навіть якщо світ цього не сприймає. І якраз я хотів згадати про це. Я не розповів про ще один соціальний прошарок на зоні, бо мені важко про це розповідати...

Це найнижчий, так?

Найнижчий. Це «петухи». У них завжди є групи, вони окремо тримаються, окремо живуть, їх насильно примушують до цього. Найнижчий статус. Дуже ганебно, дуже принизливо. І я корю себе за те, що не зміг щось цьому протиставити. Я розумів, що це несправедливо... Всі знали, що мені це не подобається, адже були інколи розмови, але я не зміг нічого реального зробити, щоб якось змінити це. Це ж складалося сторіччями. Я не знайшов у собі сили...

Я міг бути сильним морально у дисидентській діяльності, а тут не зміг. Я був обурений, але не знаходив в собі моральної сили почати ламати порядок, який складався сторіччями. У тюрмі люди й так дуже обмежені у своїх правах, а цих «петухов» принижують усі, б'ють їх, використовують. Це дуже жакливо, і я докоряю собі, що я не зміг із цим нічого зробити. Я був свідком жакливих речей, які просто не влізають в уявлення людини. На волі це суперечило моїм принципам – мовчати, коли я бачу несправедливість. А тут я був змушений мовчати, і я відчував себе боягузом. Цей досвід приниження, коли я відчував межі моєї сміливості та принциповості, був, певно, одним з найтяжчих з усього, що я пережив у зоні. Але коли ти хочеш вижити, твоя шкіра повинна заірубіти. Інакше не можна вижити, якщо в тебе тонка шкіра, це все тебе так чіпляє, що ти постійно виходиш зі стану рівноваги. Тож треба вижити, продовжити свій шлях, але при цьому ти чимось важливим жертуєш.

І ось це заірубіння я відчував фізично. Бо я надто переживав такі сцени й водночас хотів вижити, і в мене це доходило навіть до певних фобій. Наприклад, я дуже боявся втратити чутливість, емоційність, тому що це втрачається непомітно, коли ти грубієш.

Мій знайомий, брат Ігоря Померанцева, Валентин, він був керівником районного карного розшуку в Чернівцях, казав мені після першого терміну: «Ти знаєш, я багато бачив тих, хто відсидів, тим більше на посиленому режимі, ти єдиний, хто не змінився». Але я відчував, що змінився,

вже не такий, яким пішов у тюрму, інший став, зі згрубілою шкірою.

Можна було загинути, як Василь Стус, бо він не хотів загрубіти, а я все ж таки вижив. Я взагалі багато не думаю про ті роки, бо я не живу минулим, як деякі зеки. Я весь занурений у сучасне та майбутнє, але інколи, як зараз, змушений згадати минуле.

Ваш час і далі зоряний?

Можливо, не такий зоряний, як тоді, але це для мене дуже важливо, я себе віддаю цілковито тому, що роблю, у що вірю. Але я пам'ятаю дещо з тих років, те, що не відповідає моєму уявленню про правильну та неправильну поведінку. Наприклад, із дитинства я пам'ятаю ще одну сцену, окрім тої про брата, яку я вже розповідав. Через цю сцену я не можу вважати себе морально чистим. Це було у студентські роки, на одному з вечорів у актовій залі університету. Я був на верхньому ярусі зали, і там була якась незнайома мені дівчина, до неї чіплялися якісь хлопці, спортсмени такі, кремезні, сильні, вже не студенти. І коли вони відійшли покурити, вона попросила мене потім її провести додому. Я погодився: «Так, звичайно». Але коли повернулися ті хлопці, вони щось відчули й почали мене відтісняти звідти. І я пішов. Тож пам'ятаю це досі.

І ви залишили з ними цю дівчину?

Я пішов. І вже п'ятдесят років про це пам'ятаю. Тому що людина інколи помиляється, бо вона – жива людина. Важливо, як вона до цього ставиться потім, чи вона будує теоретичну базу під цю помилку, чи вона відчуває це як гріх. І це певне ставлення будує тебе надалі.

А щось не таке сумне можете згадати?

На другому терміні була одна весела історія, я її жартома розповідаю. Майже весь другий термін я сидів на Уралі. Вдруге сидіти легше, бо ти вже наче професіонал, знаєш ці культурні коди, вмієш виживати, вмієш влаштуватися без збитків, так би мовити, для сумління свого.

Я ходив на роботу з пачкою журналів і газет, у мене була там своя кімната. Тоді я був електриком і техніком із наладки швацьких машин. Я навіть собі штани пошив сам, викроїв і пошив. І я відчував себе дуже комфортно, бо між термінами я працював електриком, і так мені було легше. Одного дня (це в контексті емоційності, і що ти втрачаєш) без усяких асоціативних поштовхів чи чинників мені раптом спадає думка, не гостра, спокійна досить думка, що я ніколи в житті більше не зможу танцювати. Я любив танцювати, в студентські роки особливо, й у шкільні також. Усі ці шкільні, а потім студентські вечори, вечірки у квартирах на свята – було так приємно і весело. Завдяки партнерці якось ми отримали навіть приз, ми тоді танцювали твіст. Думка про те, що я не зможу більше танцювати, не була параноїдальною, але вона час від часу поверталася до мене. Коли я звільнився у жовтні 1987 року, якийсь час не було приводу перевірити «гіпотезу» про танці, але через півроку на одному весіллі я не одразу, але наважився запросити дружину (вже другу). Все було ніби нормально, але залишилося відчуття якесь дивне. Я не одразу зрозумів, що техніка танцю залишилася, а радість від танцю зчезла.

Розмова дев'ята

МІЖ ЗВІЛЬНЕННЯМ І ДРУГИМ АРЕШТОМ. ДРУГА ЗОНА

Що для вас було важливо у роки до другого арешту?.. Наскільки у вас відновилися зв'язки?

Я вперше звільнився у 1981 році, в грудні. Це був дуже важкий час для дисидентського руху, можна навіть з історіографії побачити, що сиділи майже всі тоді. Декому давали другий термін просто на зоні. Я навіть думав, що мені також дадуть, але мене випустили. Важливою була

передусім зустріч з родиною. Я був дуже радий, що відновилося спілкування із сином, що можу з ним подорожувати, їздити в гори. Саша до мого арешту був ще малий і дуже не хотів кататися на лижах, я переживав трошки за це. Коли я вийшов, ми поїхали в гори напередодні Нового року. І вперше без перешкод син поїхав з гори, йому тоді було вже десять років. Поїхав і вже не зупиняється досі.

Відновлювалося життя. Я хотів продовжувати діяльність, поновити свої зв'язки, а майже нікого не було поряд: хто в еміграції, хто сидить... Я потім цей період назвав «агонією влади». Бо вона це вже відчувала...

Що втрачає силу?

Що щось втрачається, і влада в агонії просто нищила все, саджала в тюрму за різні дрібниці. Я не хотів удруге сідати, адже бачив, що дружина вже на межі, вона хотіла їхати в Ізраїль, бо думала про сина. Йому було 10 років, до армії було ще далеко. Але ж 1979 року Совецький Союз увів свої війська в Афганістан³⁷, 80-го була жаклива олімпіада, через яку зупинили єврейську еміграцію, Володимир Висоцький помер також у 1980 році. Складалося враження, що світ замкнувся, що ця територія просто проклята, нема там нічого світлого.

Отже, кого не шукаєш – або виїхав, або сидить. Кого знайшов – не бачив, щоб вони хотіли щось активно продовжувати. З єврейською частиною було трохи жвавіше – коло відмовників вивчало іврит, і я цьому дещо приділив увагу.

---

³⁷ Війна в Афганістані – повномасштабна збройна агресія СРСР проти суверенного Афганістану під приводом боротьби з моджахедами. Розпочалася в грудні 1979 р. нападом спецпідрозділів КДБ СРСР на президентський палац у Кабулі, вбивством президента країни Хафізулли Аміна і його оточення та введенням у країну «обмеженого контингенту» радянських військ. Війна, за офіційними радянськими даними, тривала майже 10 років до виведення основної маси радянських військ 15 лютого 1989 р. Унаслідок цієї війни загинуло (за міжнародними оцінками, прийнятими також і СРСР) близько 1,5 млн або 10 відсотків населення Афганістану. Радянські втрати, за офіційними даними СРСР, становили близько 15 тисяч військовослужбовців.

Власне, ви були якось причетні до групи, яка почала вивчати іврит у Чернівцях...

Так. Там було кілька хлопців, один із них був відмовником – Давид Токар. Потім були Льоня Шраер і Яків Розенберг, які також хотіли емігрувати. І ми шукали підручники з івриту, а Льоня їх перефотографував, він був гарним фотомайстром. Я знайшов якийсь підручник, ми перефотографували його і давали іншим людям, які хотіли навчатися. Потроху, це було дуже на маленьких обертах. Коли я характеризую той час, то кажу, що дисидентський і український національний рух були майже придушені, єврейський також був придушений, але трохи-трохи був теплішим, можливо, тому, що я його краще знав. Можливо, це й не зовсім в абсолютному вимірі. І я знайшов певну віддушину.

Ви їздили тоді в Казахстан. До кого ви їздили?

Я їздив двічі в Казахстан, через Москву, і в Москві передавав деякі матеріали для «Хроники» новому редактору Юрію Шихановичу. У Казахстані я відвідав двох людей на засланні, хотів більше, не вийшло. Перша – це Ірина Гривніна, член Комісії з розслідування використання каральної психіатрії і подруга моєї дружини. Вона отримала п'ять років заслання в Кокчетаві за тією ж статтею, що відсидів і я. Але в неї було заслання, а не зона. Вона з донечкою там була. Чоловік її був у Москві, він мені дав усе, що треба було передати, зокрема книжки, листи, продукти. Я все це привіз їй, побув у неї день-два і повернувся.

А друга – це дуже симпатична мені людина Тетяна Великанова, з якою я працював перед першим своїм арештом по «Хронике». Вона була на засланні поблизу міста Форт-Шевченко, в аулі. Це місто мало таку назву через те, що там служив у армії Тарас Шевченко. Аул був за сто кілометрів від міста, треба було двома автобусами добиратися. Коли я прилетів у Шевченко (я там у готелі ночував), за мною, звичайно, стежили, ще з літака «вели», то пішов у ресторан повечеряти. За мною якийсь чоловік стояв у черзі,

а в мене в руках книжка була, можливо, із самвидаву щось, і цей чоловік не витримав і каже: «Що це, Солженіцин?» (сміється). Я навіть не повернувся до нього.

Також був епізод у Києві, на площі Жовтневої революції (нинішньому Майдані Незалежності). Це було 1977 року, вже після історії з КДБ. Ігор Померанцев жив іще у Києві, я приїжджав до нього, ми спілкувалися в навколодисидентському колі. Якось ми йшли площею до Хрещатика. Неділя була чи свято. І перед нашою компанією з кількох осіб із натовпу виринула якась людина і сфотографувала нас. І так само швидко ця людина хотіла сховатися у натовпі, але натовп збільшився і вже складно було туди протиснутися. А ми якраз підійшли до цього фотографа. Я кажу: «Чоловіче, я бачив, що ви нас сфотографували. Я б хотів мати фотографію зі своїми друзями». А він так зашарівся і каже: «Я вас не фотографував». Кажу: «Як же так?» – «Ні, – каже, – я будинки фотографував». Я ж йому: «То ми також будемо в кадрі», а він: «Ви не в різкості будете». А я у відповідь: «Тоді у вас будуть неприємності від начальства, якщо ми будемо не в різкості».

Тоді це були жарти, але було чимало таких епізодів, що характеризували той час.

Ви тоді перевозили літературу?

Так. Одного разу я від Надійки Світличної віз до Москви зошит із чийось віршами із зони. Пам'ятаю, в Києві зустрівся з Надійкою Світличною там, де розвертається швидкісний трамвай, вона передала мені цей зошит. Я летів із Борисполя. Цей цікавий епізод був іще перед першим моїм терміном. Тож я приїхав у Бориспіль, у мій сумці була «Літературна газета» і лежав зошит поміж її сторінок. То були вірші, здається, Литвина, який потім помер на зоні. І на реєстрації назвали вголос моє прізвище, перепитуючи: «Як ваше прізвище – Зісельс?» Кажу: «Так». Мільйонер поруч одразу зреагував на моє прізвище і мовив: «А можна вас запросити на обшук?» Нас виловлювали всюди, щоб обшукати, про щось довідатися. Але цього разу в мене в руках нічого такого більше не було. Лише

в тій моїй потайній кишені були якісь записи, але я за це не переживав, бо цю кишеню важко було знайти.

Тож ми пройшли в якийсь кабінет біля проходу на посадку. У кабінеті була людина, яка представилася головним працівником по режиму аеропорту на прізвище Шевченко. Йому доручили мене обшукати. А я кажу: «У вас що, є ордер?» Він каже: «Ні, але покажіть, що у вас у сумці». Я відповідаю: «Я ж можу не показати, це моє право». А мені ж треба летіти в Москву. За дверима я чую жвавість таку, сміх, люди йдуть на посадку, і розумію, що я ризикую не вилетіти. Розумію, що вони з ордером чи без ордера все одно обшукують. Кажу: «Добре. Я бачу, що треба якось домовлятися. Я покажу, що в мене в сумці».

Якісь речі в мене в сумці були невеличкі, викладаю все і «Літературну газету», в яку вкладено зошит, також. Кажу: «І газета. Ось дивіться, більше нічого нема». Він подивився, справді – жодної літератури, газету він не розгорнув. Бо він не кадебіст. «Добре, – каже, – все гаразд. А тепер покажіть, що у вас у кишенях». Кажу: «Ні, цього без ордера не дам зробити. Хочете насильно – спробуйте. Я не дамся, буде бійка». Він подумав і каже: «Я можу вас не пустити на рейс». Я відповів: «Добре, тоді я не полечу, але ви порушуєте закон». Він ще подумав і відпустив мене. Я захожу в літак останнім і бачу там іноземних туристів, американців чи німців, повен рейс. А я такий злий через те, що трапилося. Вони жваві, веселі, а я думаю: ви не розумієте, де ви, не розумієте, що тут робиться поруч із вами – порушення прав, затримують кого хочуть, обшукують без дозволу, а ви такі веселі!

Це запам'яталося. В мене ще були такі випадки. Якось в Жулянах один раз мене обшукали, один раз із потяга зняли, обшукали. Це було таке життя, і ми розуміли, що треба так якось жити, що тут удіеш...

Я довів той зошит із віршами до Москви, передав Великановій... Із Тетяною Михайлівною, крім того, що нас багато зв'язувало по дисидентській роботі, мені завжди було приємно спілкуватися. Вона була дуже інтелігентна, математик, ділилася зі мною своїми поглядами, розповіда-

ла мені про свою роботу програмістом. Великанова часом мені докоряла, що моя інформація не дуже виважена, не верифікована, дещо суб'єктивна для «Хроники». Я намагався виправитися. Потім їй дали п'ять років заслання. Дуже теплі спогади про зустрічі з нею. І завдяки їй я, власне, отримав контакти в Україні, оскільки саме вона мені дала контакт із Надійкою Світличною. У нас загалом були дуже близькі погляди з Тетяною Михайлівною, але інколи зовсім різні.

А що було різне у ваших поглядах із московськими дисидентами?

Ніби ж ми були колеги, в нас був спільний ворог. Але вони були дисиденти московські, тобто «імперські» дисиденти. Ми були національні дисиденти, навіть я, який не був українцем, справді реально хотів, щоб Україна стала незалежною країною. Я спілкувався з дружиною Валентина Мороза, Раєю, із Зеновієм Красівським, із Опанасом Заливахою, з Вячеславом Чорноволом, із Михайлом Горинем та іншими. Я симпатизував їм, усі вони були мені як брати і сестри... А російські дисиденти нам співчували, допомагали нам, але зовсім не розуміли, чому нас так хвилюють національні питання, пропонували разом будувати «демократический Советский Союз». Вони тоді не розуміли і, до речі, досі не розуміють, що будувати щось позитивне можна лише на уламках імперії. Звичайно, із цього правила були і виключення, наприклад, Андрій Сахаров, але таких було дуже мало.

Якою була ваша діяльність упродовж трьох років між першим вашим звільненням і другим арештом?

У 1980 році, коли я ще сидів, закритися кордон. Проходила олімпіада в Москві, а 1979 року ввійшли совєцькі війська в Афганістан. Тому відбувся бойкот Олімпійських ігор із боку Заходу. Тож Совєцький Союз вирішив закрити всі канали за кордон. І це збіглося з відчуттям, що настали «чорні часи» для України, якраз у 81–82-х роках. І так тривало до 1984–1985 років.

Це був дуже темний час, як я вже згадував, я називав це «агонією влади». Вони активно саджали в ті роки, не випускали людей із таборів, додавали терміни. Я вискочив не знаю як, але моїм товаришам додавали терміни. Я вийшов наприкінці 1981 року. Звичайно, почав шукати контакти, але бачив, що просто все «лежить». Це було мое суб'єктивне враження, я все ж таки жив у Чернівцях, не в Москві, не в Києві, де щось відбувалося. Але всі відомі мені дисиденти або сиділи вже вдруге, або сиділи тихо, щоб не потрапити вдруге. Комуś це допомогло, а комуś ні.

Я не можу похвалитися, що багато тоді зробив. Другий мій арешт узагалі був дуже дивним. Коли мене питають, чому тебе заарештували вдруге, я кажу: точно не знаю, мені здається, що я не виправився за перший раз, тому вирішили додати другий. Одним словом, порівняно з періодом до мого першого арешту я був менш активним.

Я отримував адреси, ми писали в зони, писали з дружиною, ми ж намагалися допомагати в'язням та їхнім родинам. Я намацував якісь контакти, знову хотів збирати інформацію. У Москві ледве знайшов ту «Хронику», яку редагував Юрій Шиханович, оскільки Великанова вже була на засланні. Комісія психіатрична також не працювала, бо сиділи всі, і Подрабінек, і Бахмін, і Гривніна була на засланні. Я намагався їх відвідати і підтримати морально.

Це вже немало для цієї системи!

Однак КДБ шукав можливість мене знову засадити. Вони й так знали, що я не виправився, не відповідав на запитання, не давав свідчень, але ж вони бачили, що я майже нічого не роблю. Проте намагання кадебістів утворити хоч штучно щось і призвело у 1984 році до певних активних дій з їхнього боку. Можливо, був якийсь тиск згори, як у 30-ті роки давали рознарядку, що треба стільки-то розстріляти. І тут, можливо, також ішла згори команда, мовляв, чого ви нічого не робите, не працюєте. Було тяжко в країні, зірвався цей Гельсінський процес після введення військ до Афганістану і таке інше.

Тому КДБ шукав якісь можливості і проти мене, але їх не було, тому що не було діяльності майже ніякої. Те, що я один раз привіз Шихановичу якісь матеріали із Західної України – це майже нічого, бо це треба систематично робити. Я не міг подорожувати, бо мав працювати, адже мене ледве не посадили «за тунєядство». Керівник районного відділу Віктор Король, до речі, дуже симпатична людина, у нас із ним зараз добрі стосунки, викликав мене тоді до міліції, не КДБ, і казав: «Я вас посаджу “за тунєядство”, чому ви не працюєте?» Я працював: давав уроки, щось іще робив, щоби було за що жити, але офіційно мене не брали на роботу, тому що в трудовій книжці був запис: «Звільнений у зв'язку з набуттям законної сили вироку суду». І нарешті мені вдалося через якихось знайомих улаштуватися електриком в автобусний парк. Потім я перейшов на чотиризмінку, як в котельній, і мені стало легше трохи, я міг мінятися чергуваннями і більше їздити.

Вони не випускали ніколи з поля зору тих, хто вже були політв'язнями, тож і вас також?

Єдине, що вони розуміли – я яким був, таким і залишився. І вони знову підняли колишню справу, щоби знову мене посадити, бо їм потрібні були якісь докази, свідчення, а нові вони не знаходили. І тоді вони пішли в зону, де я сидів, у Сокиряни, і допитали там тих, із ким я разом сидів і спілкувався більш-менш. Ті дали якісь усні свідчення, що я там щось таке казав. І знову зробили мені ту саму статтю 187-1: «Поширювання завідомо неправдивих вигадок, що паплюжать радянський державний і суспільний лад». А коли все це зібрали, то взялися за моє коло. І нас заарештували 19 жовтня 1984 року. Причому багатьох затримали. Усі сиділи в попередньому ув'язненні – і мій брат, і мій товариш Борис Штігельман, і ще двоє товаришів, яким потім дали термін: Леонід Шраєр і Яків Розенберг, єврейські хлопці, їх також заарештували.

Я дізнався, що вони сидять, коли був у камері попереднього ув'язнення – там ми перегукувалися з різними

камерами... Це мене вразило. У мене було багато знайомих, чому затримали саме їх? Це був такий сліпий жереб, кого завгодно можна було взяти і запроторити. Потім декого з них відпустили, а цих двох хлопців залишили, бо в них на роботі знайшлися якісь свідчення про те, що вони щось говорили. Була історія з південнокорейським літаком, що його збив совєцький винищувач. Хтось із них нібито говорив про це на роботі, а також про олімпіаду закриту й таке інше.

У своїй справі я побачив, що одна моя знайома стверджувала, що я дав їй журнал «22»³⁸, але вона потім відмовилася від своїх свідчень. Це ізраїльський журнал, сіоністський. Приводили дружину до мене, брата. Микола Кушнір, начальник обласного управління КДБ, хотів, щоб вони на мене вплинули. І я був готовим на певні кроки, аби ті хлопці не сиділи. Я не знав, які це будуть кроки, але сказав Кушніру: «Відпускайте їх і, можливо, ми про щось із вами домовимося». Я вважаю, що це було слабкістю, вони правильно намацали те, що на мене можна впливати не безпосередньо, а через цих знайомих, близьких людей, яким також «світили» 2–3 роки. Але Кушнір сказав, що вони сидітимуть. А я, своєю чергою, сказав: «Що ж, будуть, то будуть. І я буду». Так вони й отримали: Яків Розенберг – два роки, а Льоня Шраєр – три. Це була досить гучна справа для міста, одразу троє засуджених. І їх судили в місті. Дуже довго тривало слідство, бо потроху збирали ці крихти. Нас заарештували у жовтні 1984 року, а лише у квітні 85-го відбувся суд.

Якраз була проголошена «перебудова», була горбачовська «гласність»!

Був квітневий пленум ЦК КПРС у 1985 році. Саме цей пленум був поворотним в історії, це він розпочав те, що спочатку називали прискоренням, а потім перебудовою, і що супроводжувало розпад комуністич-

³⁸ Російськомовний літературний журнал, який виходить щоквартально в Тель-Авіві. На титульному аркуші зазначається: «Суспільно-політичний і літературний журнал єврейської інтелігенції з СНД в Ізраїлі».

ної імперської системи. Я ще жартую, що мене судили тоді, коли вся країна робила поворот, а я йшов далі собі.

1985 рік – це також рік смерті Стуса, тобто для одних це був початок кінця, а для інших це був кінець.

Були останні арешти, це була інерція та «агонія» тої системи, але вже починалося щось нове. По інерції нас усіх запроторили. Велика дуже система має велику інерцію, тому я й отримав свої чергові три роки. Вдруге мене судили в Сокирянах, це районний центр, де я сидів перший раз. Вони використовували як свідків тих, хто сидів у цій колонії. Оскільки колонія була посиленого режиму, там давали дуже великі терміни, їм треба було привести цих людей зі свідченнями на суд (не знаю, як вони, ті слідчі, домовлялися із засудженими, через чай чи через що)... Минуло вже три роки, ці в'язні мене трошки підзабули, оскільки вони були кримінальні, а не політичні, я з ними не дуже підтримував зв'язок, з одним лише трошки спілкувався, але його якраз і не було на суді. А з тими слідчі змогли домовитися, хоч вони вважалися дуже правильними на зоні, але пішли проти правил і погодилися дати свідчення. Це мені нагадало ще сталінську систему: коли кримінальні злочинці вважалися «соціально близькими» до совєцького ладу, а політичні – «соціально далекими», це «вороги народу».

Приїхала до мене мій адвокат, Неля Немиринська, та сама, що була першого разу. Я був дуже радий цьому, бо це якийсь зв'язок із дружиною, з родиною. І я вам скажу, що вона була не така жвава, як перший раз. Тоді вона була така завзята, готова боротися, а тут або під впливом того «чорного часу», про який я казав, або з нею провели якусь бесіду, Неля почала мені пропонувати, що, можливо, варто домовитися з ними про щось. Кажу: «Ні, вже неможливо». Я намагався запропонувати, щоб не садили тих єврейських хлопців, але вони вже сиділи, їх швидше засудили, ніж мене. Кажу: «Домовлятися нема про що». Вона: «Ну що, ми проситимемо про якесь пом'якшення?» Я кажу: «Ні, тільки про звільнення». Бо це просто абсурд – те, що в справі було

написано: те, що я говорив чотири роки тому – це смішно, і Немиринська бачила це дуже добре. У них нічого не було, крім того журналу ізраїльського. Але жінка відмовилася від своїх свідчень і сказала, що журнал просто лежав, що вона помилилася, і я не давав їй цього журналу читати. Проте я все одно знав, що свої три роки я все ж таки отримав. Тож на суді ці в'язні-свідки виходили по одному, я вже вів себе дуже по-хуліганськи, під час процесу розмовляв із ними, а також ставив їм запитання...

Ви їм ставили запитання?

Так, але з великою іронією. Однак головне не це. Вони всі відмовилися від свідчень. Усі! «Слідчий увів в оману, заплутав, насправді цього не було», – один виходить таке говорить, другий, третій, четвертий... Я вже почав сміятися, коли наступний із них вийшов зі словами: «Ні, я цього не говорив, слідчий щось наплутав. Підпис? А я що – читав те, що написано?» Я регочу, адвокат Немиринська на мене дивиться якимось дивно. Я в неї запитую: «А на чому вони будуватимуть звинувачення, якщо всі відмовляються?» (*сміється*). Проте на тих свідченнях, що були під час слідства, дали мені знову три роки.

Удруге я не хотів уже сідати – син подорослішав, треба з ним спілкуватися, бо він непростий хлопець. Дуже не хотілося сідати, але я зрозумів одразу, що термін знову на три роки і за тією самою статтею, бо та стаття підходить більше, ніж «Антирадянська агітація і пропаганда».

І я тоді почав молитися в тих обставинах, тобто в камері. Я не можу сказати, що я дуже віруюча людина, але я інколи молюся. Коли приїжджаю в Ізраїль, іду до Стіни плачу або в синагогу заходжу, хоч і не дуже часто. Це перше. По-друге, це так дивно само собою сталося, без будь-яких прямих асоціацій, я вирішив: якщо вийду живим удруге, то не буду вже пити. Кинути пити мені було нескладно, бо я не пив багато, міг трішки у компанії випити. Але чомусь у перші дні в мене з'явилася така ідея, що якщо вийду живим, не буду пити зовсім.

І коли така ідея виникає під сильним емоційним напруженням, це спрацьовує дуже сильно, дуже однозначно, тобто це відбило в мене охоту навіть на рівні бажання – просто не хочу пити. Але цікаво, чому саме така ідея в мене тоді виникла? Я не можу пояснити цього. Просто психіка потребує за щось ухопитися. Релігійній людині цього не треба, бо в неї є завжди за що вхопитися. А я ось таке придумав і вхопився за це, і досі так є, вже минуло 32 роки...

Однак за другим разом ви потрапили в цілком інший табір.

Не одразу, мене спочатку послали у Львів. Чому туди, я не зрозумів. Причому на 30-ту зону, там суворий режим, але ця зона вважається «курортною», вона не за містом, не в селі, як у Сокирянах, а в самому Львові. Це завжди добре для людей, які там сидять. Коли зона в місті, то є обмін із навколишнім середовищем...

Де саме розташовувалася ця зона?

Мені здається, це там, де був Янівський табір, бо нам казали, що під час війни тут був концтабір. Зона невелика була, містила трохи більше як тисячу людей, це також добре. Там була нетяжка робота – в'язні шили м'ячі для волейболу. Я дуже швидко навчився цього, там треба було зробити за 10 днів 9 м'ячів. Я навчився шити дуже вправно, до обіду в мене вже був м'яч цілий. Потім, коли ти норму виконав – час твій, ти можеш читати, можеш поговорити з кимось.

Тож у Львові сидіти було добре, одне побачення навіть було. Можна завжди було домовитися. І харчі в мене там були, і гроші, я міг щось купувати, хоч і обмежено. Харчувався я там краще, ніж інші. Я зараз уже не пригадую багатьох цікавих випадків, що там траплялися. Пам'ятаю тільки одного дідугана, єврея, до речі. Він був невеличкий такий, сидів там на сонечку грівся, не працював, адже був «вором у законі». Мене підвели до нього, познайомили, він там щось запитав у мене, але не було жодної реакції на

те, що він єврей і я єврей. Але він слухав мене так досить уважно... До речі, його слухалася вся зона, він був справжнім авторитетом. Маленький єврейський дідуган, наркоман, як мені казали, але він контролював свою наркотичну залежність. І мене здивувало, що така маленька людина може утримувати всю зону у своїй руці. В нього завжди були гроші, було що випити... Не знаю точно, за що він сидів, але не вперше, напевно. Я не пригадую вже його ні імені, ні прізвища, але образ у пам'яті залишився цікавий – голови кримінального угруповання... Із тої зони волейбольні м'ячі пам'ятаю і цього дідугана.

Чи сиділи ви під час другого терміну з кимось, кого знали раніше?

Ні. Політичних там не було, бо та стаття була на кримінальну зону. Але сиділи зі мною деякі цікаві дуже люди. Там також була ієрархія, яка трошки відрізнялася від посиленого режиму, але до мене ставилися нормально. У мене не було жодних конфліктів там. Я небагато у Львові просидів, до листопада тільки, мене забрали звідти, бо я розповідав там хлопцям про політику, а це вже кінець 1985 року був. А потім відправили на Урал, просто, щоб не крутився перед очима. Бо зона комерційна, зона – це завжди гроші, і начальство не гребує цим. Усе одно вони знають, що людей уже не виправиш, а так можна хоч заробити. Іде певний потік товарів: горілка, наркотики, чай, і це бізнес для охоронців, для офіцерів, для керівництва зони. А якщо на мене спрямована увага КДБ, то і зона вже опиняється під його увагою, і їм це невигідно.

Чому вас саме на Урал перекинули? І як відбулося етапування для вас?

Не знаю, чому. Мене раптом викликали і сказали збирати речі на етап. Чому – ніхто не каже. Сказали спочатку в Харків, а далі кудись у Росію. Я одразу в ларку купив собі продуктів різних, хтось мені торбу велику дав на етап, бо невідомо куди потраплю, може, до Сибіру. І мене доправили на потяг до Харкова. Там я просидів кілька днів,

камера дуже вузька була, невелика. Конфліктів не було, когось я пригощав продуктами, багато хто їх взагалі не мав... Пересильна тюрма – це така спеціальна тюрма, де пересаджуються з одного потяга на інший, з одного «столипіна» в інший. Мене потім кидають на етап на Урал, я ще не знаю куди саме, мені кажуть – Свердловськ буде наступним пунктом. На Урал я потрапив на жовтневі свята. Я їхав в окремій камері в «столипіні», до мене тільки одну людину підсадили. Це комфортно, бо можуть і вісім, і десять осіб напхати в одне купе. А це купе як купе: другі поверхи, просто люк нагору і ґрати замість дверей, щоб тебе бачили, вікно навпроти дверей, і ти можеш дивитися крізь оті ґрати, що робиться ззовні, але тільки через квартиру.

Тож я їхав із хлопцем, він щось розповідав про свої «подвиги», що його посадили за розбій, і що така стаття вважається героїзмом серед зеків, адже у них викривлене все, деформовані всі цінності. Я не звертаю уваги, мені-то яка різниця, за що він сидить – у мене своє, у нього своє. Їхали ми ось так удвох, до нас нікого не підсаджували, через дві-три доби були вже на Уралі.

Але була зупинка в Казані, це також цікавий момент. Ми стояли на якихось дальніх коліях, оподалік вокзалу. Але я добре бачив через квартиру перон, як люди туди проходять, було цікаво дивитися, бо тут усе вже набридло, а там життя – воля, свобода. У Казані я був уперше, але у мене там було троє знайомих. Це той Роман Бліт, якому я свого часу дав почитати збірку *«Из-под глыб»*. Він працював у Казані. Потім мій товариш Карл Штігельман – професор, фізик, який працював там у закритій установі, а ще – двоюрідний брат мого друга, художника Броніслава Тутельмана, Боря, також із Казані. Трох людей звідти знав. І треба мати таке щастя – я побачив тоді, як цей Боря йшов по перону (*сміється*). На мільйон людей у Казані, через маленьку квартиру я побачив людину одну з трьох, яких я тут знаю, і не міг нічого сказати, адже до нього 150 метрів чи, може, більше було. І це запам'яталося дуже добре, бо дуже мало-ймовірна подія...

А він вас, звісно, не побачив?

Ні, він мене не міг побачити, навіть якби подивився у мій бік, то побачив би просто цей вагон, а вони ззовні мало чим відрізняються. Я потім уже був у Казані, заходив до нього і розповідав цю цікаву історію...

Взагалі Свердловська пересильна тюрма, куди мене з тим хлопцем доправили, це, як-то кажуть, *«притча во языцех»*, бо всі, хто йшли етапами із Заходу на Схід та навпаки, проходили через неї. Там був потік – 10 тисяч осіб на день: тих, хто входить, і тих, хто виходить – разом. А вже холодно, це листопад місяць, нас посадили у «воронок» й повезли до тюрми, причому «воронок» розділений на відсіки-«кармани» для однієї людини, а тоді на мене ще когось там посадили зверху і притисли дверцятами, а на холоді це не дуже приємно, бо треба ворухитися, щоб зігрітися. Потім, пам'ятаю, ми довго чекали у дворі тюрми, поки нас розвели по камерах. І ми з тим хлопцем потрапили у дуже перенаселену камеру. Пересильна тюрма – це окрема пісня, повний *«беспредел»*, бо не можна нікому пожалітися – сьогодні ти тут, завтра тебе вже забрали, хтось тебе образив, але його вже забрали також, і не можна нічого вдіяти... Немає жодних правил, просто дике життя, на перший погляд. Насправді є якісь внутрішні правила й для персоналу, й для зеків. Це такий млин, що перемелює людей...

Обід, наприклад, міг бути о шостій ранку, сніданок міг бути ввечері, час там ніби змістився. Регулярно давали якусь недобру їжу, але ж треба було їсти. Усе там змістилося, бо ця машина пробуксовувала. За розміром камера, де було більш як 60 засуджених, була замала, ще й два поверхи нар... Ми з тим хлопцем зайшли у камеру, поздоровкалися, почалися розпитування. Поки що місця для тебе нема, ти ще не знаєш, де воно буде. Спали навіть під нарами на підлозі, але там спали із категорії принижених, *«петухи»*, їх тримали під нарами.

Мені вже було 40 років, уже доросла людина, не хлопець, і статтю я мав політичну. Тож мене розпитували, за що посадили, причому нас із моїм попутником, тим хлопцем, відділили один від одного. У мене із собою була торба

із продуктами. Я щось поставив на стіл, пригостив, двоє-троє старожилів камери зі мною сіли. «Так що, звідки, як, кого знаєш?» – розмови такі. І з тим хлопцем теж проводили бесіду. Зі мною поговорили, відійшли до того, хто вирішує весь порядок, і звільнили мені місце нагорі. Кажуть: «Ось тут ти будеш спати». Це «аристократичні» місця. Цікаво, що в тюрмі краще місце – це верхнє, а в зоні – нижнє. Під час розмови з ними була дуже важливою нормальна реакція, без напруження, без намагання якось схитрувати, без того, що ти уникаєш відповіді на деякі запитання. Тобто ти повинен створювати враження, що ти нормальна контактна людина, не дуже балакуча, але коли тобі ставлять запитання, ти не уникаєш на них відповіді й кажеш так, як є. Вони ж зі свого досвіду мусять відчувати – правду ти кажеш, чи ні.

Потім минає якийсь невеликий час і мене знову кличуть, але вже козирні, ті, хто правлять. Я спускаюся зі свого місця, підходжу. Мені кажуть: «Ось ти прийшов із хлопцем (я вже не пам'ятаю його імені). Ви на етапі були разом?» Кажу: «Так». – «А хто він?» – «Не знаю, він казав, що сидить за розбій». А вони кажуть: «Щось він якийсь мутний. Щось він не розповідає щиро». Тобто я для них уже авторитет, вони мені повірили, а йому ще ні, але жодних висновків не було. Я думаю, що він сидів за щось більш прозаїчне, а не за романтичне, не за розбій збройний, хотів просто повихвалитися.

Це просто епізод.

Як довго ви залишились на етапі?

Я там сидів днів п'ять-шість із тою чехардою. Вони в карти грали весь час, у примітивну гру. Тут я вже не став їм розповідати, що мені вдалося формулу для цієї гри зробити. Я запитав: «Чого ви у преферанс не граєте? Це ж цікавіша гра». – «А ми не вміємо». І я почав їх вчити грати у преферанс. Зараз я вже не пам'ятаю, як грати у преферанс, бо я багато років не граю. Наглядач тихенько підійшов і побачив у глазок, що ми там із картами бавилися, і викликав наряд. Але це ми вже почули, заховали

все. Ховати зеки вміють дуже добре, і я так навчився. І нас усіх, 60 людей, вивели у коридор і поставили у два ряди. Запитали: «Хто грав у карти?» Ну хто ж зізнається? Ніхто не зізнається. Коли ж нас виводили, один хлопець із досвідчених раптом натягнув на мене шапку якусь, першу, що попала під руку. А це вже тепла шапка була, зимова, він ще так її вуха розпустив і каже: «Стій так», ще й в другий ряд мене поставив. Той хлопець автоматично зрозумів, що мені треба змінити вигляд, щоб мене не впізнали. І той наглядяч-контролер ходив, дивився на всіх нас, щоб упізнати, хто ж грав у карти, і завдяки цій вушанці мене не впізнав. Я все ж таки відрізнявся від інших, був уже не такий молодий, як багато хто з них...

Ось такий цікавий епізод. Але там стався ще один дуже тяжкий епізод.

Це також цікаво, тому що в цьому середовищі, де не було нібито принципів, якісь свої, однак, були.

Я вже багато розповідав, що є певні принципи, вони якось структурують те середовище... Це вже про інший випадок у тій камері, який на мене справив жахливе враження, бо я не зміг знайти в собі моральну силу щось зробити. Хоча до мене й почали нормально ставитися з першого дня, мій статус «мужика» не дозволяв мені регулювати відношення в камері. Таке може робити тільки «вор у законі». Якось у камері грали в карти, і хтось програв. Програв – плати. Нема чим платити? Як то нема чим? Не маєш чим платити – не грай! Як сів грати, треба платити. Не важливо чим – можливо, є гроші, тому що багато хто їде з грошиками, я навіть їхав із грошиками, хоча це заборонено. Тоді того, хто програв у карти, зробили «петухом». Один із тих, кому він програв, почав його бити, причому бив чоботом, забив його аж під нижню нару, де було місце лише для «петухов». І я нічого не міг зробити із цим. З одного боку, це несправедливо, бо той, хто програв у карти, нікого не бив. Чого його бити? Але такі правила в них, і він розумів це, тому майже не опирався. Це жах! Ти бачиш, що робиться, і не можеш цього зупинити. І я собі

докоряю в цьому. А правила такі, що ти не маєш права за нього вступитися, хочеш вступитися – плати за нього. Але він багато програв, а у мене були невеликі гроші. Я не міг за нього заплатити, тим більше, то людина зовсім незнайома, я йду невідомо куди, і скільки це триватиме – хтозна, а гроші мені потрібні, щоб свої ситуації розв'язувати. Всі ці виправдання ні до чого, головне – не заплатив. Я дуже мало пам'ятаю з тих часів, але цей епізод я дуже яскраво запам'ятав. Пам'ятаю ще дещо, чого взагалі розповідати не можу, бо це не для загального читання...

Здається, вас тоді перевезли в Нижній Тагіл?

Так, мене знову забирають на етап уже після жовтневих свят, бо на свята немає етапів, і переводять у Нижній Тагіл, це на північ від Свердловська. Там дуже багато зон, здається 13. Велике промислове місто, з дуже великою важкою промисловістю, над містом висить смог майже щодня. Воно досить холодне, хоча це не Заполярний Урал, а Північний. І кидають мене на зону, а це величезна зона, 12 тисяч засуджених.

Чи були там із вами також політв'язні?

Ні, політв'язнів не було, тільки люди, засуджені за кримінальними статтями. Але життя на цій зоні пройшло без конфліктів, без ексцесів. У нас, в Україні, таких великих зон не було, лише на 1,5–2 тисячі в'язнів. А тут – 12 тисяч, російська зона. Пам'ятаю, холодно було, я більш-менш нормальний мав одяг.

Я потрапив на роботу в три зміни, у швацький цех. Там керівником зміни був також зек, така технічна людина. Я потрапляю туди, тому що я електрик, а цеху потрібні були ладнац швацьких машинок і електрик, і керівник зміни мене забрав, щоб навчити цього. Зеки шили там прості речі, робочий одяг. Я ще до того ніколи не ремонтував швацькі машинки, так що радів можливості навчитися, а електриком, як я уже розповідав, працював у автобусному парку після першої зони. Отже, загалом, робота знайома. І я там працював два роки в одному місці,

як «аристократ». Бо на зоні є певні цінності, і якщо ти їх отримуєш, то вважається, що ти – майже «аристократ». Звичайно, «вор» – це окрема річ, це статус.

А це вже були роки «перебудови» і можна було виписувати багато цікавих періодичних видань, і я щодня йшов на роботу з пачкою газет і журналів. Під час першого терміну я навчився передплату розподіляти з тими, хто сидів поруч зі мною: кожен передплачував різні газети, журнали, щоб обмінюватися потім. Не можна одному багато передплатити, та й грошей стільки нема. А у 86-му році почали друкувати те, що ти знав раніше через самвидав, і раптом воно починає виходити відкрито.

Цікаві були різні епізоди. Я без проблем сидів ці два роки. У бараці був поруч із одним хлопцем із Вірменії, Сергієм – таким «інтелігентом» серед злодіїв, фахівцем із вагонних крадіжок. Найвищий клас – це «аристократ злодійський» – кишеньковий злодій. У нас поряд були ліжка і тумбочка між ними, ми ділилися один із одним харчами, книжками, іншим. «Родина» така по-зонівському, тільки вдвох. Інколи буває трое-четверо. Коли я був на Сокирянах, нас там було більше, п'ятеро-шестеро в такій «родині», а тут ми вдвох. У нас був завідувач господарства, також зек із дуже великим терміном, татарин з Волги, і він мав певні можливості. Зона була інтернаціональна. У мене тільки один раз на першому терміні був конфлікт, пов'язаний із національністю, про який я вже розповідав. У другому – не було. Але, знайомлячись, випитують, бо ім'я незвичне і прізвище також... Кажу: «Єврей». Єврей так єврей. Потім кажуть: «А в нас є ось на тому загоні єврей, і на тому загоні теж єврей, ми їх знаємо». Мені було цікаво з ними познайомитися, хоча нам забороняли ходити між загонами. Але я знайшов можливість і пішов до одного й другого познайомитися. Жодного стосунку до єврейства вони не мали. Ані етнічного, ані релігійного.

Їх просто назвали «євреями»?

Так, їх просто призначили «євреями». Для чого? Коли я тепер читаю лекції з ідентичності, то цей приклад

наводжу. Тобто великий російський соціум відчуває себе підсвідомо так, що ось є росіяни і серед них є вкраплення різних національностей, в тому числі і євреїв. І зони великі – це також механізм, великий соціум – 12 тисяч людей – який потребує, як кажуть математики, «конформного відображення», він, цей соціум, також має бути не монотонним, не чистим, а з якимись вкрапленнями. Татари є, інші, до яких вони звикли, є навколо них, і потрібні були ще євреї. І зона призначала когось «євреєм».

Жодного функціонального значення це не мало, євреї не був там цапом відбувайлом, не мав якогось приниження, просто треба було знати, що десь у зоні є євреї. Ось такі цікаві парадокси ідентичності. Потім я знайшов там єврея, але його якраз не вважали євреєм (*сміється*). Він нічим не вирізнявся, хоча й ті нічим не вирізнялися.

Був ще цікавий епізод із нашим завгоспом. Якось він підійшов до нас із тим Сергієм, із яким ми дружимо (у нього термін невеличкий був), і каже, що в нього є можливість отримати позачергову посылку. Ми мали право на одну посылку на рік, а життя там досить таки голодне. Можна було щось докупити, але інколи гроші були, а купити нема чого, асортимент товару дуже малий: джем якийсь, від якого потім печія, словом, не підгодуєшся багато. І завгосп мав право на позачергову посылку, бо він – завгосп, його заохочувало начальство, бо він співпрацював із адміністрацією. Він стежив за порядком, щоби було чисто в загоні, ганяв «петухов», щоб вони знали своє місце, «стучав» потроху. В нього родини не було, він не перший раз сидів, термін мав довгий...

Там дуже багато людей, які зовсім утратили зв'язки із зовнішнім світом: ані родини, ані друзів, ані знайомих, навіть звернутися нема до кого, що надішлеть у посылці те чи інше. Тож завгосп підходить до нас – єврея і вірменина, які, безумовно, мають контакти на волі, і каже: «Давайте посылку зробимо». А це означає, що ми просимо своїх надіслати посылку, але цього не можна зробити відкритою поштою, бо люстрація йде, а ти не маєш права на посылку й підставляти його не треба, треба переслати нелегаль-

ного листа. Але він це може робити, бо в нього є зв'язки з офіцерами, з нашим керівником загону. Я кажу: «Добре, ми подумаємо». Сергій каже: «Давай, я напишу, мені надішлють». Я його запитую: «Що у вас там такого хорошого є у Вірменії?» Він каже: «Ось те є, те є... І сир “Рокфор” у нас, у Вірменії, роблять». І я суто із хуліганських міркувань кажу: «О, давай!» Де? У зоні – сир «Рокфор»? (*Сміється.*) Це такий контраст. Там можна м'ясо, сало, якісь вітаміни, щоби були. «Ні, – кажу, – замовляй сир “Рокфор”».

Бачу, що ви і в зоні не втрачали почуття гумору.

(*Сміється.*) І Сергій написав листа, передав його через завгоспа, той надіслав йому додому. І ось завгосп каже: «Все, з'явилося оголошення, що прийшла для мене посилка з Вірменії». Кажу: «Добре, йди, отримуй». А правила такі, що якщо хтось має право на посилку, але не має того, хто б йому надіслав її, то посилка навпіл ділиться – половина твоя, хоча це твої родичі чи друзі надіслали посилку, але його право, і половину ти йому віддаєш. Завгосп повернувся через якийсь час із таким кислим виразом обличчя. Я почав щось підозрювати недобре. Кажу: «Як справи?» Він каже: «Я її отримав». «А де вона?» – запитую. «А в мене там, у каптерці моїй... Щось мені здається, що там усе зіпсувалося». Кажу: «Ходімо, подивимося». Ми пішли туди, він розгорнув цю посилку... Він не знав, що таке «Рокфор», а там був найсвіжіший «Рокфор», 5 кілограмів сиру. Я кажу: «Що ж, давай діли, тобі половину і нам половину». А він каже: «Ти знаєш, у мене зараз є що їсти, мені не треба, забирайте все». Він не зрозумів, що це таке, може навіть скуштував, але з незвички не пішов йому цей сир. Ми забираємо цих 5 кілограмів і йдемо до свого загону. До нас почали підходити люди. Вони із цікавістю дивилися на посилку. «Ось, пригортайтеся, ми отримали посилку» – звернувся я до них.

Але всі кажуть: «Ні, дякуємо, ми не голодні». Тож у нас на двох із Сергієм залишилося п'ять кілограмів «Рокфору». А ми якраз, чекаючи на цю посилку, місяць збирали цукор. Його норма – 20 грамів на день. Тож ми

місяць пили чай без цукру і зібрали його майже повну літрову банку. Ми починаємо бенкетувати: місяць чи навіть більше ми пили солодкий чай і їли бутерброди з рокфором, хліб брали з їдальні, який уже там був. Ось такий яскравий епізод хуліганський (*сміється*).

Цікава історія... Чи були у вас тоді якісь контакти з іншими політв'язнями, може, через листування...

У мене були контакти з релігійними людьми, але менше, ніж в Україні, вони відмовлялися від армії, і їх судили за це. Але раптом через виразку я потрапив на тиждень у лікарню. А лікарня є не в кожній зоні. Тому мене знову беруть на етап з речами і на тиждень кладуть у міжрайонну лікарню, бо в мене було загострення. І там я познайомився з одним хлопцем зі Львова, Михайлом, таким великим, міцним, євреєм також, який працював у міліції, у відділі розшуку чи по боротьбі з незаконним обігом наркотиків, чи по боротьбі з проституцією, та попався на хабарі. Ми з ним підтримуємо досі стосунки, він у Німеччині живе. Цікаво, що в цій самій лікарні був Олекса Тихий³⁹, хоча я його не застав там, він вийшов звідти раніше. Я в бесідах з'ясував, що він там був. Але ж він помер потім на зоні, він перед смертю був у тій лікарні. Оце єдине, що мене, так би мовити, зачепило.

Так... Чи доходила до вас узагалі інформація від інших?

Дружина писала про декого, приїжджала один раз на побачення... Це окрема історія, такі тяжкі стосунки були, другий уже термін, вона не витримувала цього і хотіла їхати в Ізраїль, я не піддавався. І вона терпляче чекала кінця цього терміну.

Ішла «перебудова». Ми всі читали, слухали, обговорювали. Отримувати листи можна було скільки завгодно. Я не міг багато писати, дозволявся один лист на місяць,

³⁹ Олекса (Олексій) Тихий (1927–1984) – український дисидент, правозахисник, педагог, мовознавець, член-засновник Української Гельсінської групи. Помер у тюремній лікарні в Пермі.

здається, чи два, на посиленому режимі було три листи на місяць. Але є і нелегальні канали – можу відправляти через завгоспа. І завгосп увесь час мене штурхав – давай зробимо ще одне побачення, якось начальство зацікавимо. Я кажу: «І чим я можу його зацікавити?» – «Ну я йому скажу, що твої привезуть якусь цікаву літературу, може, самвидав. Може, їх це зацікавить?» Такий провокатор. Він шукав собі вигоду якусь із цього, але нічого не виходило, звичайно, але розмови такі йшли. Командиром нашого загону був капітан Чілікін, із яким завгосп мав добрі стосунки, до мене також добре ставився цей капітан, але нібито дуже цікавився моїми політичними зв'язками. Він потім до мене навіть в Чернівці приїжджав уже після звільнення.

Тут уже закінчувався 1986 рік. Був мороз. Узимку витримати дуже тяжко, бо щодня вранці півгодини ти стоїш на вулиці, це називається «розвід на роботу», тоді перекличка, чи всі на місці, а потім цей загон туди йде на роботу, цей туди. І півгодини щонайменше треба витримати на морозі, а мороз доходив до мінус 48. Це щось страшне. Пам'ятаєте, як у Солженіцина в повісті *«Один день Івана Денисовича»* лазили на стовп, щоб подивитися на термометр, скільки там градусів, бо за певної температури на роботу вже не виводили. Там описувалася робота взагалі просто неба, а у нас була в цеху, але все одно треба ж дійти до нього. І ми натягували на себе все, що могли, намотували газети на ноги, бо коли газета в чоботах, то там зберігається повітря, воно начебто гріє, не пускає холод. Це випробування непросте, але я його витримав і тепер уже жодного морозу не боюся (*сміється*). Спершу мені це не так було легко витримувати, але після 48-ми градусів морозу є вже гарт.

Наприкінці 1986 року мені дружина написала, що нібито готується амністія для політв'язнів. А в січні 87-го написала, що розпочинається робота з амністії. Потім уже мені Сахаров розповідав історію, як це все почалося. Він був у Горькому на засланні й без телефона, там стежили за ним дуже ретельно й обмежували контакти з іншими людьми. І раптом приходить якийсь майстер та каже:

«Мені треба встановити телефон у вас». Це у грудні 1986 року було. На другий день пролунав до Сахарова дзвінок із цього встановленого телефону: «З вами буде говорити Горбачов». Горбачов, наче нічого й не було, каже: «Як ви почуваетесь? Скільки вже можна сидіти в Горькому? Повертайтеся вже до Москви й давайте думати, в нас “перебудова” йде, “прискорення”, – давайте працювати разом». А Сахаров, він же людина серйозна, не хуліган, як я чи як інші, каже: «Ви ж розумієте, Михайле Сергійовичу, це можливо тільки тоді, коли буде політична амністія, і в мене вже заготовлений великий список політв'язнів. Якщо їх не звільнять, я не поїду». А Горбачов каже: «Ось приїжджайте, і ми зробимо це з вами. Давайте, я не проти, – каже, – я за». Сахаров погодився, приїхав у Москву, і справді, невдовзі вийшов наказ Президії Верховної Ради «Про амністію».

Там не зазначалося «амністія політв'язнів», якось закамуфльовано писалося, я вже не пам'ятаю, це ж скільки років минуло.

І ця амністія стосувалася і вас, правда?

Так. Мене викликали на вахту і кажуть: «До вас приїхали». У кімнаті, куди мене завели, людина, яка приїхала до мене, каже: «Я зі Свердловської прокуратури. Мене вповноважили вам повідомити, що вийшла постанова Президії Верховної Ради СРСР “Про амністію”. Ви можете вже хоч сьогодні піти із зони». Це січень 1987 року, а мені у жовтні вже звільнитися, тобто ще дев'ять місяців. Я мовчу, чекаю, що далі. А він далі каже: «Ось треба тільки підписати папірець, що ви зобов'язуєтесь не займатися політичною діяльністю».

Мене зло взяло одразу: якщо ви робите, то робіть, а що ж ви якимось умовами обкладаєте... Головне, що жодної юридичної сили це не мало, але вони звикли так працювати. Вони звикли мати на кожну людину папірець якийсь, особливо, якщо з підписом, це вже якась залежність з'являється.

Я два терміни маю, 27 допитів по одному, і по другому приблизно стільки ж – більше ніж 50 допитів, і жодного

підпису мого ніде нема. А тут я буду підписувати? Я кажу: «По-перше, я не вважаю, що те, чим я займався, було політичною діяльністю. По-друге, я ніколи нічого не підписую і зараз не підпишу». Він каже: «Дуже шкода, тоді ми не можемо вас звільнити». Кажу «ні, то ні» і повертаюся у загін. Я там розповів хлопцям, мені ніхто не вірив – як це може бути, ніхто не хоче сидіти, всі пішли б, яка там політична діяльність, вони би підписали, але їм ніхто цього не пропонував. Я був дуже злий. Не на себе, а на ситуацію: якщо ви робите щось нарешті справді позитивне в країні, то робіть уже послідовно, а то одне робите, а інше спростовуєте. Але ця історія дуже вплинула на мою дружину, коли я написав їй, що відмовився від амністії. Вона знала вже, що це відбувається, що дехто підписує і справді одразу повертається. І мої знайомі деякі так зробили, навіть хтось із українських дисидентів так зробив.

А я не міг цього зробити і не шкодую про те досі, хоча я пережив тоді дуже тяжкі кілька тижнів, бо у відповідь на цей лист дружина написала, що це остання крапля, вона далі не може чекати і хоче виїхати в Ізраїль, тому розлучається зі мною. Син підростає, йому вже йшов 16-й рік, тут армія, Афганістан, і вона боїться за нього. Це був дуже тяжкий удар для мене – розлучення. Хоча я не можу сказати, що в нас було ідеальне подружжя, але я любив її та мав дуже велику підтримку від неї. Вона поділяла мої погляди. Звичайно, їй дуже важко дісталось і в перший раз, і з сином дуже важко було владнати стосунки. Я рідко коли переживав так, як тоді.

І вона виїхала?

Іще не одразу, бо це був лютий, поки лист туди дійшов, поки сюди. Я через кілька днів отямився й пишу їй: «Що тут удієш, я не можу тебе тримати тут, я знаю, що тобі тяжко». Хоча в душі, звичайно, мене дуже каламутила ця історія, і я на неї був злий, хоча розумію, що вона скільки могла, стільки витримала.

Але все одно злився, це ж почуття, а це розуміння, вони не завжди йдуть разом. Знаю, що із сином у неї були

дуже складні стосунки, в неї ще мама тоді була стара, і вона також не могла поладнати із Сашею. Коли мене заарештували вдруге, брат дружини Яків брав мого сина на виховання до себе у Ленінград, але потім відправив назад, він не зміг порозумітися з ним.

Я також написав дружині: «Добре, але ж у тебе будуть проблеми із Сашею, якщо ти йому скажеш, що хочеш їхати, а він чекає, поки я вийду. Добре, скажи йому, що це моя ініціатива, щоб ви їхали, бо невідомо, що буде, й таке інше». А я із сином постійно активно листувався з різних математичних вправ, із радіоелектроніки, я думав його цим зацікавити. І я написав синові, що я так вирішив, щоб вони виїхали, щоб він не опирався мамі, що це добре для неї і для нього, бо невідомо, що буде у країні. І син знав цю проблему, що в армію йти в Совецькому Союзі – це жах...

До речі, дружина вперше подавала документи на виїзд ще в серпні 1986 року. Тобто я погодився раніше, але ця драматична історія сталася тому, що їй відмовили. Вона мені тоді написала, що їй сказали: «Ви одружені, якщо чоловік залишається, ми вас не можемо випустити». Під таким приводом вона мені написала в лютому 1987-го, що розлучається зі мною, і подаватиме документи на виїзд удруге. Тому було так тяжко. Не через те, що вона хотіла виїхати, я вже дозволив їй це зробити, а тому, що розлучається. Після розлучення їм дуже швидко дали дозвіл, й вони, Ірена, наш син та її мама, виїхали у квітні 1987 року, за п'ять місяців до мого звільнення. Але мої родичі, мама, сестра і брат, ще були в Чернівцях. Одного разу мій брат приїздив до мене на побачення. Коли виїхала дружина із сином, спочатку для мене дуже тяжко минав час. Але все ж я досидів свій термін, у мене навіть гроші були зароблені, я ж був там ладначем, мені допомогли заробити гроші. Офіцер Чілікін привозив чай, я всіх пригощав, а мені допомагали робити сітки для овочів у вільний час для додаткового заробітку. Я досидів до кінця, до 19 жовтня 1987 року. Але через те, що я відмовився від амністії, мені був призначений адміністративний нагляд на рік. Нібито я

не виправився і за другий термін, і тому мені призначили цей нагляд (*усміхається*). У мене було тільки три дні, щоб доїхати додому, а мені треба було ще в Москву заїхати...

Щоб зустрітися там із Сахаровим?

Не тільки, бо інакше не попадеш додому, тільки через Москву. У Москві я подзвонив Сахарову, і ми з ним зустрілися. Потім я зустрівся і з Мустафою Джемілевім, із яким я був заочно знайомий, а також із різними дисидентами на прийомі в американському посольстві. Багатьох дисидентів, яких я зустрів там, я знав раніше, і вони мене, але ми багато років не зустрічалися. Цікаво було, дуже така різка зміна життя. А мені треба було ще заскочити в Ленінград...

Там брат дружини був, і він збирався їхати в Англію. Він народився в Англії і мав можливість отримати громадянство цієї країни. Я хотів попрощатися з ним, бо невідомо, чи колись ще зустрінемося. Тому я все робив дуже швидко: із Сахаровим побачився в Москві, потрапив на цей прийом у посольстві, злітав у Ленінград і в Київ, і все це за три дні. Я встиг тому, що мене зустріли під зоною мій брат Семен і мій друг Роман Спектор. Капітан Чілікін доїхав із нами до Свердловська і посадив нас на літак до Москви. Я так і досі не зрозумів, чи він щиро цікавився, чи був на зв'язку з оперативною частиною, бо треба було якийсь матеріал на мене заводити. Потім він приїжджав до мене в Чернівці через рік чи два, я йому показував місто... Можливо, я його марно підозрював. Але тоді я однозначно думав, що він просто хоче інформацію отримати.

Ваші друзі з Гельсінської групи майже всі потрапили в політичну зону на Уралі. Ви ж, на відміну від них, не сиділи з політв'язнями...

Не всі вони були в політичній зоні. Останні терміни, наприклад, і Чорновіл, і Горбаль, і Юлій Едельштейн сиділи в кримінальних, бо органи розуміли, що це як шуку в ріку пускати – саджати їх у політичний табір.

І Горбаль, і Чорноволу влаштовували різні провокації, їм згвалтування приписали, Едельштейну – наркотики. Горбаль мені розповідав, що для нього перша зона була університетом, він сидів разом із такими відомими політв'язнями, як-от Стус, Горинь, Світличний та інші. Він багато чого навчився там, у зоні сформувався як людина.

Повернімося іще у той час, коли ви вперше вийшли із табору й до другого арешту. Наскільки в вашому середовищі була свідомість тих змін, які відбувалися у Польщі – «Солідарність», опір? Чи мали ви якісь зв'язки з польськими дисидентами?

«Солідарність» у Польщі – це ж був не просто дисидентський рух, це був широкий рух, робітничий, профспілковий. У «Солідарності» було 10 мільйонів чоловік, і ми розуміли, що в Україні ще довго такої кількості людей, що чинять опір системі, не буде. Я нічого не знаю про зв'язки нашого дисидентського руху із польською «Солідарністю». Ми відчували, звичайно, підтримку один одного.

У нас був тільки рух спеціально для підтримки політв'язнів, й у ньому брали участь не тільки ті, хто сидів, а й ті, хто був навколо нас. Наприклад, такий чудовий львівський учений-історик Ярослав Дашкевич⁴⁰, я також був із ним знайомий, він займався допомогою родинам політв'язнів, привозив гроші, допомагав, і він якраз був куратором моєї родини. Він до моєї дружини приїжджав, передавав їй гроші з Фонду допомоги політв'язням.

Я не знала, що власне Дашкевич був куратором вашої родини.

Так. Я не знаю, в кого він ще був куратором, і ми про це вже не дізнаємося, але потім, коли я приїжджав до Львова, ми інколи бачилися. Він був дуже цікавий, дуже

---

⁴⁰ *Ярослав Дашкевич* (1926–2010) – український історик, археограф. Представник школи Михайла Грушевського. Зазнав переслідувань у роки сталінізму. Впродовж 1949–1956 рр. перебував у виправно-трудовах таборах.

розумний, чесний, гарний фахівець, історик-архівіст. Я не дуже близько його знав. Відомо було, що він сидів у повоєнні роки, можливо, за зв'язки з УПА. Він належав до такої когорти людей, як-то кажуть «без страху та докору». Про таких як Дашкевич Михайло Хейфец писав у своїй книжці, коли згадував деяких воїнів УПА, – «святі старці».

Частина II

«А Я І Є УКРАЇНСЬКИЙ ЄВРЕЙ»

Розмова перша

ЧЕРНІВЦІ

Ви після виходу з другого арешту повертаєтеся до Чернівців і майже одразу долучаєтеся до праці, пов'язаної з єврейською общиною. Ваша дружина із сином уже виїхали, але були ще у Чернівцях ваш брат і мама.

Отже, я повернувся у 20-х числах жовтня 1987 року, і мені треба було терміново стати на облік, тому що я привіз із зони розпорядження про моє перебування під адміністративним наглядом. Хоча я політичний, але мене все одно прикріпили до нашого дільничного міліціонера, і треба було до нього приходити відмічатися, що я в місті є. Після сьомої вечора було заборонено виходити з дому, щоб завжди можна було перевірити, що я на місці. Не можна було виїжджати в інші міста з Чернівців, і треба було відразу влаштуватися на роботу. Але з роботою проблем не було, я пішов туди, де працював перед цим трирічним терміном – електриком в автобусний парк.

Вас там прийняли відразу?

Так. У мене ж була робоча спеціальність, електрик, тим більше, я і в таборі працював електриком. Я був електриком шостого розряду, це найвищий розряд,

а їм були потрібні робітники. Вони мене взяли відразу. І вже був час такий, 1987 рік – «перебудова». Я пішов працювати на ту саму чотиризмінну роботу, бо це мене влаштовувало.

Як сталося, що ви наприкінці 80-х років, після виходу на волю, зосередилися саме на єврейській діяльності?

Ми вже говорили про те, що я цікавився єврейськими справами віддавна, а вивченням івриту ми з друзями займалися трошки між двома моїми термінами. І з тими реф'юзниками, відмовниками, я спілкувався, була справа моєї троюрідної сестри з Молдови і таке інше. Але домінантною була моя дисидентська діяльність: психіатрія, допомога політв'язням, збір інформації про порушення прав людини. У 1987 році ми вже бачили, що це стало неактуально, бо був уже кінець совєцької влади, вже починали виникати різні організації, а я був прив'язаний до місця. І це обмежувало мої можливості, і я не міг у Київ чи у Львів поїхати для спілкування з іншими. Щоправда, до мене приїжджав Зеновій Красівський і Вячеслав Чорновіл...

Коли вони до вас приїжджали?

Це було у 1988 році, є фотографія цієї зустрічі. Судячи з одягу, це – пізня весна, або початок літа 1988 року. Вони надумали перетворити українську Гельсінську групу на українську Гельсінську спілку, і тому з'ясовували, хто увійде до неї. Звичайно, я був не проти увійти до неї.

Чому ви не пішли тоді в політику, як деякі з українських дисидентів?

Мене запрошували на Перший демократичний парламент іще Совєцького Союзу. Я тільки звільнився тоді, був належний бекграунд, дві дисидентські посадки, я міг би туди потрапити, але в мене були певні заобони проти цієї діяльності. Чому? Мені було би тяжко подати руку тим, хто здійснював усю ту політику та репресії, а їх було багато тоді в першому совєцькому парламенті. І друге:

я не сприймаю корпоративної моралі, тобто, коли ти повинен поводитися так, як твоя група, фракція в парламенті, незалежно від того, чи це правда, чи неправда.

Я розумію, що це, можливо, потрібно для політичного процесу, але я не можу через це перейти, тому залишаюся у своїй ніші, де мені не треба пристосовуватися до чужої правди. Я не хочу вносити якусь негативну конотацію, бо це інше життя. В усьому світі є політичні партії, всюди є корпоративна мораль у цих партіях, єдине, що – різного рівня. Просто одна справа – в посткомуністичних країнах, інша – в розвинених демократичних країнах. Але все одно так треба. Кому треба, то нехай це робить. Добре, що я це зрозумів дуже рано, але вже потім, коли деякі дисиденти пішли до парламентів, багато з них не змогли там нічого суттєвого зробити і розчарували своїх прихильників, тих, хто вірив у них. Але це не було їхньою провиною, просто вони пристосовані до певного часу, до певних дій, до певних функцій. Це доля дисидента, і вони повинні для себе це правильно розуміти. Це розмова без будь-яких конотацій: чи то позитивних, чи то негативних.

Ви залишалися в Чернівцях. Якими були ці перші місяці занурення в єврейські справи?

Дисидентського оточення там не було. «Рух»¹ тоді ще не піднявся, це пізніше трохи почалося, і тому я досить природно обрав саме єврейську діяльність, бо євреїв було багато в місті. І вже стало зрозуміло, що можна те, чого не можна було раніше. Тобто були охочі вивчати іврит, уже відкрився кордон, можна було їхати в Ізраїль, що також викликало інтерес до вивчення мови. Можна було щось іще зробити, і ми це відчували. Не всі, можливо, але я відчував, що вже можна робити більш масово. Іще у грудні 1987 року, щойно я звільнився, у мене вдома, бо я не міг нікуди ввечері йти, зібралися знайомі відзначити

---

¹ Ідеться про Народний Рух України, заснований 1989 р. як громадсько-політична організація і перетворений 1993 р. на політичну партію.

свято Хануки². Це були люди вже також не дуже молоді, але молодші за мене, бо мені тоді виповнився вже сорок один рік, а вони були молодші на п'ять-вісім років, тобто їм було по тридцять із чимось років. І ці мої знайомі приводили ще людей.

Збиралися, говорили. До мене приїздили з інших міст, навіть із Москви, з Ленінграда, щоб розпитати, як там у зоні. Приїздили навіть не дуже знайомі люди. Тобто деякі люди вже не боялися розпитувати...

Тож ми відзначили Хануку, цікаве свято у євреїв, воно не є суто релігійним, це більш світське свято, воно стосується війни, звільнення євреїв від окупації сирійсько-грецькими силами та відновлення Храму.

На Хануку запалюють вісім свічок на згадку про свято чуда, свято перемоги у війні між святістю і нечистотою...

Так. Діти дуже люблять це свято. Я пам'ятаю з дитинства, що на Хануку дітям дарують дрібні гроші, що називається їдишем – ханіке гелт.

У 1988 році ми також компанією відзначали і Пурім³, і Песах⁴. Але люди й просто приходили й цікавилися різними питаннями, бо раніше вони боялися. І поступово в цьому колі людей, які до мене приходили, виникла думка, що щось треба робити, бо вже не треба боятися, вже це можна, хоча ніде не прописано, що можна. І ми навесні вирішили піти на прибирання єврейського цвинтаря. У Чернівцях є дуже великий цвинтар, площею близько 16 гектарів, там 50 тисяч надгробків, він не дуже давній,

---

² Ханука (івритом «оновлення») – свято світла та чуда. Починається 25 кіслева й триває впродовж 8 днів. Пов'язане з перемогою євреїв над греко-сирійськими загарбниками в 165 р. до н. е., вигнанням їх із Єрусалима і відновленням храмового богослужіння.

³ Пурім – свято, встановлене, згідно з біблійною книгою Естери, в пам'ять про чудесний порятунок євреїв Персії від загибелі, яку їм готував царський сановник Гаман. Назва свята походить від слова *пур* («жереб»), який кидав Гаман, щоб визначити місяць винищення євреїв.

⁴ Песах – весняне свято в пам'ять Виходу євреїв з Єгипту. Починається 15 нісана і триває 7 днів у Єрец-Ізраель і 8 днів у діаспорі.

приблизно із середини ХІХ сторіччя. Але були також і старіші цвинтарі, один іще залишився, а два знесли. Той цвинтар був великий, але дуже захаращений кущами, різними травами, бур'янами. І в квітні ми вийшли доволі великою групою, 30–40 осіб, прибирати його. Це було в неділю, і ми з того дня майже щонеділі почали виходити прибирати цей великий цвинтар. Потрібні були інструменти, й ми по одному рублю збирали, це наш перший фандрайзинг. Ми купували граблі, лопати, все, що треба було для прибирання. І так майже щотижня в неділю ми виходили на півдня прибирати цвинтар і бачили, що щось виходить. Це надихає, коли ти бачиш, що щось виходить. Робота була проста, на свіжому повітрі, є багато фотографій у мене з тих «недільників».

Хочу сказати, що хоча я виріс у єврейському оточенні, однак не дуже добре знав єврейські традиції, релігію, історію. У мене був інтерес до цього, крім того, мене дуже опікали, коли я сидів і вперше, і вдруге, різні єврейські активісти. Але вони хотіли зробити з мене сіоніста, це вийшло лише частково, бо я дуже прихильний до Ізраїлю, але не хочу переїхати туди. По-перше, вони писали мені багато листів, що якимось на мене вплинуло все-таки, трохи змістило акценти в бік єврейського, просто збільшилася цікавість. По-друге, моя родина – син і дружина – була вже в Ізраїлі, і для мене, звичайно, це був додатковий чинник, який притягував саме до єврейської діяльності, бо підсвідомо здавалося: якщо займатимуся цими справами, то мені буде простіше спілкуватися зі своєю родиною. Я не зосередився тільки на єврейському, але почав віддавати цьому більше зусиль, більше часу, ніж це було раніше, набагато більше. Тобто, якщо раніше основна моя діяльність була дисидентська, а єврейська була трішки збоку, то зараз пріоритети помінялися місцями.

Варто згадати тих людей, які з вами тоді, в 1987 році, утворювали це коло.

По-перше, це мій брат, Семен Зісельс, мій товариш Святослав Бакіс, я про нього вже трохи розповідав

(він зараз живе в Нью-Йорку, ми з ним дружимо й досі, він пише книжки, я їх видаю тут, у Києві), мої друзі по-дружжя Тутельманів – Броніслав та Марія, а також Ушер Зусевич, подружжя Ройзіних – Павло і Рена. Павло Ройзін – син учителя івриту Берла Ройзіна, його я знав з дитинства, я з ними спілкувався ще перед своїм першим арештом. Це також Марк Харах, хлопець, з яким я познайомився вже після звільнення; Лідія Шихман, вона живе зараз у Ізраїлі в Ашкелоні; релігійний хлопець Рувен Мошковський, він був сам із Хмельницького, але дружина його була чернівчанкою. Я навіть не знаю, чи то в нього було справжнє ім'я Рувен, а можливо, й ні, але саме від нього якраз ішла до нашого кола релігійна традиція, бо він був прихильником Хабаду⁵. На вечорах, на яких ми збиралися, й на свята він нам все розповідав, як і що.

Коли ми обговорювали, як нам почистити цвинтар від отої трави, він підвівся і каже: «А не треба нічого чистити!» – «То що ж, нехай так і буде захаращений?» – «Не захаращений, а так в Талмуді сказано: цвинтар повинен бути геть зарослий травою». – «А як же ж люди будуть знаходити могили рідних, отак і блукатимуть серед хашців?» – «Нехай блукають. Цвинтар – не найгірше місце, де людям блукати. Подумають хоч про те, що скоро їм на цьому цвинтарі теж лежати». Він дивак був, той Рувен, але хто його знає, може й дійсно у Талмуді таке написано. Та ми були не настільки побожні, аби з Рувеном погодитися. Єдине, в чому він точно був неправий, – на тому цвинтарі нікому вже з чернівчан не судилося лежати, бо він був закритий, й усіх незалежно від національності ховали на новому кладовищі. Лише по якомусь великому блату могли тоді поховати людину на єврейському цвинтарі.

Був у нашому колі один юрист, зараз він живе у Сполучених Штатах, Мартин Гізунтерман, я з ним спілкуюся

---

⁵ Хабад (акронім від івр. слів *хохма*, *біна*, *даат* – «мудрість», «розуміння», «знання») – одна з центральних юдейських релігійних течій, різновид хасидизму, характерна особливість якого – пріоритет розуму і важливість вивчення Тори. Заснований на початку 1770-х років Шнеуром Залманом із Ляд. Поширений у багатьох країнах світу.

досі, ми Марком його звали, і подружжя Бойків – Володимир та Ірина, яких я знав ще до другого свого терміну, Олег Бубіс, він навчався в Новосибірську, був лінгвістом і самотужки вивчив іврит, і я попросив його влітку 1988 року очолити перші легальні курси з івриту.

Ці курси відкрилися в Чернівцях?

Так. Ми їх відкрили на громадських засадах, і вони були дуже популярними в Чернівцях, бо ізраїльських учителів тоді ще не було.

Скільки наприкінці 80-х років єврейська община в Чернівцях налічувала людей?

Це непросте питання. Я знаю, що у 50-ті роки в Чернівцях проживало десь 60–62 тисячі євреїв, потім у 70-ті роки була еміграція, яка значно зменшила розмір общини, адже Чернівці – західна частина країни, і звідти було легше виїхати. Скільки налічувалося у 1987 році, сказати важко, але, гадаю, десь половина тої кількості, яка була у 70-ті, думаю, 20–25 тисяч було.

А сьогодні?

Сьогодні лишилося півтори тисячі.

Тобто майже всі виїхали кудись за кордон...

Чернівці відрізняються тим, що більшість виїхала в Ізраїль, бо, наприклад, зі Львова та Києва більшість виїхала до Сполучених Штатів Америки чи в Німеччину.

Чи можна це якось пояснити?

У Чернівцях була публіка менш асимільована, ніж там, тобто менше було змішаних шлюбів. У Ізраїлі є певні проблеми у змішаного шлюбу, бо там існує релігійна монополія на справи, пов'язані з родиною, тільки рабанут⁶ вирішує всі питання. Особливо це проблемно для зміша-

---

⁶ Рабанут – в Ізраїлі державно-релігійна інституція, що складається з авторитетних учених-рабинів і має повноваження виносити рішення за єврейським правом – Галахою.

них шлюбів, де жінка – неєврейка. В Ізраїлі не відокремлена релігія від держави. Це знають ті, в кого змішаний шлюб, але іноді вони все ж таки їдуть в Ізраїль. Проте, переважно вони намагаються їхати в Америку, Канаду, Австралію, Німеччину, бо там це взагалі неважливо. Але є ще й інші причини вибору країни, куди переїздить родина. А з Чернівців, я вже говорив, дуже рано почалася еміграція, в 60-ті роки, бо це місто ближче до Заходу, до кордону, його жителі дивилися румунське телебачення, в багатьох родичі були в Ізраїлі, які виїхали туди ще перед війною. Знаю випадки, що в 60-ті роки, коли ще ніхто не виїздив, а з Чернівців уже їхали в Ізраїль.

Наприкінці 80-х років уже легше було з літературою про Ізраїль. Люди обмінювалися такою літературою. Уже пізніше я побував у Ізраїлі, провів там багато часу і привіз чимало різної літератури.

Це в якому році було?

Коли закінчився нагляд, а він закінчився 19 жовтня 1988 року, то я через місяць уже полетів у Ізраїль, через Румунію.

І як довго ви там пробули той перший раз?

П'ять місяців. Дуже хотів про все дізнатися, всіх побачити. Розумієте, то дуже важка була психологічна ситуація, коли ми проводжали своїх рідних і друзів, тому що ті, хто не планував виїхати, розуміли, що, можливо, вони ніколи в житті вже тих людей не побачать. Тепер цю ситуацію дуже важко молоді уявити, як це – назавжди прощатися з людьми, які тобі близькі, дорогі...

Я з того покоління, яке може це собі уявити. Сама виїжджала з Польщі у 1983 році і не знала, чи повернеться...

А я ось проводжав багатьох, хто ще в 60–70-ті роки виїжджав, тому знаю це дуже добре.

***Тоді ви скористалися тієї поїздкою, щоб зустріти
ваших друзів? Тих, кому ви допомагали виїхати.***

Так. У мене було, так би мовити, два кола спілкування. У Чернівцях здебільшого це єврейське коло, бо дисидентського там не було, для цього треба було поїхати у Івано-Франківськ, Львів, Київ, Москву тощо. Я не міг їздити через адміністративний нагляд, тому приїздили до мене. Думаю, що, крім тих чинників, які я вже зазначив (що родина в Ізраїлі, що мені дуже допомагали єврейські активісти), мабуть, настав такий перехідний час від епохи розламування до епохи будівництва. Бо дисиденти руйнують ту систему, в якій вони живуть, вони її критикують, намагаються зруйнувати, щоб прийшла інша система державного існування. І коли ми звільнилися від імперії, стало зрозуміло, що це все вже само розвалюється, тріщить, і тепер уже не треба розвалювати, а треба будувати щось замість цього, що розвалюється. Хтось зрозумів це раніше, хтось пізніше, але це була правда.

А що ти можеш добре будувати? Те, що ти знаєш найкраще, те, що твоє. Моїм було те єврейське життя, те єврейське середовище в Чернівцях, яке було органічно вписане в місто. Гадаю, що це також важливий чинник. Запитання може бути резонне – ти ж хотів, щоби була демократія, чому ти не пішов у парламент? Я вже намагався пояснити, що нам незалежність дісталася дуже легко, тому що розвалився Союз, ми справді до цього докладали багато зусиль, але цього було недостатньо. Тобто ми робили те, що могли, нас було в Україні 2–3 тисячі дисидентів, але я не можу сказати, що це ми вибороли незалежність. Ми сприяли цьому, ми йшли в тому ж напрямі.

***Але, на мою думку, ви, дисиденти, все ж таки
були одним із важливих чинників, який допоміг тому, – не
єдиним, а одним із.***

Але не тільки ми, самі б ми цього не зробили. Система прогнила зсередини, вона вже не мала сили втримувати ті території, всі ці національні поклики, які

були і в Балтиці, і в Україні, і на Кавказі. Вона розвалилася саме через те, що сили закінчилися все це втримувати. Центробіжні сили завжди є на національних окраїнах. Поки імперська система молода, вона це втримує – репресіями, пропагандою тощо. Але її сили закінчуються, і все це розноситься під впливом вже згаданих центробіжних сил, бо всередині системи є напруження, спрямовані на її розрив. І ми знаємо, що, коли розвалюється система, спалахують різні конфлікти.

Більшість дисидентів, особливо на національних окраїнах, працюють на розвал системи. Але ось вона розвалилась, і треба будувати щось нове. Просто, коли будуєш, ти повинен розуміти, що саме ти будуєш, треба це добре знати, ти не можеш бути дилетантом, треба вчитися, але вчитися треба також і того, що вже трошки знаєш. По-перше, я сказав, чому не пішов у політику, тобто у Верховну Раду, бо не міг працювати разом із тими, хто там був, із тими катами, з прокурорами, з кадебістами. Будувати єврейське життя я міг зі своїми друзями, родичами, з тими, кому довіряв.

По-друге, я завжди вірю в еволюцію. Процес перетворення України на демократичну державу – це еволюційний процес. Тому сприяти цьому так, як я це розумію, не можу сильно, воно й так робиться. Те, як це роблять політики, мені не подобається, тому я не хочу це робити з ними. А єврейське середовище для мене було знайоме, я для нього був більш-менш авторитетною людиною після двох ув'язнень, герой такий собі. Хоча воно ще не дозріло до того, щоб перетворювати країну на демократичну, але проявляти себе національно і релігійно євреї вже могли й хотіли. Я бажав їм у цьому допомогти, бо міг.

Для мене дуже цікавими є дві речі – з одного боку, ви ангажуєтесь дуже сильно в єврейські справи, а з другого боку, ви від самого початку знаєте, що вас особисто еміграція не цікавить, і ви хочете тут залишитися, і, хай би як на це дивитися, будувати цю країну.

Так, звичайно. Бо ще раніше у дискусіях (а були різні дискусії і в єврейському середовищі, і в неєврейському, і між ними були різні дискусії) я тримався тієї точки зору, що спочатку треба розвалити цю систему, бо тоді кожен із нас знайде свої можливості для розвитку, хто чим хоче, той хай потім і займається. Сіоністи казали: «Ні, Радянський Союз – це не наша проблема, ми не хочемо цим займатися, ми хочемо поїхати в Ізраїль і там жити своїм національним життям». Але ж не всі хотіли поїхати з тих 2-3 мільйонів євреїв, які жили на території Совецького Союзу. А що з ними робити? Тому ще на перших наших єврейських легальних зібраннях я вже сформулював це як відновлення єврейської общини, яка колись існувала в традиційному вигляді, але її треба відновлювати в сучасному вигляді. Але наскільки великим був потік емігрантів у той час, наприкінці 80-х – на початку 90-х років! «Залізна завіса» – це як гребля, вона затримувала й накопичувала людей, охочих виїхати, але їх не випускали. А потім відкрилася можливість і пішла велика хвиля, яка згодом спала за суто статистичними законами.

Ще на першій єврейській конференції у травні 89-го року в Ризі у своєму виступі я сформулював такі основні завдання відновленої єврейської общини: ми повинні допомагати тим євреям, які хочуть поїхати в Ізраїль, бо в них є багато проблем; також ми повинні допомагати тим, хто залишається, просто бути євреями.

Для мене перехід до справ єврейської общини був досить органічним завдяки тим чинникам, які я перелічував, можливо, ще не все перелічив. Мені здавалося, що тут я можу себе реалізувати краще, ніж в іншому місці. Бо знав про перші політичні перейми, перший з'їзд нового парламенту СРСР, іще як Горбачов там припинював

Сахарова, і сказав – ні, це не моє, я не хочу бути в цьому середовищі...

Я маю можливості займатися тим, що вважаю за потрібне, бачу певні результати своєї роботи. Можу розвиватися без влади, без співпраці з нею. І так народжувалася певна організаційна форма, оскільки я був дисидентом, був із такого «підпільного» життя. Жартую, що я 15 років провів у підпіллі, хоча це смішно, бо що таке підпільне життя тоді, але мені дуже важливо було вибудовувати в єврейському середовищі незалежний рух. Адже це також не завжди просто. Тоді нами починали цікавитися міжнародні організації, були з ними різні дискусії... Єврейське життя відновлювалося швидше, ніж загальне. Я дійсно зосередився на ньому, і в той же час брав участь у створенні Народного Руху України.

Що ви маєте на думці, коли говорите про незалежний єврейських рух? Щоб ми добре розуміли.

Ті єврейські організації ми створювали як суверенні незалежні громадські структури. Нами ніхто не керував. Ми самі вирішували, що ми хочемо робити і як ми це робимо, ставили свої завдання. Все, що ми робили, ми робили самі. Але це був 1988 рік, існували ще Комуністична партія, КДБ, які, звісно, вже не такі були, як раніше, але все одно в них ще залишалося бажання, таке параноїдальне навіть, контролювати все, всім керувати. Вони не могли собі уявити, що може бути щось незалежне. Тому одразу, майже одразу, як ми почали розвивати свої незалежні єврейські структури, влада почала організовувати офіційні єврейські структури на протигагу нам.

Інша річ, що вже не було тих сил, тих можливостей у влади, закінчувався взагалі термін її існування, а в 1991 році вже все розпалося. Але вони нам трошки нерви попсували тим, що створили залежні від влади організації, бо було рішення партійних органів організувати через Фонд культури (керував ним комуніст Борис Олійник) такі офіційні громадські організації, які можуть бути підконт-

рольні владі. Таким чином, одразу практично почалися два єврейські рухи, і не тільки єврейські, а й інші... Почалися дві лінії розвитку – одна незалежна, яку називали «Незалежний єврейський рух», друга – залежна. Тепер від залежної вже майже нічого не залишилося, але з'явилися інші форми залежності – від якихось міжнародних організацій. Але оскільки є множина, то вона врівноважує – є такі, й такі, й такі. І все це почалося у 1988 році, але поки вони схаменулися, поки вони прийняли рішення, ми вже розвивалися якось. Ми створили в Чернівцях першу єврейську організацію в Україні.

Яким було її творення?

Вона пройшла деякі метаморфози, спершу ми займалися цвинтарем, я про це вже згадував. Потім треба було ще щось робити, бо один день на тиждень ти займаєшся цвинтарем, але ж цікаво, що ще можна робити. Я завжди оперував поняттям «громада» та «община», вони були відомі з історії. Ми розділяємо громаду та общину. Ми називаємо національні угруповання общинами, бо громади – це люди, які живуть у якомусь місті разом, це міська громада. А щоб позначити громаду, що проживає дисперсно, ми обираємо слово «община». Це була також дискусія... Потім прийшла ідея запровадити легальні курси івриту. Я попросив одного нашого активіста, Олега Бубіса, зробити ці курси, і він розпочав це, здається, у червні 1988 року. І потім почав думати про організаційну структуру, це був травень чи, можливо, червень. І ми в червні задекларували створення першої офіційної організації, тобто не підпільної, а офіційної. Вона ще не була зареєстрована, бо не існувало тоді навіть законів для реєстрації таких організацій. Але ця організація, Чернівецький фонд із відновлення єврейського цвинтаря, була відкрита, легальна.

Але одразу стало зрозуміло, що це дуже обмежує наші прагнення, і ми буквально за тиждень-два перейшли до назви Чернівецький єврейський громадсько-культурний

фонд. Він існує й досі. І це була перша єврейська організація в Україні. Ми були чи не першими в усьому Союзі, оскільки на два місяці раніше від нас, у квітні 1988 року, виникла лише у Таллінні одна єврейська організація і лише один друкований орган, газета «Хашахар» («Світанок»). Потім восени з'явилися ще організації, й незалежні, й ті, що були ініційовані через Фонд культури, наприклад, Львівське товариство єврейської культури. Ініційовані всі були зроблені як під копірку, всі позазивалися Товариствами єврейської культури, тобто їх було легко побачити. Оскільки в Чернівцях ми набрали ваги, то коли туди теж прийшло таке розпорядження, ми змогли йому протиставити не конфлікт між тими двома формами, а увійшли своїм фондом у цю організацію і зробили правління навпіл: половина від нашого фонду, половина від Товариства єврейської культури. Тобто ми намагалися контролювати діяльність в річищі, дозволеному владою... Тож наш фонд залишився фондом, а в Товаристві, у Чернівцях, ми посіли половину місць. Потім, у серпні 1988 року, ми почали випускати друкований орган.

Після створення Фонду ми хотіли знати, чим ще може зайнятися наша організація, тому переклали статут, який знайшли в архіві довоєнної єврейської общини Чернівців.

Які були види діяльності в організації?

Наприкінці літа 1989 року ми вирішили, що треба зробити недільну єврейську школу в Чернівцях. Ірина Бойко стала її директором, її чоловік Володимир – учителем івриту. Потім на базі цієї школи вже у 1991 році ми створювали денну єврейську школу в Чернівцях, яка досі працює. Із серпня 1988 року ми випускали бюлетень, до речі, в ньому цей статут опублікували, також публікували різні цікаві новини з Ізраїлю. Бюлетень був наче саморобний, але друкований. Підтверджено дослідниками в Ізраїлі, що перший єврейський друкований бюлетень з'явився у серпні 1988 року саме в Чернівцях. Ми давали там свої звіти – що зроблено, скільки зібрано грошей, скіль-

ки витрачено на те й на те, така цілковита прозорість була, демократична прозорість, для нас це було дуже важливо. Меморіальні проекти – ми почали опікуватися відзначенням місць масових поховань часів Голокосту. Перший меморіальний камінь з ініціативи та під керівництвом Пінхаса Лутінгера ми встановили у 1990 році в с. Біла над рікою Прут, це на околиці Чернівців. У 1991 році першими в Україні ми запровадили соціальні проекти для людей похилого віку. Зокрема, крім допомоги у харчуванні, ми вигадали патронажну допомогу та допомогу в ремонті побутової техніки. Оскільки ми були першою єврейською організацією в Україні, взимку 90–91-х років ми отримали з Ізраїлю перший у СРСР ізраїльський культурний центр та відкрили його у Чернівцях.

Восени 1988 року в Москві почала утворюватися Єврейська культурна асоціація, і наш Фонд виступив як один із засновників, бо ми вже працювали. Це також були мої друзі московські – Роман Спектор, який мене зустрічав під зоною у Нижньому Тагілі, Михайло Членов та інші, з якими я працюю досі. Новостворена Єврейська культурна асоціація була зареєстрована, і, таким чином, ми через неї також виявилися офіційно зареєстрованою організацією, як відділення Асоціації в Чернівцях. Тобто ми не пішли в місцеві українські органи, а зареєстрували наш Фонд через Москву. Це був дуже жвавий, дуже цікавий рік, було багато нового, різні ідеї виникали. Ми дуже швидко розвивалися. Але наприкінці року була одна обставина, яка трохи засмутила: мене – ні, але інших засмутила. З'явилася стаття в газеті, в тій самій «Буковині», яка називалася «Онуки лейтенанта Шмідта».

Із «Золотого теляти» Ільфа і Петрова той образ, там були шахраї – «діти лейтенанта Шмідта», аферисти, які гроші збирали, нібито як діти лейтенанта Шмідта, героя революції 1905 року. А нас ця газета виставляла вже «онуками лейтенанта Шмідта», мовляв, ми вже наступне покоління пройдисвітів, аферистів, які збирають гроші на

реставрацію цвинтаря, а самі невідомо чим займаються. І це декого налякало, адже був 1988 рік, іще існувала партія, а також КДБ.

І Радянський Союз тоді ще не розвалився.

Так. Я заспокоював усіх, казав, що ніхто не може повернути все назад, бо цей процес уже системний. Але все ж, гадаю, що ця стаття на когось із нас дуже вплинула: ми нічого поганого не робили, робили те, що нам цікаво, і те, що корисне, а про нас отаке пишуть. А юрист наш, який був у нашій компанії, він навпаки, ще більше нас цим залякував: «Нас одразу заарештують, обов'язково!» У нього був совєцький досвід, він сидів сам у тюрмі, але не за політичною справою, а за перші кооперативи з відеокасетами, з відеопоказами. Тоді вперше були дозволені кооперативи, і його за щось там посадили. А я на той час повинен був їхати в Ізраїль, бо перед тим уже збирався. У мене в Ізраїлі родина, я її не бачив давно, вже рік минув на волі, за цей рік виїхали і мама, і сестра, дещо пізніше виїхав і брат. Коли я вийшов із зони, спочатку оселився у брата, бо коли дружина з сином від'їжджали, квартиру здали державі, тоді ще не було приватизації. Всі речі там, зокрема мою бібліотеку, вони кудись до знайомих по підвалах порозпили. Я спочатку приїхав до брата, бо вони із сестрою розміняли нашу батьківську двокімнатну квартиру, адже сестра вийшла заміж. Тож у неї з чоловіком була своя однокімнатна, а у брата своя однокімнатна квартира. І мені кудись треба було подітися. Мати тоді жила з новим чоловіком також в однокімнатній квартирі. А мені через нагляд було потрібно обов'язково прописатися. У цей час помер чоловік матері. Навесні 1988 року мама і сестра виїхали в Ізраїль. Для того щоб квартира, де мешкала матір, не пропала, я виписався від брата і прописався там. Саме у цю квартиру до мене всі й приходили. Це дуже швидко все сталося, за два-три місяці після мого звільнення. Це також цікава частина мого життя.

Розмова друга

ПЕРША ПОЇЗДКА ЗА КОРДОН. ІЗРАЇЛЬ

Але повернімося до 1988 року. Що ви тоді робили?

Я листувався і з дисидентами потрошки, вони приїздили до мене. Я погодився бути в Гельсінській спілці, але це не було так акцентовано, як щодо єврейського життя, яке було вже жвавіше, розвивалося енергійно, дуже стрімко. Адже євреї мали якісь залишки знань про те, що і як має бути в діаспорі. Тим більше, вони не намагалися всю країну перебудувати, вони прагнули налагодити власне життя, тобто свою освіту та інші напрями. І ми в Чернівцях усе це проходили поступово. Це вже кінець 1988 року. З одного боку, була ця стаття, яка налякала багатьох, а з іншого боку, я хотів поїхати в Ізраїль, побачити своїх рідних. Оскільки вже було багато активістів у Чернівцях, і кожен мав своє навантаження, кожен займався своєю справою, я міг спокійно їхати, хоча мені було шкода лишати їх у такий гострий момент, коли ця стаття тільки з'явилася. Але в мене була вже і віза, і квиток на літак із Бухареста. Це вперше я потрапив за кордон, у 42 роки. Я раніше жодного разу не був за кордоном, навіть не мріяв, бо в совєцькі часи для мене було все закрито. Я міг виїхати, але тільки «в один кінець». Влада хотіла мого виїзду.

Але без повернення?

Так. Забув сказати, що коли мені робили попередження у грудні 1976 року, підполковник Несін, керівник слідчого відділу КДБ у Чернівцях, прямо казав: «Їдьте, бо інакше посадимо». Чесно попередив. Вони попереджали і з приводу діяльності, і з приводу від'їзду. І багато моїх знайомих обрали все ж таки виїзд, бо вони розуміли, що життя в тюрмі – це не для них. Коли мене примушували їхати, я відмовився свідомо. Припускав, що мене посадять

із великою імовірністю, але це був мій власний вибір. Тож мене попереджали, але будь-якого українця могли одразу посадити, якби в нього знайшли стільки літератури, як у мене – дали б сім років і без жодних варіантів. А тут євреї, та ще й із Чернівців, думають – сіоніст, до українського руху прямого стосунку, може, й не має, хоча є деякі контакти. Це вже потім вони почали лякати «союзом між сіоністами та буржуазними українськими націоналістами».

Я навіть боявся виїхати, бо знав, що мене назад можуть не пустити, позбавити громадянства, як багатьох, хто виїздив читати лекції і потім не міг повернутися. А я хотів тут жити і тут щось робити. Це був мій свідомий вибір. У мене не було, як я вже казав, інстинкту самозбереження.

На мою думку, ви не винесли цього з родини. Візьміть, приміром, виховання Стуса, в нього взагалі не було самозахисту всередині, але він походив із дуже традиційної православної родини, де були міцні родинні зв'язки і таке інше. Однак і в нього не було цього інстинкту самозбереження. Тому я кажу, що не тільки в цьому річ...

Але він талановита людина, талановитий поет. Це перетворює все життя. Я не досить добре знаю його родину, його батьків, але думаю, що вони були свідомими українцями. Звідки ж це береться? З родини, із цим не народжуються, з національним налаштуванням. Це по-перше. По-друге... Талант може змінити дуже багато чинників, які є важливими для іншої людини. І в Стуса був дуже великий талант, який преображає все. І тому це не можна порівнювати. Кожен випадок – індивідуальний. Але те, що поет був із релігійної і національно свідомої родини, його, навпаки, підштовхувало до такого шляху. В мене не було національно свідомої родини, це я сам у собі випрацював, знаходив для себе якісь орієнтири.

Мені йдеться про підхід, що незалежно від усвідомлення небезпеки, від того, яку ціну треба за це платити, є цей вибір, і в нього, і у вас. І він узагалі не мав жодного самозахисту, він неначе свідомо пішов на смерть...

Поет живе як? Поет живе ніби зі здертою шкірою, всі нерви оголені, він дуже чутливий. І це зовсім інша ситуація. Я не поет, не художник (сміються), в мене шкіра є, і досить товста...

Я думаю, що це у характері вашому...

...це вічна дискусія, не можна визначити, що тут важливіше – виховання чи відсутність виховання.

Ні, я не кажу, що важливіше, але характер важливий.

Добре, добре.

Повернімося до вашого першого виїзду за кордон. Я так розумію, що ці п'ять місяців – це дуже важливо й для того, що потім сталося, у вас з'явилися зв'язки в Ізраїлі...

Нових зв'язків з'явилося багато. Я їхав через Румунію, а Румунія 1988 року – це щось дивне, жадливе, просто чорна пустеля. Режим Чаушеску був жорстоким, він просто примусив народ животіти. Пам'ятаю, як проїжджав через Бухарест, зайшов у великий гастроном, це був кінець листопада – початок грудня, така ще не зима, але вже і не осінь. Такий перехідний час, який дає якісь суцільні сутінки. Я потрапив у дуже похмурий Бухарест. У гастрономі продавалося господарське мило і шампанське.

І нічого більше не було?

Це все! Величезний гастроном у Бухаресті – і тільки це. Як вони жили, чим вони харчувалися? Я так і не зрозумів. Знав, що там погано, але треба один раз побачити. І ще тієї пори року, яка й так пригнічує. Тобто я відчув, можливо, за годину, що таке режим Чаушеску. Бо навіть у нас, у Совецькому Союзі, все ж таки такого не було,

не доводили людей до такого. У нас погано було тоді з постачанням, але все ж таки від голоду в 60–70-ті роки не помирали люди.

Якби ви зайшли до крамниці у Польщі в 76–78-х роках, то також нічого б не побачили (сміється).

Правда?

Так.

Тобто це була загальна характеристика тоді.

Тоді був лише чай найгіршого сорту, й то одного, та оцет. Це все, що можна було придбати (сміється).

Але ж ринок працював, на ринку ж було.

Так, «чорний» ринок був.

І в Бухаресті був ринок, і в нас був ринок. Але я й зараз бачу, що Україна все-таки тримається, попри всі негаразди, війну, кризу. Думаю, ми навіть зараз живемо краще, ніж румуни, хоч Румунія вже в Європі, а ми ще ні.

Мої товариші, які шукають предмети юдейського побуту та обряду, побували на Буковині близько румунсько-українського кордону, вони проїхали багато сіл. Заїхавши з Румунії на нашу територію, вони сказали, що це день і ніч (на нашу користь!). Це зараз, не тоді. Хоча Румунія має дуже великі проблеми з Європою, не такі, як сьогодні Польща, але Бухарест, звичайно, це вже більш-менш європейське місто. Але біда в тому, що корупція дуже велика і зараз у Румунії. Там завжди була корупція.

Повертаючись до тих років: наскільки ваш виїзд у Ізраїль тоді вплинув на те, що ви досить швидко стали лідером єврейської общини в Україні та почали активно діяти й на міжнародному рівні?

Не можу сказати, що я є одноосібним лідером єврейської общини в Україні. Є низка великих організацій, і в кожній свій керівник. Але єврейське відновлення означало і реінтеграцію нашої общини в єврейський світ, і цей

процес проходив через міжнародні зв'язки, дуже активно і швидко. Тому, гадаю, є певний вплив, бо справді з'явилося в Ізраїлі багато зв'язків. Я там чимало поїздив. У мене жодної миті не виникало думки там залишитися, хоча КДБ у Чернівцях вважав інакше, я це точно знаю. Мені Кушнір чи Вакарюк, хтось із них, потім казав: «Ми думали, ви вже не повернетесь».

Я дуже хотів зустрітися зі своїми рідними, все ж таки тільки один син у мене був тоді, це тепер уже багато дітей. Хотів його побачити, звичайно, продовжити з ним спілкування. А дружина... Я вже розумів, що разом жити не вийде. І сестра там була зі своєю родиною, мама там була... Завжди вважав її мамою⁷, вона мене виховувала. І багато друзів туди виїхали в ті роки, і хотілося всіх побачити й заповнити цей вакуум, який ми умовно побудували в собі, коли думали, що ніколи не побачимось. І я хотів Ізраїль побачити, дуже багато подорожував ним, оскільки завжди знаходилося де зупинитися. Бо я був тоді бідним, звідки в совецької людини гроші?

А власне, за ці п'ять місяців, які ви провели в Ізраїлі, що було для вас найважливішим?

Я мав дуже тверезий погляд, ніколи не був у безоглядному захваті, бо бачив багато позитивних і негативних аспектів. Але для мене було дуже важливо, що познайомився з багатьма людьми. Я почав писати тоді, до речі, бо мене просили різні російськомовні газети написати щось про відновлення єврейського життя в СРСР. Одразу, як приїхав до Ізраїлю, через два-три дні вже виступав на одному міжнародному форумі з питань євреїв СРСР. Мене вже з Москви зорієнтувало наше єврейське коло на цей форум, а саме, реф'юзник Юлій Кошаровський, він сидів у «відмові» 18 років, він, на жаль, вже помер, хоча ще не був старим, і Михайло Членов. Через два дні після мого приїзду в Ізраїль в Єрусалимі відбувся цей форум про долю совецьких євреїв... Рідні й друзі мене зустрічали

⁷ Докладну розповідь про це див. на с. 32.

в аеропорту. Я поїхав ночувати до друзів, потім треба було й до мами поїхати, і в Єрусалим встигнути. Побачив і дружину, і сина, всіх. Навіть декого не впізнав, багато років не бачив. Мене просто розривали на шматки, всі запрошували до себе, й усі сподівалися, що залишуся в Ізраїлі. А як же – дружина там, син там? Я розумів ці очікування, але не міг відповісти на них позитивно.

Одного разу, не можу цього забути, дав таку слабіну, сказав: «Можливо, через рік я приїду сюди». Але пожалкував одразу, бо зрозумів, що навряд чи приїду. Ізраїль мені дуже подобається, я там як удома, дуже добре знаю Ізраїль, вже 28 років туди їжджу. Приїжджаю, беру машину в аеропорту, подорожую сам за кермом в Ізраїлі будь-де, володію івритом. Все без проблем, але жити хочу в Україні.

Ви можете пояснити, чому?

Можливо, це та дитяча впертість, характер такий упертий, що якщо всі вважають, що повинен жити там, я вважаю, що повинен жити в Україні. Іще, гадаю, це залежить від відчуття самореалізації. Наскільки ти зреалізований у тому місці, де ти живеш. Якщо ти вважаєш, що є місце, де ти зможеш себе реалізувати краще, то тоді шукаєш можливість для переїзду. В мене нема такого відчуття. Я ніколи не шкодував, що не став фізиком, і Ізраїль не найкраще місце для мене. Мені здається, чи навіть упевнений, що саме тут, в Україні, я максимально зреалізований у різних напрямках – і в єврейському, і в українському...

Як громадський діяч?

...і громадська активність. Хоча займаюся тільки громадською діяльністю, я не роблю кар'єри в державному, професійному сенсі...

Не кожен мусить робити політичну кар'єру, я розумію, у вас є радше темперамент громадського діяча, організатора.

Як громадський діяч я себе реалізую тут максимальним чином. Не думаю, що в Ізраїлі, який добре знаю, міг би проявити себе аналогічно.

Розмова третя

УКРАЇНА. МІЖ ДВОМА ТИПАМИ ІДЕНТИЧНОСТІ

Чим Ізраїль є для вас сьогодні?

Він займає в мене дуже важливе місце, я можу тільки сказати, що в мене є така подвійна лояльність, і це не нова ситуація, вона є в багатьох, коли ти належиш двом країнам, у твоєму серці є місце для двох країн, для двох народів. І перші близькі за твоїм етнічним походженням і за релігійними уподобаннями, другі – близькі тобі інакше. І домінанту важко виявити. Коли перебуваєш усередині цього простору, ти бачиш усі недоліки і одного, і другого народу, можеш критикувати. Але я громадянин України, а не громадянин Ізраїлю, тому завжди стримуюся, не критикую Ізраїль, бо я там не живу. Бо завжди є аргумент в ізраїльтянина – живи тут і роби так, як вважаєш за потрібне. Ізраїль – демократична країна. Там за два роки в середньому змінюється прем'єр-міністр, достроково переобирається, бо людям не подобається те, інше, відбувається ротація... Але останній, Нетаньяху, задовольняє більшість і в плані безпеки, і в плані економіки. Тобто для мене Ізраїль дуже дорогий, але я не бачу себе в Ізраїлі. Можливо, коли я стану вже старим, хоча вже і тепер зовсім не молодий, і мені вже буде тяжко себе реалізовувати, пра-

цювати, тоді я поживу трошки в Ізраїлі. Але це не обов'язково, я й тут можу.

Всі ці роки, що я їжджу в Ізраїль, весь час дивлюся: що Україна може взяти від Ізраїлю? Чим Ізраїль може бути для неї корисним? Бо українці не розуміли цього, лишеа тепер трошки починають розуміти. А я ще в 90-ті роки казав, що не треба чекати від Ізраїлю економічної допомоги. Ізраїль – це мала країна, вона не може допомогти економічно такій великій країні, як Україна, хіба технологіями, можливо. Але найважливіше, що може Ізраїль дати, я це повторюю вже більш як 25 років – це унікальний досвід створення демократичної країни, економічно розвиненої і військово дуже сильної. Вона може себе захистити, вона може забезпечити себе сама економічно, і вона водночас, попри воєнний стан, є дуже демократичною країною. Це важливий досвід створення такої держави та її інституцій, правил поведінки людей. Ми різні, але ситуація, в якій ми опинилися, дуже схожа. У них є основний ворог – це арабський світ навколо них, у нас є ворог – це Росія, так... Ми навіть будуємо свої політичні системи у схожий спосіб.

Визначальним чинником утворення політичної системи в Ізраїлі був не внутрішній, соціально-економічний чинник, а зовнішній, геополітичний, тобто проблема безпеки – це найголовніше, що є в Ізраїлі. І це визначає створення політичної системи. У нас різні системи: в нас вона персоналістська, як майже всюди в Євразії, в них – демократична, але в них роль лідера також є, бо вони у воєнному стані перебувають увесь час. В Україні також зовнішній чинник, російський, визначає структуру побудови політичної системи. Що я маю на думці? Наприклад, хто такі ліві чи праві в Ізраїлі? Вони визначаються не соціально-економічними чинниками, а ставленням до проблем зовнішніх, до арабського світу, до палестинської проблеми тощо. Ті, хто за тверду позицію з палестинцями, ті праві. Ті, хто за перемовини, за мир, за обмін територіями, ті ліві. Але це спотворена ситуація. Приміром, у Голландії неваж-

ліво, що ззовні, бо це вже давно розв'язані проблеми. Там ліві – це соціалісти, праві – це консерватори, між ними – ліберали, зрозуміло, як усюди у світі.

В Україні теж політична структура спотворюється саме потужним зовнішнім чинником. Хто у нас праві – ті, хто проти Росії мають тверду позицію. А хто тут ліві? Ті, хто хочуть розмовляти з Росією. Це дуже схожі ситуації, не народи схожі, а ситуації схожі. І тому нам є чого навчитися в Ізраїлю. Тільки зараз, коли Україна опинилася в такому становищі, що є війна на Сході, ще не всі, а лише деякі експерти вже зрозуміли, що в Ізраїлю треба вчитися.

Тобто у вашому житті важливі дві країни: Україна та Ізраїль.

Я люблю обидві ці країни, хотів би, щоб вони могли якось допомогти одна одній. Бо Україна – це великий ринок для Ізраїлю, крім того Україна – сільськогосподарська країна, а Ізраїль має великі досягнення в технологіях сільського господарства. Також важливо, що Ізраїль має дуже розгалужені торгові зв'язки, причому дуже вибіркові, бо він і раніше стикався з проблемами бойкоту щодо себе, і він має певні налаштування, яких нема в «нормальних» країнах. Наприклад, Ізраїль платить за нафту і газ вище, ніж інші країни. Тепер газ – не проблема, бо вони знайшли свій газ і продаватимуть його. Чому Ізраїль платить дорожче? Бо для нього важливою є стабільність постачання нафти, вони мають довгострокові контракти, угоди, де дуже сильні штрафи за порушення графіку постачання. Під час воєнного стану дуже важливо, щоб ти вчасно мав ті продукти, які тобі потрібні, особливо для війни. А нафти нема в Ізраїлі. Україна тепер опинилася в такому ж стані, бо газ, нафта йшли з Росії, Україна перестала купувати газ у Росії... Вважаю, що це взагалі подвиг колишнього уряду, і Яценюка, і Коболева, який був міністром енергетики, це їхня заслуга, вони зробили Україну незалежною від російської нафти та газу. Ніхто не вірив, ані російські експерти, ані українські, що таке можливо. І це

було зроблено за короткий час, як не дивно, завдяки війні, як то кажуть, нема лиха без добра. Це дуже важливий чинник нашої незалежності. Бо сидіти на тій «газовій голці», яка з Росії нас підтримувала чи підживлювала, це погано, бо в цьому нема незалежності. А так таки зуміли обійтися майже без російських чинників – газових і нафтових.

Що для вас особисто означає визначення «український єврей» і «єврей з України»? Ці дефініції відрізняються.

Так, і для мене так само існує це розрізнення. Під час таких перехідних процесів від колишньої системи, євразійської, до майбутньої, європейської, а вони розтягнені у часі, можливо, на 100 років, ці зміни відбуваються завдяки зміні ідентичності. Не навпаки, а саме зміна ідентичності людей, які проживають на цій території, примушує змінювати формат існування держави. Люди починають вимагати від своїх парламентів певних учинків, певних дій, певного переорієнтування вектора, тому що самі люди стали іншими.

І в Україні з'явилася генерація людей, які народилися в незалежній, формально незалежній, Україні, й ці люди вже вимагають іншого. І ті, хто трохи старший, як я, але дисиденти, нонконформісти, наприклад, – також вимагають іншого. Тобто ми вимагаємо, щоб Україна йшла шляхом євроінтеграції. Хоча розуміємо, що Європа – це не ідеал, але ми не маємо можливості дозволити собі «третій шлях». Для того, щоби бути нейтральною країною, як Швейцарія, треба бути дуже сильною, багатою, мати потужну армію, тоді можна протистояти сильним впливам і є чим відповісти. Якщо нема чим відповісти, потрібно для підсилення обрати одну зі сторін, куди пристати, хоча б тимчасово. Це може бути Америка, може бути Європа, хоча це наче одне й те саме, але все ж є певна різниця.

Коли змінюється ідентичність народу країни, змінюється насамперед ідентичність активної частини народу. Національні меншини, зокрема євреї, є більш рухомі, на

перший погляд, вони невеличкі, їм легше змінюватися, вони повинні швидко адаптуватися до нових обставин. Але в кожній меншині, як і в титульній нації, є консервативна більшість й активна молода меншість. Тому зміна ідентичності великого соціуму відбувається нерівномірно. Спочатку змінюється ідентичність активних частин, насамперед титульної нації, потім – відповідних активних частин національних меншин.

І сьогоднішня єврейська еміграція з Росії показує, що євреї і там добре все розуміють: залишатися в Росії вже небезпечно. І в 2015 році звідти еміграція в Ізраїль була майже така, як з України. Хоча тут іде війна, яка змушує людей виїжджати, а там, в Росії, війни немає, там ситуація економічна набагато краща, ніж у нас. У 2016 році еміграція в Ізраїль з Російської Федерації була більшою, ніж з України та Франції. Я не хочу перебільшувати значення цих санкцій проти Росії, але думаю, що російські євреї вже і так відчують щось недобре в перспективі.

Але ж насамперед змінюється ідентичність основного населення, тобто самих українців. І меншини, які проживають серед них, не можуть не змінюватися, вони змушені це робити, чи не так?

Так, певні варіації можуть бути, бо меншини завжди в імперських системах орієнтуються на метрополію. Це була Російська імперія, а ми знаємо приклади інших імперій, уся влада в імперії монопольна, перебуває в метрополії, і вона все визначає: кому що дати, в кого що забрати, кого карати, кого милувати. Тільки метрополія. Якщо в цій імперії є національні околиці, в них є своя еліта. Але що таке імперська еліта, колоніальна еліта, чи, як у класиків марксизму це називалося, компрадорська еліта. Це співучасники грабування рідної «колонії», вони колаборанти з імперією, бо інших не може бути, імперія не терпить дисидентів на своїх околицях, ми це добре пам'ятаємо по совєцькій імперії. Тому ті, хто править від імені імперії, губернатори, чи як, – це колаборанти імпер-

ські. Дуже обмежений вибір у людини здібної: боротися і загинути, емігрувати чи продатися імперії. Що робити національним меншинам у цій ситуації? Вони не можуть орієнтуватися на національні чи соціальні рухи на околицях імперії, бо наражаються на небезпеку від могутнього чинника метрополії. Тому вони намагаються, навпаки, співпрацювати з імперією, щоб зберегти своє життя, свої можливості, своє економічне становище. Це закон природи. Тільки окремі люди можуть варіювати свою поведінку, але керівництво общин у діаспорі меншин завжди є консервативним. Воно тримається певної схеми, яка опрацьована саме в імперіях за тисячі років.

І з цього випливає суперечність, бо в будь-якій імперії на околицях починаються національно-визвольні та соціальні рухи проти неї. Оскільки євреї також живуть на околицях, вони повинні щось робити. Ти орієнтуєшся на тих, отже, ти ворог цих. І євреї страждали від такої ситуації, і в Польщі страждали, і в Україні страждали, наражалися на погроми, на вбивства. Тому що вони не мали можливості обрати те, що їм забезпечило би безпеку, бо якби вони співпрацювали з визвольним рухом, то мали би проблеми з метрополією. Як після двох польських повстань у XIX сторіччі декого з польських євреїв і українців було страчено, деякі загинули в боях, багато було вислано в Сибір разом із поляками-повстанцями. Тобто це дуже зрозуміло, дуже прозоро. Але община повинна виживати в будь-якому стані, в неї спрацьовує цей основний інстинкт в будь-якій ситуації. І ми бачимо, як молодь в общині починає мати свою думку...

На початку XIX сторіччя в Європі гетто вже не було, хоча в Російській імперії воно існувало в смузі осілости до XX сторіччя. Єврейська молодь спілкувалася з іншою молоддю: українською, польською, румунською. Вони співчували одне одному, закохувалися одне в одного, товаришували одне з одним, поділяли погляди рухів, які природно існують на околицях. І відбувався розкол в общині: старша

генерація, керівництво общини, були орієнтовані на метрополію, а молодь орієнтувалася на своїх однолітків, своїх друзів, які брали участь у визвольній боротьбі. І це завжди призводило до проблем в общині.

І тепер ми бачимо майже те саме. Дуже мало що змінюється, бо людські відносини є стабільними. Вони спричинені масовими психологічними чинниками, які не змінюються, бо людина не змінюється. Отже, що тут відбувається? Совецький Союз, інтелігенція, багато євреїв, державний антисемітизм. Реалізувати себе єврей може, виїхавши за кордон, що було майже неможливо між 30-ми і 70-ми роками. Тоді треба реалізовувати себе тут. Ти можеш, звичайно, піти в дисиденти, як деякі євреї, або намагатися виїхати за кордон, в еміграцію. У дисидентстві завжди було багато євреїв, і в польському дисидентстві, і в українському, і в російському особливо. Але тоді ти є винятком із правила, бо правило – це те, що я вже казав: орієнтація на силу. Тут знову згадаю, як казав мені рабин Блайх: «Мене мама вчила завжди бути із сильними». Я ж відповів йому: «Але ж ти рабин. Хіба тебе не вчили, що треба допомагати слабким проти сильних?» І тут є вибір – виживання і сумління, неможливо і зберегти себе, і водночас правильно обрати свої ідеологічні уподобання. Чи одне, чи друге.

Історія XX сторіччя справді дає тільки такі можливості, різкі, без плавних переходів.

І багато євреїв у Совецькому Союзі орієнтувалися на владу. Багато вступали у партію, і водночас багато і в дисиденти йшли, общини не було, керівництва не було, старші люди, звичайно, щось між собою обговорювали. Але в Совецькому Союзі було все знищено, всі намагання якось організувати своє життя, щоб була якась позиція. У общини не було такої позиції. І старша генерація переважно була консервативною, а молодь, не вся, звичайно, йшла в дисидентський рух.

Які були основні складові радянської політики щодо євреїв?

Ми це відчували дуже добре. Хоча євреї були дуже асимільовані, не тільки через змішані шлюби. Окрім того, була насильницька асиміляція, й вона торкалася всіх, не тільки євреїв, а й православних, католиків тощо, така була політика совєцької влади. Оскільки неможливо було знищити все навіть совєцькій владі, залишалися деякі осередки. Наприклад, в Україні працювало за часів совєцької влади 14 синагог, одна з них була в Чернівцях. Навіть у Києві в ті часи не працювали синагоги. І ми всі ці роки намагалися щось дізнатися про себе. Із-поміж літератури, яку ми розповсюджували, частково була і єврейська, там видав з Ізраїлю чи місцевий самвидав. Дуже важко провести межу між цими феноменами дисидентської літератури. Наприклад, велику частину самвидаву складали вірші заборонених поетів. Якщо це Мандельштам і Пастернак, то вони етнічно євреї, але хрещені. Однак дуже важко відрізнити, де закінчується загальна позиція і де починається національна позиція. Інколи це переплітається. Тобто потяг до цього був, і були дискусії, як я казав. Дискусії щодо того, чим треба займатися.

Сіоністи казали – треба їхати, і тому всю активність треба концентрувати навколо виїзду, протестувати проти статусу відмовників. Деякі були дуже активні, сміливі, вони називалися «політиками». Це було всередині єврейського руху. Були й «культурники», які казали, що треба розвивати єврейську культуру в СРСР. Навіть в обмеженому форматі. Ці дискусії розгорнулися в середині 70-х років. З'явився єврейський самвидав – якісь журнали саморобні з матеріалами про єврейську культуру, і сіоністська література. І вони трохи протиставлялися, бо це різний життєвий вибір. Ти хочеш жити в цій країні, але ти хочеш бути євреєм. Якщо ти хочеш асимілюватися, це вже не єврейська діяльність. Асимілюйся собі, якщо хочеш, а якщо ти хочеш займатися єврейською діяльністю, то були дві основні можливості – сіоністська і культурницька. Культурницька – це

була лінія з ХІХ сторіччя, яка йшла від професора Дубнова, автора «Історії єврейського народу», який був проповідником якраз єврейської автономії, і ця лінія протиставлялася сіоністській. Не треба шукати десь там країну, треба жити в європейських країнах, де ми живемо, й намагатися бути євреями, живучи в цих країнах. І ця дискусія триває й досі, хоча не така жвава, якою була тоді... Тоді, в середині 70-х років, був навіть підпільний семінар із єврейської культури...

Він був у Москві?

Мав бути у Москві. Я знав про це, тому що був у тому колі. Цей семінар не дали відкрито провести, але частково доповіді були проголошені підпільно на квартирі, оскільки вони були підготовлені. Навіть найпростіше соціологічне опитування, яке було проведене серед євреїв у Москві, – все це виходило в самвидаві. І той дискурс був також нам відомий. Він був дуже жвавим, «гарячим», навіть погрожували одне одному. Там же були і євреї, які, як я, співпрацювали з дисидентським рухом, а деяким сіоністам це не подобалося.

Сіоністи вважали, що співпраця з дисидентським рухом наражає на небезпеку сіоністський рух. Бо до сіоністів влада ставилася дещо поблажливо, тобто їх також переслідували, але не так брутально, як дисидентів – загальних дисидентів чи націоналістів. Найгірше було українським чи, наприклад, литовським націоналістам. Українським було найтяжче, бо Україна була велика, і влада параноїдально боялася, що Україна справді хоче відокремитися. Ми мріяли про це тоді, але не думали, що це станеться настільки швидко. А влада реально цього боялася, тому направляла свої зусилля на придушення насамперед національної української діяльності. А потім уже дисидентської... Я ж кажу, що отримав двічі по три роки, а якби був українцем, я б отримав на перший раз сім років, а на другий – десять. Це однозначно, це видно по багатьох, люди

робили менше, ніж я, а отримували більше, ніж я, років. Той же Микола Горбаль, мій товариш.

Треба розуміти, євреї в Совецькому Союзі були дуже асимільовані, і головним ідентифікаційним чинником для них був державний антисемітизм, а додатковим чинником була симпатія до Ізраїлю. Але ці два чинники є зовнішніми, це не внутрішній чинник збереження своєї релігії, своєї традиції, своєї мови, своєї культури тощо. Такого майже нема, бо все знищено було совецькою владою. Тому я оперую поняттям «совецьке єврейство», і воно переважало, бо три мільйони євреїв проживали в Совецькому Союзі.

Але деяким удалося прориватись із цього правила?

Наприклад, деякі євреї знаходили себе в економічному житті, коли це було заборонено: якісь цехи відкривали, якісь бізнеси мали – недозволені. Але в них був потяг до цього, і вони порушували правила й намагалися вижити. Їх також саджали у тюрми. Я жартома називав їх «економічними дисидентами». Хоча було не до жартів – терміни ув'язнення вони отримували величезні. Від 10 до 15 років, відомі також смертні вироки. Чи ось такі, як я, які прагнули дотримання якихось принципів, бажали справедливості й приєднувалися до дисидентських рухів – національних, наприклад, українських чи загальнодемократичних. Але совецьке єврейство активною більшістю було орієнтоване саме на співробітництво із діючою владою. Потім комуністична імперія починає розвалюватися, і євреї опиняються в різних країнах: в Україні, в Білорусі, в Молдові. І ті країни починають змінюватися, бо совецька ідентичність, яка була насильно насаджена в них, замінюється на більш органічну національно-демократичну ідентичність, на орієнтацію, наприклад, країн Балтії на Європу. У нас пізніше це прийшло, ще не так було свідомо, як там. І тоді з'являється інша ідентифікаційна форма – євреї України.

Це євреї, які проживають в Україні, які вже не орієнтуються на комуністичну владу, але в них є ще орієнтація

на російську культуру, бо вони були дуже сильно русифіковані. Це було і ще досі працює. Але поступово змінюється український соціум, він починає ставати дедалі більш національно-демократично налаштованим. З'являється генерація, яка виростає вже в незалежній Україні, яка не була ані в піонерах, ані в комсомольцях, вона вже знає інтернет, знає англійську, спілкується із Заходом: через інтернет, або сама їздить уже туди навчатися і на заробітки тощо. Це вже більш вільні люди, і вони починають дедалі більше визначати українську ідентичність і тих меншин, які перебувають усередині. Але в меншин є русофільська, імперська інерція, вони не можуть так само швидко змінитися, але оскільки змінюється українське середовище, то всі підтягуються потроху за ним.

Коли вони бачать, що Україна ще слабка, а Росія сильна, вони не поспішають: а може, все ще зміниться, а що як все повернеться знову до старого? У меншин є така неусвідомлена позиція, це і є та інерція, про яку я кажу. Під час нещодавніх подій Україна змогла захистити своє, не здалася одразу, як Грузія чи Молдова, а змогла протиставити щось суттєве, причому силою громадянського суспільства, молоддю своєю, і серед тої молоді була і єврейська молодь. Це так само, як було в Польщі у 1830 чи 1863 році, а також в «Солідарності». І така стійкість впливає на позицію меншин.

Тобто загальна картина така сама.

Звичайно, є особливості, варіації, які проявляються своєрідно. Тобто ми перетворюємося спочатку з совєцьких євреїв на євреїв України, а потім – на українських євреїв. Це ті, хто пішов на Майдан, ті, хто пішов в АТО воювати, ті, хто ототожнюють себе вже з Україною, хоча мають єврейські уподобання – релігійні, культурні, бо за 25 років ми змогли гірше чи краще відтворити єврейську общину, і ці люди вже є її частиною... Я бачив на Майдані людей у кіпах, тобто релігійних людей, реалізованих уже в єврейському середовищі, але водночас вони мають

таку ж, як і я, подвійну українсько-єврейську лояльність, бо вони в Україні живуть, у них друзі українці, подруги українські. Це твориться несвідомо, дуже органічно, керівництво общини може або прискорювати трошки це, або чинити опір цьому, але воно не може цим управляти, це не викликається штучно. Такі пасіонарні події, якими були Майдани, дуже впливають на нові орієнтири, а вже потім щодня відбувається еволюція, і якщо є нові орієнтири, то еволюційний рух починається саме із цього. Не знаю, скільки їх, українських євреїв, які налаштовані на Україну, на її незалежність, на її демократичність і які хочуть себе реалізовувати саме в Україні. Оце для мене якраз нова форма ідентичності – український єврей.

А які, на вашу думку, можна визначити тотожності в сучасному світовому єврействі?

Сучасне єврейство розподілене між трьома основними формами – західноєвропейське єврейство, до якого належать також і американське, і канадське, і австралійське єврейство, воно зовнішньо нічим не відрізняється від західного світу, від американців, французів, голландців тощо. Вони ментально є такими самими людьми, мають таку саму систему цінностей, хоча у своєму приватному житті вони є євреями, у них є своя релігія, своя мова, своя культура, але як громадяни вони вже такі самі, як інші.

Є євреї Ізраїлю, які мають свою ідентичність, не схожу на ідентичність американських євреїв, бо Ізраїль дає нові чинники, яких нема в діаспорі: поєднання дуже різних у житті в діаспорах сефардської та ашкеназької гілок; нерозділеність держави та релігії; вперше євреї відчують себе в більшості, а не в меншості; дуже сильним чинником є іврит як державна мова, і все це дає можливість стверджувати, що у євреїв Ізраїлю інша ідентичність, ніж у євреїв Америки. Більш як 20 років тому Лібман і Коен провели соціологічне дослідження⁸, в якому з'ясували,

⁸ «Два світи – ізраїльський і американський досвід», 1990.

що євреї Америки і євреї Ізраїлю – це два різних народи. Навіть юдаїзм у них різний. Насправді, це не зовсім так, бо детальне дослідження показує, що була певна форма ідентичності в Середньовіччі, звідки потім походили нові.

І є євреї Східної Європи, до яких ми належимо. Бо ми існували, формувалися в умовах євразійської ідентичності, в умовах Російської імперії, тому наша ідентичність відповідає саме цій частині простору. Якщо взяти українців, то тут ми бачимо певну аналогію: в них є також свої «цеглини» і форми ідентичності, їхня історія, культура, мова, релігія православна тощо, але вони також у світі діляться на три форми, три сфери ідентичності.

Які сфери ідентичності ви бачите?

Є українці за кордоном, там проживає 20 мільйонів українців, більше, ніж євреїв. Ті українці, які живуть у Західній Європі та в Америці, оскільки вони живуть там більш як 100 років, стали такими самими громадянами щодо своєї ідентичності та системи цінностей, як місцеві мешканці. Вони вже люди західної цивілізації. Збереження своєї етнічної самобутності – це їхня приватна справа. І те саме було з євреями. Євреї також почали масово переїжджати наприкінці XIX сторіччя, це два паралельні потоки були: український і єврейський... Звичайно, були ще ірландці, італійці та інші. Я це менше знаю, бо не живу серед них. Є українці, які проживають у Росії й у східних регіонах України, на яких дуже позначилося життя в Совецькому Союзі і в Російській імперії. Ці люди мають іншу ідентичність, притаманну більшості людей на Сході. І є ми – із Центру та Заходу України, ми перебуваємо ніби між Заходом і Сходом, маємо у собі щось подвійне, але все ж домінує в нас бажання бути такими, як на Заході. Тобто ми опинилися посередині між двома типами ідентичності. Також вийшли три форми, до певної міри схожі на єврейські, але вони дещо відрізняються, бо Україна не була незалежною державою, тільки останні десятиріччя.

Може, через 50–60 років, через дві-три генерації і в Україні будуть євреї, які відрізнятимуться і від тих, що на Заході, і від тих, що на Сході, в них буде своя ментальність, своя ідентичність. Україна ж ніколи не буде інтегрована в Західну Європу цілковито, це неможливо. Вона, можливо, буде формально членом Європейського союзу, але все одно вона дуже відрізнятиметься від багатьох країн.

Ми бачимо, як румуни відрізняються, як Балканські країни відрізняються від «класичної» Західної Європи, але вони вже є членами Європи. І те, що тут православ'я домінує, а в Європі домінують католицизм і протестантизм, і те, що вони слов'янські країни, а в Європі здебільшого романо-германські, це все зовнішні прояви ідентичності, але вони дуже важливі. Ми з'ясували у спостереженнях, що все це важливо, але посткомуністична та постколоніальна ментальність є важливішим чинником, ніж навіть етнічне походження чи релігія. Бо комуністична влада спотворила все – і національне коріння, і релігійне, й звільнитися від цієї ментальності не так просто. Бо і громадяни країн Балтії мають великі проблеми у своїй інтеграції в Європу, наприклад, можливості самореалізації в них там не такі, як у Голландії й у Швеції, тобто менші. Це означає, що 50 років совєцької влади на них подіяли дуже сильно.

У Польщі також було 45 років комунізму, це був не такий комунізм, як в Радянському Союзі, він був м'якшим, але все одно дуже сильно позначився на ментальності польського суспільства.

Так. А Німеччина? Нібито західна країна, а Східна Німеччина досі, вже 25 років минуло, має великі проблеми з інтеграцією у Федеративну Республіку...

Розмова четверта

ЗМІНА ІДЕНТИЧНОСТІ

Знаєте, ви для мене є найкращим зразком власне українського єврея.

А я і є український єврей. Я не совєцький єврей, я не просто єврей України. Але річ у тім, що залишилося нас тут 300 тисяч одночасно з усіма проявами ідентичності. Є ще совєцькі євреї – це люди похилого віку, які вже підуть із життя такими такими, як вони є, їх неможливо й не треба змінювати; є також євреї України суто формальні, яким все одно, що буде з Україною, вони тільки своїми справами займаються. І репатріація в Ізраїль іде переважно із цієї частини.

І є такі, як я, українські євреї, які себе вже ототожнюють із цією країною і намагаються для неї щось зробити, як і українці... І нема між нами різниці в цьому. Статистично я навіть не хочу рахувати, бо це неможливо. Не думаю, що є багато українських євреїв, але я точно знаю, що їх більше, ніж 10 років тому. Бо я брав активну участь у Помаранчевому Майдані, тоді владна пропаганда справила дуже сильне враження на єврейську спільноту. Я думаю, що в 2004 році за Ющенка голосувало мало євреїв, бо пропаганда Медведчука була дуже сильною. Зараз також була могутня пропаганда, набагато могутніша, ніж та, але ж і ми вже були іншими. Вже євреї були іншими, бо українці стали іншими. Тому тут проглядається еволюційний шлях. Я висловився нещодавно, що революція не може дати результатів, які дає тільки еволюція. Революція може змінити орієнтири, переставити їх і дати зірку, яка світить тобі й указує, куди треба йти. Але вона не може надто прискорити рух, дати надто могутній імпульс, бо народ дуже великий, тому дуже інерційний. Але якщо

змінюється ідентичність, то ми впевнені, що нам потрібен уже інший орієнтир. І те, що відчули 15-20 відсотків у собі, вони поставили орієнтиром для всіх, і всі починають уже потроху приєднуватися, якщо бачать, що перемагає саме ця частина. Однак ці 80 відсотків є поки що досить пасивними.

Але ж це так у кожному суспільстві.

Так, у кожному суспільстві. Вони очікують, чим закінчиться той чи інший перехідний процес. Якщо повернеться назад, вони приєднуються до нього, переможуть нові сили – приєднуються до них.

Чи можна більше про цей феномен, яким є переформування ідентичності євреїв в Україні? У чому він полягає?

Я сформулював це в останні десять років. Відбуваються зміни ідентичності євреїв в Україні. Не в усіх одночасно. І кожен, хто змінюється, змінюється по-своєму. Я кажу, ми були всі совєцькими євреями, де ідентичність була досить зрозуміла, дуже мало було з мовою пов'язано, з релігією, з традицією, з історією. Мало хто щось знав. Я завдяки батькові трошки знав, щось трошки читав. На відчуття ідентичності впливали два чинники: державний антисемітизм і симпатія до Ізраїлю, яка розвивалася. Коли утворилася незалежна Україна в 1991 році, для мене це було дуже важливо, тим більше що я докладав до цього зусиль. Адже справді хотів, щоб Україна була незалежною країною. І мої російськомовні знайомі дисиденти цього не розуміли, вони думали, що я такий самий, як вони. У нас були певні дискусії. Оскільки я не сидів на політзоні з ними разом, а сидів на кримінальних, то в мене менше було таких дискусій.

Але дискусії полягали в тому, що коли я приїздив до Москви, то бачив, що московські дисиденти нам симпатизують, вони нам допомагають, бо є спільний ворог. Але все ж таки ворог був по-різному спільний. Для них ворогом

був комунізм, для нас – комуністичний імперіалізм. Це не одне й те саме. Оскільки я вже був пов'язаний з українськими дисидентами і це дуже багато означало, для мене важливо було, щоб імперія розпалася. Для наших російськомовних дисидентів, навіть із Києва, це не було важливо. Вони сприйняли це не так, як я, особливо Володимир Малинкович, Михайло Погребинський, який взагалі потім служив Медведчуку та Януковичу... А вони також були з дисидентського кола 70-х років. Для них Київ – це російське місто, російськомовне місто, як для Булгакова. Розумію, що може бути такий погляд, але все ж треба визначитися врешті-решт. І багато про це можна розмовляти.

Я для себе визначився ще замолоду, що хочу, щоб Україна була незалежною, хочу, щоб українська мова була єдиною державною мовою, не допускаю навіть інших варіантів, хоча я – російськомовна людина. Розумію, що якщо не буде цього, то українська мова може не витримати конкуренції з російською. Для експансії російської мови більше можливостей, і імперських, і грошових та інших. Тільки якщо українська мова буде державною і буде доволі так делікатно, інтелігентно навантажуватися дедалі більше, тоді вона стане конкурентноздатною. Хочу, щоби було саме так. За існування Совецького Союзу це було не так важливо. У 90-ті роки це стало вже більш важливо.

Що змінилося?

Розпалася імперія, формально, бо в серцях вона залишається й досі в декого. І ми вже стали євреями України і почали розвиватися разом з Україною. Коли я бачу наших давніх знайомих, які тепер проживають в Ізраїлі чи в Америці, помічаю, що в них почалося нове життя, нове відгалуження розвивається відповідно до нового середовища, а розвиток старого призупинився. А ми, ті, хто залишилися, розвиваємося разом із Україною й отримуємо всі позитивні й негативні наслідки цього. І тому розмовляти дуже важко, навіть із тими, з ким ти був однодумцем у 70-ті роки, бо вони не пройшли цього шляху разом із

Україною, і євреї України – це вже інша ідентичність, ніж совєцький єврей. Але вона є проміжною. І потім із єврея України постає поступово український єврей. Спочатку здається, що це одне й те саме, а насправді це різне. Бо євреї України – російськомовний, як був російськомовним у Совєцькому Союзі. Він може знати українську мову, але переважно він розмовляє російською.

Але я ідентифікую українського єврея так: це єврей, який переважно розмовляє українською мовою чи намагається це робити. Він той, для кого важливі різні моменти української історії, незалежно від того, як вони позначилися на євреях, намагається про них думати і знаходити якісь пояснення цьому, бо неможливо викидати з історії народу якісь епізоди, якщо навіть вони для тебе особисто неприємні. Ти повинен сприймати її цілком і знаходити якісь тлумачення, які тебе влаштовують. І головне – це ідентифікація себе з майбутнім цієї країни. Якою ти хочеш, щоб ця країна була? Ти хочеш, щоб вона далі була сателітом РФ, щоби була авторитарною, щоб мала тільки формальні ознаки незалежності, чи ти хочеш справжньої незалежності? І ти поступово перетворюєшся на супротивника РФ – «русофоба». Бо сьогоднішня реваншистська позиція РФ не залишає іншого виходу – вона наш ворог, бо бажає знищити нашу нову ідентичність, нашу незалежність, наше бажання жити гідним життям.

Згадана позиція в нашому варіанті цілком виправдана, вона не має негативного навантаження такого, конотації негативної, як фобії взагалі. Бо РФ справді робить проти України багато зла, і бути її супротивником – це нормально. Звісно, це не повинно бути манією, але це має бути нормальним, бо треба опір чинити. Ось це і є розвиток єврея, який стає вже українським євреєм. Не можу сказати, що їх дуже багато, але вони є, і серед молоді українських євреїв більше, ніж серед старшої генерації. Я до старшої генерації ставлюся спокійно. Вони витримали багато і хай живуть до 120 років, але вони підуть із цього

світу такими, якими вони є. Молоді вже будуть іншими. Тому для мене важливий саме еволюційний шлях, бо це шлях, який я зараз описую.

Тобто трансформація єврея радянського у єврея України та українського – це еволюційний шлях, а не революційний?

Певні революційні кроки встановлюють орієнтири, до яких ти рухаєшся, не маючи опору щодо них, навіть отримуючи задоволення. Ось що я приблизно маю на думці. І Майдан проявив це. Бо на Помаранчевому Майдані було небагато євреїв. Ми боролися з пропагандою кучмівською, нею Медведчук тоді займався, бо тоді вже була ця пропаганда про нібито існуючих фашистів, говорили, що на Майдані фашисти, і Ющенко – фашист, і таке інше. І ми боролися тоді із цим, але все-таки на багатьох це вплинуло. Впевнений, що за Ющенка проголосувало небагато євреїв, більше голосували проти Ющенка, за Януковича. В Україні залишилося 300 тисяч євреїв, вони не мають електорального важливого ефекту, в них немає «золотої акції», яка може переважити в той чи інший бік. Але потім уже все стає поступово на свої місця. Бо за ці п'ять років, коли президентом був Ющенко, якраз і стало все на свої місця. Євреї зрозуміли, що ні Ющенко, ні Тимошенко, ті, хто прийшли до влади, не фашисти і навіть не антисеміти взагалі. Бо ми побачили, що при владі, в парламенті та уряді є євреї. З владою можна було спілкуватися, як і з попередньою, і вона до нас ставилася досить уважно. Вона небагато могла зробити і для країни, і для нас, це інша річ. Але євреї це ставлення побачили. І той єврейський політичний прошарок розійшовся по різних партіях.

І ми бачили вже на парламентських виборах, що євреї і в «Русі» були, і в Тимошенко – в БЮТі, і в Януковича, звичайно, були, всюди, і серед комуністів, напевно, також. Тобто це стало нормальним.

Тут ще інший приклад може також бути цікавим – кримські татари.

Так, ми тепер побачили, що кримські татари також бувають різні. Створювалася певна ілюзія, що то єдиний народ, зацементований боротьбою за повернення Криму. У них тоді не було іншого вибору, крім як бути єдиним народом, хоча там були також і прокомуністичні, й антикомуністичні діячі, але була спільна справа – повернення додому. Я спілкуюся з ними з 70-х років, у мене дуже добрі стосунки з Мустафою Джемілевим, ми дружимо багато років уже. І кримські татари проявляють зараз різні схильності. Деякі, мужні, як Мустафа, залишаються, деякі – меншість – починають співпрацювати з російською владою (звичайно, мені це неприємно).

Але розумію, що це природний розподіл. Не можуть усі бути дисидентами. Це було б навіть якесь викривлення. Це дуже важлива частина мого усвідомлення життя і світу, що він увесь, уся його маса, вага лежать на плечах простих людей. І це головний чинник у житті. Це люди, які живуть своїм звичайним, простим життям, які народжуються, навчаються, виконують свою роботу, народжують дітей, виховують їх. І в цьому продовженні життя на них лежить увесь тягар часу. Дисиденти існуючий порядок трошки розхитують, показують інші орієнтири, але вони не можуть на собі нести цей тягар, вагу цю виносити. Вони також потрібні в якійсь кількості, але... Я – дегероїзатор, я вам казав, не треба вважати себе героєм. У тебе функція є, соціальна твоя, історична функція, бо завдяки вихованню та характеру ти став таким. Спасибі Б-гові, що ти став таким. Тобі це дає задоволення внутрішнє? Добре, роби свою справу і нехай буде, що буде. Але ставати вище від інших не можна, бо ти не втримаєш цей світ без тих людей, які його тримають. Це дуже важливо. Ми трохи відволіклися.

Розмова п'ята

ЄВРЕЙСЬКА ОБЩИНА

Про які головні етапи розвитку єврейської общини в Україні, починаючи з кінця 80-х років, можна було б говорити?

Візьмемо спочатку етап нашого розвитку в «підпіллі» (всміхається). Ми не можемо похвалитися, що був дуже добрий перехід від того етапу до новітнього. Бо ті, хто були у «підпіллі», в більшості своїй виїхали. Рух був здебільшого за вільний виїзд. Вони реалізували себе, виїхавши. А ті, хто залишилися, небагато таких, як я, вони не змогли передати все те, що було так розгалужено у «підпіллі», в нову систему, хоча намагалися. Я був і там, і там, тому це знаю, але, на жаль, таких було дуже небагато. Це перше. Друге, ми кажемо, що цей новітній етап почався наприкінці 80-х років, коли єврейський рух, як і інші, отримав свою легальну нішу. Це приблизно ті часи, про які я розповідав, 87–88-ті роки, коли вже влада ослабла настільки, що дозволила організувати багато ініціатив, які раніше вона придушувала. Цей етап тривав десь років із десять, до середини 90-х. Це був початок великої волонтерської роботи, бо відновлення почалося майже з нуля. Коли починаєш із нуля, завжди легше, бо весь простір перед тобою, майже нічого зробленого позаду нема, і ти можеш брати будь-що і робити, і буде добре, бо до тебе цього ніхто не робив. І ці 10 років – це було бурхливе зростання різних можливостей єврейської общини. Я думаю, що аналогічні процеси відбувалися і в інших меншинах.

Якщо я не помиляюся, саме в той час паралельно цьому процесу відбувається велика еміграція з України...

Так, тогочасна еміграція за декілька років забрала з України майже половину єврейського населення.

Це потужний чинник впливу, бо він під'їдає, підриває економічну базу общини. Молодь виїжджає, а залишаються люди середнього та похилого віку, самотні, і це трансформує демографічний формат общини. Вона ніби перевертається догори ногами, демографічна піраміда ніби стоїть на своїй вершині, коли народжується дуже мало людей, які залишаються жити в країні. Це впливає на те, як працює община, на що вона орієнтована. Бо мені як одному з керівників общини можуть бути цікаві, наприклад, наукові дослідження, освіта, але якщо я хочу бути адекватним общині, то мушу займатися тими проблемами, які цікаві самій общині. Адже община – це сервісний центр, це сукупність сервісів, які ця інституція може надати населенню.

Я колись придумав певне визначення, що таке єврейська община: це єврейське населення, це інституції, які ним створені, і це ті нові зв'язки, які є між населенням та цими інституціями. Ці інституції та зв'язки залежать від зовнішньої, соціально-політичної, демографічної та інших ситуацій. Тому велику увагу ми повинні були приділяти соціальним питанням, бо в нас чимало було людей похилого віку.

І я як пропагандист суверенітету єврейської общини вважаю, що всі питання, які є в общині, вона повинна розв'язувати сама, а не перекладати на плечі якихось там закордонних дядечків чи тіточок, які беруться за це з власних резонів. І, на жаль, я майже не маю однодумців у цьому питанні, бо багато єврейських керівників із задоволенням віддають усю соціальну роботу «Джойнту»⁹. «Джойнт» це робить добре, він вкладає в це великі кошти, але виходить, що ми вже починаємо шкутильгати на одній нозі, бо не можемо робити те, що нам потрібно, не можемо задовольняти попит соціально слабких прошарків населення. Це повинна була б робити сама община.

---

⁹ «Джойнт» – Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет зі штаб-квартирою в Нью-Йорку, створений 1914 р. Найбільша благодійна організація для допомоги євреям усього світу.

Ці дискусії тривають і досі. Всі мої намагання – зробити саме общину незалежною, автономною та суверенною, тобто всі питання – це наші питання, і ми відповідаємо за все, що є в нашому єврейському житті. Але, на жаль, це не так популярно, бо є така постсовецька налаштованість, що держава бере на себе певні зобов'язання, а ти довіряєш їй і не маєш власної думки, бо інакше в тебе заберуть те, що тобі дається державою. Це такий феодальний принцип, бо людина в демократичному середовищі бере всю відповідальність за себе, за свою родину, за життя, за протест, за все, вона нікому це не делегує. Своїм суверенітетом вона майже не ділиться ні з ким, бо це її незалежність і відповідальність. Але ось, на жаль, наша ментальність євразійська, совецька, російська, імперська і така інша, що держава примусила тебе віддати їй велику частину твого суверенітету, а за це вона тобі щось дає... що може, те й дає, що хоче, те й дає, а ти, оскільки сидиш за цією завісою залізною, то й не знаєш, як взагалі люди живуть. Це наче той злодій, який забрав у тебе все, потім залишив тобі самі труси, і ти щасливий, бо він тобі щось залишив. Але ж він у тебе все забрав!

На першому етапі – кінець 80-х і середина 90-х років – були три складові єврейського руху – це створення і бурхливе зростання всіх інституцій, це велика еміграція, і це малий вплив міжнародних структур на нас. Вони тільки починають входити і намацувати якісь ніші для своєї реалізації, ізраїльські, міжнародні, американські та інші організації.

Хочу виділити дуже важливий на мій погляд напрям нашої діяльності – меморіальний. Для мене це почалося наприкінці 80-х, коли ми збирали мітинги на місцях масових поховань часів Голокосту. Серед нашого єврейського кола в Чернівцях була людина, яка пережила Голокост на Буковині – Пінхас Лугінґер. Саме він розповідав нам, як це відбувалося, наполягав на необхідності встановлення меморіального знака на місці вбивств євреїв. Він був справжнім ентузіастом цієї важливої справи. Без нього, без його

енергії і сумління ми не змогли би втілити наш перший меморіальний проект. На околиці міста Чернівці, на крутому березі ріки Прут ми встановили під керівництвом Лутінгера великий камінь на згадку про чернівецьких євреїв, яких вбили влітку 1941 року на цьому місці.

Коли у вашій оцінці почався другий період? Чим він відрізнявся?

Другий етап почався із середини 90-х років. Вже начорно побудовано якісь інституції у спільноті: освітні, соціальні, наукові, вони ще не розвинені, але вже намічені, щось уже роблять, і ми це все створювали власноруч. Я був причетним до всього цього, і до соціальних, і до освітніх, і до наукових інституцій. Ми з Леонідом Фінбергом домовилися (хоча його цікавили інші питання – соціологічні) зайнятися юдаїкою на початку 90-х років. І нам було зрозуміло, що община не може без досліджень, без видання книжок тощо. Леонід Фінберг цим опікується добре. І ось ці три складові єврейського руху, що я познав, присутні і на другому етапі, але ситуація вже дещо змінюється.

Спільнота переходить від волонтерства до професійного формату. Наприклад, наприкінці 80-х років у нас ніхто заробітної платні не отримував, ані вчителі, ані редактори, – це все був ентузіазм. Усі хотіли щось робити, добровільно робили, рівень професійний, можливо, був і невисоким, але ми не витрачали на це кошти, та їх і не було. У середині 90-х років поступово зі зростанням професіоналізму ми зрозуміли, що нам треба змінювати формат нашої діяльності. Ми не можемо залишатися волонтерами. Якщо людина працює, вона повинна отримувати заробітну платню, оскільки ми не хочемо далі працювати тільки один раз на тиждень, ми хочемо щодня працювати, бо ми відстали дуже, нам треба змінювати багато чого. Перед нами дуже багато соціальної роботи – демографічна ситуація змушує. На другому етапі знизилася еміграція, бо вже почався невеличкий розвиток економіки, і перша хвиля

зійшла, деякі люди починають себе знаходити тут в економічному плані.

Община в основних моментах побудована, інституції побудовані, зв'язки вже є нові, населення ми також більш-менш окреслили, і вже почалася професіоналізація того, що раніше було на громадському рівні. Водночас є й нова складова – це бізнесмени, які входять у наше життя якраз в середині 90-х років. Адже нам треба гроші платити професіоналам, нам треба робити фандрайзинг, тобто знаходити гроші для того, щоб їм платити.

Я був завжди проти того, хоча було багато охочих, щоб община заробляла гроші. Я кажу: такого нема ніде, община не повинна заробляти гроші. Це певний вид діяльності, який існує на гуманітарні гроші. Бо це зовсім інший формат життя, це не виробництво, це не туризм, які заробляють собі гроші. Це по-перше. По-друге, для того щоб заробляти гроші, треба також бути професіоналом і віддаватися цьому цілком, бо дуже складні обставини в нас, і ти не можеш половину свого часу займатися заробітком, бо ти мало заробляєш, а половину витратити на свою громадську діяльність, бо ти тоді не допрацьовуєш у громадській діяльності. Треба, як у всьому світі, розділитися: хай собі бізнесмени заробляють і жертвують нам. Вони добре вміють заробляти, ми добре повинні вміти витратити ці гроші. Це просто різні фахи (*усміхається*).

Хотілося б, щоб так було, але оскільки ми, євреї, живемо в Європі, і все спотворюється саме цими євразійськими чинниками, то входження бізнесменів до нас призвело до того, що частину організацій очолили саме бізнесмени. Вони не стільки хочуть давати гроші іншим, як хочуть самі розв'язувати свої проблеми через очолювані ними організації. Скільки я казав: не робіть цього, політика не справа общини. Кожна людина сама визначається, за кого голосувати. Це абсурд, якщо вся община голосуватиме за одну партію чи за одного кандидата в президенти. І це просто неможливо таку ситуацію створювати, наражаємося на розкол в общині.

Звісно, цього не можна собі уявити, й не лише в Україні...

Ми всі є громадянами країни, в нас є різні ідеологічні вподобання, нам подобаються різні кандидати, дайте волю людям голосувати, як вони хочуть. У своєму житті ми займаємося своїми справами, але в зовнішньому, політичному ми не повинні виступати як община. Потрібно було 10 років, щоб керівники це зрозуміли, бо спробували все ж таки використовувати общину, і з цього нічого не вийшло. Бо ми хоча і східна система, але не настільки східна, щоб керувати общиною одноособово. Я розумію, що є бізнесмени, «які годують усю общину». Але як можна годувати, якщо в ній півмільйона людей? Жоден бізнесмен із цим не впорається, але тоді не може вимагати голосувати за певного кандидата. Тож другий етап, приблизно середина 90-х і далі ще років п'ятнадцять, характеризується такими складовими: менша еміграція, професіоналізація інституцій, входження бізнесменів до нас і дуже активна участь у єврейському житті міжнародних структур. Міжнародні структури починають діяти. Всі вони шукають поле для своєї діяльності, нішу для себе, бо вони діють у такий самий спосіб, як і ми. Вони збирають гроші під свою діяльність, але поле цієї діяльності – це наше життя. У нас починається певна конкуренція з тими міжнародними структурами.

І починають ділитися єврейські діячі на тих, хто відається міжнародним структурам, починають працювати на них, мають там добру заробітну платню, але не мають своєї власної лінії поведінки, виконують те, що їм говорять міжнародні організації. Я нічого поганого про це не кажу, просто це не суверенна діяльність, це нав'язано ззовні. Але ж нам важливо мати власні думки і власні ідеї. Деякі не погоджуються віддатися і живуть не так вже заможно, але все-таки роблять щось своє, своє вигадують. Ми пішли цим шляхом.

Хочу, щоб мене правильно зрозуміли. Ми віддаємо належне «Джойнту», який врятував багатьох людей у голод-

ні 90-ті роки. Ми допомагали «Джойнту», передали йому створену нами соціальну інфраструктуру, яку община створила у 48 містах України на початку 90-х років. Але концепція суверенітету общини передбачає, що община сама робить усю соціальну роботу на тому ж рівні як «Джойнт», сама знаходить на це кошти, сама навчає професіоналів – соціальних працівників. Не знаю, чи це колись станеться. Передусім це залежить від соціально-економічного розвитку самої України, бо тільки у благополучній країні може бути благополучна та суверенна єврейська община.

Тобто ви не пішли під жодну велику зарубіжну організацію?

Так, свідомо не пішли. Головною організацією був «Джойнт», який привіз сюди багато грошей, і ще «Клеймс Конференс», організація, що займалася претензіями до Німеччини й отримувала великі гроші звідти й витратила їх на різні громадські проекти. «Джойнт» – це американсько-єврейський розподільчий комітет, який займається переважно соціальними та спільнотними проектами. У середині 90-х років вони почали будувати «під себе» власну нішу, бо в них були великі гроші. У нас грошей майже не було, ми тільки починали вчитися збору грошей, яких потребувала професійна діяльність. Ми вже трошки вміли працювати з різними фондами та зарубіжними організаціями, але, захищаючи своє право, обстоювали власну незалежність у цій роботі. Це був другий етап. Зараз ми живемо у третьому етапі.

Які головні виклики з'явилися у третьому етапі?

Тут початок не був таким чітким, як у першому та другому... Гадаю, в Україні він почався саме тоді, коли стало проявлятися саме українське єврейство, а не єврейство в Україні. Тобто приблизно з 2000 року, в перші роки вже цього тисячоліття. Чим він характеризується? Еміграція невелика, на попередньому етапі була спроба об'єднати єврейські структури в одну – спроба була невдалою. Нам не

вдалося створити одну організацію, яка б репрезентувала в Україні всіх євреїв. Я намагався це робити, але зрозумів, що це нереально і тому відійшов від цього. Після мене ще кілька людей повторили цю спробу, в них також нічого не вийшло. Тобто ми й досі не маємо єдиної структури. І я скажу, що це не виняток, це правило. Зазвичай єврейська діаспора у великій країні не має єдиного керівництва, яке б репрезентувало общину перед владою і перед зовнішнім єврейським світом. Річ у тім, що в демократичному середовищі це непотрібно. Жодне демократичне середовище не оперує поняттями монополії на представництво когось, тому навіть було б дивно, якби французи вимагали від своїх євреїв об'єднатися в одну общину. В Росії це можемо зрозуміти, а у Франції – ні.

Ще важливим є те, що на цих етапах, на першому особливо, ми реінтегруємося в єврейський світ, від якого були відірвані дуже багато років. Ми починаємо з ним знайомитися, починаємо, як завжди, спочатку зачаровуватися одне одним, потім починаються певні проблеми, етап розчарування. Як буває інколи у подружньому житті. І це також різні етапи. Так було й у нас, а тепер кожен працює у своїй ніші, і все. А там, де є сильні общини, там міжнародні організації не можуть просто увійти і робити все, що вони хочуть, бо їм не дають такої можливості, бо там усі ніші зайняті місцевою общиною.

Чого вам вдалося досягти?

Ми досягли певного рівня самозабезпечення завдяки саме внутрішньому фандрайзингу. Вже половина грошей, які витрачаються на єврейське життя, збираються тут, усередині України. І це дуже важливо. Бо коли ми починали, фінансування цілковито залежало від зарубіжних джерел, а тепер, попри кризу, маємо близько половини коштів як власний фандрайзинг. І це якраз наш третій етап. Нас залишилося не так багато, демографічна характеристика третього етапу є такою: майже всі виїхали, хто хотів, і залишилися ті, хто не планував виїжджати. Але нині

війна знову повернула еміграцію, і вже під час війни виїхало за останні три роки більш як 15 тисяч євреїв та членів їхніх родин. Ось приблизно такі три етапи єврейського життя.

Коли ви говорите про єврейське життя чи культуру, ви звичайно вживаєте термін «відновлення», а не «відродження». У чому тут полягає різниця і чому ви вважаєте, що «відновлення» набагато краще відповідає реальності, ніж «відродження»?

Ми хочемо, але не можемо відродити єврейську культуру, яка була перед війною, з різних причин. Минув чималий відрізок часу, від 1920-го по 1990 рік, тобто три генерації. Впродовж цього періоду було втрачено багато того, що було раніше. Не було передачі знань, навичок, культури. Голокост знищив половину євреїв України, а вони були носіями культури їдиш, і це не тільки мова, а й література, фольклор, пісні тощо.

Є багато суперечок хто такі євреї – це етнос чи релігія. Дослідники зупинилися на тому, що це – єврейська цивілізація з певними, притаманними будь-якій цивілізації рисами. Просто це своєрідна цивілізація, там є і релігія, і культура тощо.

Відновлення означає, що було знищене попереднє єврейське життя, і ми його відновлюємо в іншій формі, вже не в такій, у якій воно було колись. Нинішня його форма є перехідною до майбутньої, і це залежить від того, яким шляхом піде Україна. Якщо Україна ввійде до Європи, то єврейська община нагадуватиме єврейську общину однієї з європейських країн. Приміром, в Угорщині велика община, там євреїв 80 тисяч. У інших країнах общини менші: в Польщі, в Чехії, в Румунії. Тобто думаю, що українська єврейська община нагадуватиме угорську, але все ж Угорщина – це католицький світ, а тут у нас – православний, тому наслідування не може бути однозначно те саме.

Але єврейська община в Україні вже дуже відрізнятиметься від євреїв Росії, які залишаються у східному

просторі й залишатимуться такими, якими були завжди в імперських системах: орієнтовані на владу в тому суспільстві. Ми змінюємося разом зі своїми країнами, і вони також змінюються разом із країною, в якій живуть, але та країна змінюється в іншому напрямку, повертається до свого авторитарного імперського життя. А ми намагаємося від нього відповзти якнайдалі. Тому на це запитання, на мою думку, я відповів. Це суто стилістична різниця, просто вкладаєш у ці терміни різний зміст.

Я би назвав цей процес відродженням, якби ми змогли відновити все у такому самому вигляді, як було колись. Але це неможливо, та й не потрібно. І культура євреїв України буде синтезованою, інтегральною між різними чинниками: колишня культура євреїв України – їдиш, бо це основний чинник, з яким жила община; ізраїльський, бо він впливає також; і ті чинники, які мають вплив із країн, де є великі общини.

Розмова шоста

РЕСТИТУЦІЯ СПАДЩИНИ

Мене цікавить питання єврейської спадщини в Україні. Які її складові? Як, на ваш погляд, ставиться українська сторона до єврейської спадщини?

Ідеться про духовні та матеріальні аспекти культурної спадщини. І в Україні, і в Польщі жили мільйони євреїв, тому можна вважати, що єврейська цивілізація, про яку ми вже говорили, залишила багато матеріальних і духовних слідів у цих країнах. У Польщі ми спостерігаємо більш прагматичне ставлення до цієї спадщини, в Україні – більш євразійське, більш ірраціональне. Тобто на рівні риторики все добре, але коли доходить до справи, тут уже інше.

Ми можемо умовно поділити цю спадщину на дві частини: на рухому і нерухому. І до цієї останньої належать усі пам'ятки, які сотнями років створювалися на території Польщі і на території України. Не випадково кажу про дві країни, бо частина їхньої території є спільною: вона до війни була польською, після війни стала совєцькою, українською, також була і австро-угорською, тому там дуже все переплітається. І ми бачимо насамперед так звану нерухому частину: цвинтарі, синагоги, будівлі з різним функціональним навантаженням, тобто клуби, школи, мікви¹⁰, бейт-мідраші¹¹ – приміщення, де вивчалася Тора, талмуд-тори¹². Усі будівлі, зведені задля засвоєння єврейської науки, традиції, релігії, є матеріальними носіями певного сакрального єврейського духу.

Наприклад, у Львові десятки будівель – залишки від синагог та інших єврейських споруд. Від їхньої побудови минуло багато часу: і Друга світова війна, і Голокост, і совєцьке нищення цих пам'яток, але все одно потрібно зберегти все, що ми можемо зберегти. У нас не вистачає сил на це все, а держава поки що неспроможна допомогти, вона лише погоджується, що це потрібно, але ще не має таку допомогу за робочу ідею. Ми бачимо, що, наприклад, Львів як західне місто раніше до цього прийшов, ніж інші міста. До речі, Львів не входив у смугу осілості. Колись він був на території Польщі, Австро-Угорщини. В інших регіонах також залишилися синагоги, але там менше єврейських будинків, ніж на Західній Україні.

У яких містах України є найбільша кількість єврейських будинків і цвинтарів?

У Львові, Чернівцях, Івано-Франківську і на Закарпатті. Деякі із цих об'єктів використовуються або як

---

¹⁰ Міква – спеціальний резервуар із водою для омовіння з метою ритуального очищення від нечистоти.

¹¹ Бейт-мідраш – «будинок учення», місце для вивчення Тори.

¹² Талмуд-тора – навчальні заклади для хлопчиків, де вивчали Тору і деякі інші предмети (іврит, їдиш, арифметику тощо).

синагоги, або як єврейські школи, і саме факт використання їх свідчить, що з ними все буде більш-менш нормально, бо там є рабини, вчителі, директори цих установ, які ними опікуються. Занепадає та спадщина, яка залишилася в місцях, де вже майже нема євреїв. Ось я нещодавно був у стародавньому місті Острог, яке на колишньому кордоні між Україною та Польщею, бачив уламки, що залишилися від чудової синагоги, але складно знайти гроші навіть на консервацію, я не кажу вже про реставрацію. До речі, прибічники сучасного погляду на реставрацію проти перебудови, і проти того, щоб на місці старого об'єкта зводили новий. Ми за консервацію того, що залишилося. Бо це жива історія, яка залишила свої сліди, це наші артефакти. Але є й рухома частина майна, все те, що було всередині синагог – сувої Тори, книжки, срібло, яке використовувалося для різних ритуальних потреб, це безліч предметів, якими були насичені всі єврейські заклади, також картини, творчість єврейських митців, можливо, не всі вони єврейські, але де зображені на їхніх полотнах єврейські ритуали. Це також наше історичне багатство.

А ще архіви єврейські та бібліотеки. І це все також дуже важливо зберігати. За 25 років ми спромоглися вийти на рівень тільки опису всього того, що нас цікавить, ми поки не можемо зберегти те, що залишилося. Є лише поодинокі випадки, які можна перелічити буквально на пальцях. Наприклад, у Чернівцях у 2007 році ми повернули собі синагогу, яка вже багато часу не була синагогою. Ми відреставрували її приватним коштом і відкрили цю синагогу, там є міква і кошерне¹³ кафе. Ця синагога була архітектурною пам'яткою, тому зберегли її фасад, але добудували там дещо. Однак є дуже гарна синагога, наприклад, у Сатанові Хмельницької області – там найкраща синагога України, але її спотворили перебудовою. Якісь бізнесмени взялися за це, вони купили неподалік синагоги санаторій, гадаючи, що там зупиняться з Ізраїлю

¹³ Кошерний – той, що відповідає кашруту, тобто дозволений відповідно до єврейського закону – Галахи.

люди, які приїжджатимуть на відпочинок і будуть ходити молитися в синагогу. І стару чудову синагогу вони переробили на нову. Там зовсім трошки залишилося від старої будівлі. У мене є старі фотографії цієї синагоги. І так шкода цього об'єкта, його треба було законсервувати, але в нас не було можливості навіть на це.

Іще один такий об'єкт, пам'ятка архітектури, є у Чернівцях – клойз¹⁴, де садгорський рабин Фрідман жив. Його також перебудовують, але намагаються зберегти первісний вигляд. І всередині намагаються його відтворити, але не зовсім вдається, бо залишилося дуже мало фотографій тих часів. Фасад його зберігається.

Дуже багато книжок було знищено, чимало пограбовано. Знову ж таки у Львові в кількох музеях, де зберігаються єврейські колекції, які колись були зібрані в єврейському музеї, що існував із 1934-го по 1939 рік, частково ці предмети зникли, були вкрадені. Той музей закрила совєцька влада в 1939 році та розпорошила по різних музеях його фонди. І у той період дуже багато чого зникло з колекції.

Це одна частина спадщини, як ви сказали – матеріальні речі. Але є також цілий духовний обшир, тобто і книжки...

Книжки – це також матеріальні носії духовної спадщини. Є багато усної історії, яку треба також зберегти, бо вже йдуть із життя люди, які застали довоєнний світ, які народилися саме в тому світі. Треба зберегти цю духовну частину спадщини, їхні спогади, їхні думки про те, що було, про те, що стало. І я саме це маю на думці, коли кажу про духовну частину історії. Бо у книжки є свій носій.

---

¹⁴ Клойз – приміщення (зазвичай при синагозі), де вивчають Талмуд та рабиністичну літературу.

***А яку велику роботу, більш як десять років, про-
водить Центр юдаїки в Києво-Могилянській академії!..***

Так, багато чого вдалося зробити і ще більше того, що не вдалося. Справді, вийшло багато книжок з єврейської історії, культури як українською мовою, так і російською. Проходять конференції, виставки, проводяться архівні дослідження. І дуже добре, що вдалося це зробити. Тепер книжка вже не є ексклюзивним носієм знання, оскільки є інтернет, різні електронні носії, все тепер оцифровується і викладається на різні сайти. Ми бачимо, як збільшується колекція того, що можна було зберегти. Але деякі об'єкти хочеться зберегти не віртуально, а все ж таки реально. Біля Чернівців є таке містечко Новоселиця, яке було поділено навпіл російсько-австро-угорським кордоном. Там два цвинтарі, дві синагоги, одна з них із чудовими розписами. Це також дуже важливо зберегти. Ми зберегли кілька синагог, але дуже мало. Ми намагаємося консервувати їх, щоб вони залишилися хоча б у тому вигляді, в якому вони зараз є, можливо, хтось потім прийде для того, щоб їх відбудувати. І не тільки синагоги, а й різні будинки.

Усе, що зроблено, все це добре. Але це перший крок, який уже зберігає всю оболонку того артефакту, бо прийдуть потім інші, які зроблять, можливо, краще. А якщо не зберегти тепер хоча би так, як ми вміємо, не дуже професійно, то взагалі нічого не залишиться. Ось ми відмили стіни в Новоселицькій синагозі, вона не цікава ззовні, але всередині чудова. Я вже сім років не можу знайти гроші, щоб відновити її внутрішнє оздоблення. Тому ми тільки помили розписи і законсервували їх. Адже це надто дорогі проекти, дуже дорогі, вони потребують великих коштів, ані єврейський світ, ані український світ не може надати таких можливостей. І ми не можемо вимагати цього від держави, хоча пояснюємо терпляче, що це важливо.

Як ви оцінюєте працю у Львові Тараса Возняка і середовища журналу «І»?

Загалом, часопис «І» має ширший контекст, ніж збереження єврейської культури. Над цим вони теж працюють і випустили кілька чисел, присвячених євреям Галичини і Буковини. І це дуже позитивно. Ще в 1998 році вийшло число часопису «Україна: юдеї, гебреї, євреї», яке відкрило мешканцям Західної України та Києва багато нового про єврейську історію та культуру в Україні. У 2008 році вийшов товстезний примірник часопису «Гебрейський Львів», який висвітлив для багатьох людей львівську частину єврейської цивілізації, та, нарешті, у 2009 році з'явився випуск «Чернівці», де чимало авторів описали досягнення євреїв Буковини. Але були й інші випуски часопису «І», зокрема, «Волинський усе-світ», де тема єврейської присутності також була зазначена. А як може бути інакше? Адже Буковина, Галичина та Волинь – це регіони, де наприкінці XIX – початку XX сторіччя відбувався бурхливий розвиток єврейського життя.

Багато чого робить Ізраїль для збереження єврейської культурної спадщини – не як держава, а як різні інституції на території України, що описують і вимірюють об'єкти, створюють просторові моделі цих об'єктів, зокрема, синагог. Ми співпрацюємо з тими фахівцями з Ізраїлю, які це роблять. Причому один із колишніх львів'ян, Сергій Кравцов, займається цим. Він в Ізраїлі працює в університетському Центрі єврейського мистецтва. Працівники того Центру приїждять щороку в експедиції по дослідженню єврейських цвинтарів. І в нас також є програма описання єврейських цвинтарів, але в нас дуже мало на неї коштів. А в Ізраїлі створено фонд Jewish Galicia & Bukovina, один колишній галичанин, відомий учений-біолог, створив його. Саме цей фонд фінансує експедиції, які працюють на єврейських цвинтарях, на кожному по два-три тижні, описують кожен напис, кожен камінь, фотографують, вимірюють, все-все-все роблять. Приміром. 2015 року вони були в Кутах Івано-Франківської області, 2016-го – у Вижниці

Чернівецької області. Я дуже радий, що в моїй області працювала ця група, бо щось цікаве і важливе після них залишається.

Добре, тобто можемо сказати, що коли йдеться про українську сторону, це насправді мінімум.

Так, держава не доросла ще до розуміння важливості збереження культурної спадщини. Громадські організації що можуть, те роблять, але вони мало можуть, тому й мало роблять. В Ізраїлі більше можливостей, бо це ж єврейська держава. Українська держава, на жаль, не може цього робити, бо навіть не бачить такої проблеми. Вона багато й українських пам'яток не зберігає, не лише єврейських. А кримськотатарські, а грецькі, а болгарські? В Українідесь 16 етнічних общин мали свою нерухомість, свою спадщину, і Україна ставиться не дуже уважно або зовсім неуважно до цих потреб. Вона не має можливості та, головне, усвідомлення цієї проблеми.

Ще одна справа, в якій ви дуже задіяні, та яка важлива і для України, і для єврейської общини, – це заходи до 75-х роковин трагедії Бабиного Яру.

Як у людини, яка не жила в Києві до початку 90-х років, Бабин Яр для мене 25 років тому значив не те, що для киян. Знав про трагедію, про спроби киян приходити туди починаючи з 60-х років, але у відчутті цієї трагедії не було нічого особистого. Коли йшлося про буковинські місця масових убивств євреїв – це було особисте. Я вдячний моєму товаришу і колезі по єврейському руху киянину Вадиму Фельдману, саме він підвів мене до іншого розуміння і відчуття Бабиного Яру. Не тільки він мені розповідав про трагедію Бабиного Яру, але він був перший із дуже особистим емоційним ставленням, бо в нього рідні там загинули.

Є позитиви, бо проходить процес ідентифікації, коли вже керманичі держави хочуть, щоби щось було. Може, інші цього не розуміють, але президенту Порошенку, який

був у Кракові на відзначенні звільнення Аушвіца, сподобалося, яку міжнародне співтовариство увагу приділило цій події. І він в Україні захотів теж так зробити. З цього починається зміна ідентичності, намагання зробити, як хтось зробив, повторити, скопіювати, трошки по-своєму, але зробити. Тобто в голові вже з'являється місце для цього...

Свідомість справи.

Так. І це вже добре. Бо ми раніше цього не помічали в наших лідерів. У Ющенка було щось, але не дуже сильно. У 2000 році він відвідав Швецію, коли було приділено увагу Голокосту, я також був тоді там. Поступово, але дуже повільно влада починає звертати більше уваги на єврейські меморіальні проекти, пов'язані з Голокостом. Інша річ, що держава дуже бідна, грошей мало, політичні проблеми, війна та криза, але все ж таки було створено оргкомітет з підготовки заходів до 75-річчя від початку трагедії у Бабиному Яру. Працювало потужно громадянське суспільство, зокрема єврейські організації та наукові інституції.

На державному рівні повинні розуміти, що в такий світ, у який Україна прагне потрапити, не можна увійти, не віддавши данину такому явищу, як Голокост. Це сьогодні такий «лакмусовий папірець» на цивілізованість. Думаю, що 75-річчя було відзначене так, як ще в нас не проходили подібні заходи.

Яка була концепція меморіальних заходів, як ви оцінюєте їхній перебіг?

Відбувся міжнародний архітектурно-ландшафтний конкурс, координував його проведення Віталій Нахманович, фінансувала конкурс канадська організація «Українсько-єврейські зустрічі». Перший крок до цього проекту був у 2006 році, коли ми з Нахмановичем добивалися від президента Віктора Ющенка створення заповідника в Бабиному Яру. І тепер Нахманович координував

підготовку конкурсу на найкращі ідеї облаштування цього місця – Бабиного Яру та прилеглих цвинтарів, так званого Дорогожицького некрополя. Нахманович вигадав таку назву. Туди увійдуть різні цвинтарі, які є в тому районі, звісно, сам Бабин Яр, і простір навколо нього. Ідеться про ландшафтне облаштування території, спочатку як меморіальний парк, іще поки без монументів, без скульптур, а потім уже буде і другий етап. Було подано більш як 90 заявок, було з чого обирати. І вже 10 червня 2016 року було оголошено результат конкурсу й найкращі десять робіт були виславлені у вересні. Тож люди їх побачили, і тепер, уже після 75-річчя, буде змога один із цих проєктів утілити в житті.

Що ви ще придумали в цьому напрямі?

Коли я кажу «ми придумали», то придумують усі складові громадянського суспільства, я просто знаю про це. Основними партнерами громадянського суспільства були канадська організація UJE (Українсько-єврейські зустрічі) на чолі із Джеймсом Тімерті та Всесвітній єврейський конгрес на чолі з Рональдом Лаудером. Від згаданих організацій проходило кілька конференцій для молоді, де виступали відомі вчені, які розповідали про Голокост і його місце в історії. Було багато молоді залучено, причому не лише з України, а й із різних країн. До Польщі ж їздять, до Аушвіца, щороку проходить акція «Марш життя». Було здійснено видання книжки з матеріалами однієї з конференцій. Картинна галерея Віктора Пінчука зробила мистецьку виставку про Голокост. Пройшов показ найкращих фільмів про Голокост, тих, що отримали «Оскар», а також гідних документальних фільмів про Голокост. Також у самому Бабиному Яру в меморіальній частині було почищено все, пофарбовано, відремонтовано – це якраз держава опікувалася. Нарешті встановлено там відеонагляд, бо досі тільки одна наша камера була. Театральний фестиваль пройшов у Києві до цих роковин Бабиного Яру, відбулося кілька таких концертів, зокрема, в Оперному театрі виступав міжнародний оркестр. Увечері відбувся основний

меморіальний захід у Бабиному Яру, було встановлено великий навіс на 2000 місць, туди зібралися зарубіжні делегації, керівники країн і керівники єврейських общин різних держав. Більшість єврейських організацій України привезли на цей захід свої делегації. Приїхали також ветерани Другої світової війни і праведники народів світу з України.

Безпосередньо наша організація, Ваад України, створила «Міжнародний меморіальний фонд “Бабин Яр”», за допомогою якого відбулися дві виставки: більш традиційна – «Бабин Яр: історія та долі» та сучасна полієкранна мультимедійна експозиція – «По обидва боки Бабиного Яру».

Але Бабин Яр – це, якщо можна так сказати, не тільки місце загибелі єврейського населення, а й інших народностей...

Так. Цього року також встановлено пам'ятник загиблим ромам. Його давно планували, навіть установили колись, а потім зняли. Ми це також враховуємо. Іще є ідея встановити українським націоналістам пам'ятник, але думаю, це буде 2017 року, на 75-ті роковини їхнього розстрілу. На одній з алей було встановлено інформаційні стенди, кожен з яких містив інформацію про одну з етнічних чи соціальних груп загиблих на цьому місці.

Тож доволі багато було заходів. Було розгорнуто кілька виставок, усе тривало більш як два тижні. Великий концерт відбувався у палаці «Україна», не лише концерт, а й меморіальний вечір пам'яті.

Розмова сьома

БУКОВИНА

Ви є ініціатором створення єврейського музею в Чернівцях, а також відновлення багатьох місць, пов'язаних з історією євреїв Буковини. А вона мало відома, хоч для України і світу важлива. Які головні відмінності треба нагадати, щоби краще розуміти специфіку цієї історії?

Ми вже говорили про це, але можна повернутися, бо тема вельми цікава. Буковина історично розташована у просторі, обмеженому різними імперіями. На півдні підступала Османська імперія, із заходу – Австро-Угорська імперія, і зі сходу – Російська імперія. А ще з північного заходу Польща впливала через Галичину... І коли ти географічно перебуваєш на краю імперій, то вплив імперської політики тут дуже слабкий. Якщо ти маєш кілька таких слабких впливів, ти отримуєш однорідну суміш, де є елементи всіх цих впливів. Це і є така еклектичність, з одного боку, а з другого – якщо еклектичність діє протягом сторіч, вона і сама стає стилем. Місцеві мешканці не жили в одномірному просторі якогось етносу – чи то румунського, чи то польського, чи то німецького, чи то російського. На них усі мали впливи, і тому ставлення людей цієї місцевості до різних етнічних і релігійних культур було, в принципі, терпимим, тому тут утворилася неповторна толерантна атмосфера. Буковина толерантна в багатовимірному плані, вона й культурно, й релігійно, й у фольклорі толерантна, і до політичних поглядів, і до ідеологічних... Толерантність не може бути однобічною. Оскільки буковинці живуть у такому становищі багато сторіч, то, звичайно, вони могли перетерпіти якусь навалу і потім знову повернутися до свого мирного і толерантного існування. Євреї потрапили туди спершу з Півдня (Балкан, Криму та

інших місць), а потім з Півночі (Німеччини, Польщі тощо) через Галичину. І перші спогади там про євреїв датуються XV століттям. Але масове заселення Буковини євреями почалося пізніше, у XVII–XVIII столітті, після вигнання з Іспанії та Португалії. Відповідно до австрійського едикту терпимості (1782 рік) євреї мали майже такі права, як усі інші громадяни. Це було винятком тоді в Європі. Євреї, звичайно, захотіли цим скористатися, почали запрошувати інших родичів і знайомих із Галичини, де була не така м'яка ситуація, як на Буковині. Тому вважаю, що завдяки толерантності всього соціуму, який жив там, євреї, які потрапили туди, також почали ставати толерантнішими. Вони змушені були стати такими, бо не можна жити в толерантному світі із непримиренною доктриною.

Вони також відкрилися для інших.

Так, звичайно, бо толерантність великого соціуму, зовнішня, впливає на зміну толерантності малого соціуму, меншини. Ідентичність соціуму визначає ідентичність меншини. Євреї також були змушені пристосуватися. І синагоги були дуже різні, з різними архітектурними і конфесійними впливами. Наприклад, вижницькі хасиди мали свої приміщення в Чернівцях – синагогу та резиденцію. Боянські хасиди мали свої, ружинські, садгорські – свої. І вони всі терпимо одне до одного ставилися. Толерантна атмосфера була і ззовні: там жили не тільки поляки та українці, а й німці, румуни, вірмени, які також доволі толерантно ставилися одне до одного. Чи не найгострішим проявом нетолерантності, як мені розповідали, були бійки між болільниками після футбольних матчів національних команд. Ще один приклад толерантності: коли в Чернівцях відкривали реформістську¹⁵ синагогу Темплъ у 1878 році, відбувалася велика процесія, під

---

¹⁵ Реформістський (прогресивний) юдаїзм – рух за оновлення юдаїзму. Виник у 20-ті роки XIX ст. у Німеччині. Ліберальна течія, що стоїть на засадах раціоналізму і закликає до реформи системи заповідей – збереження «етичних» і відмови від «ритуальних».

час якої сувої Тори переносили зі старої міснагдїмської¹⁶ синагоги до нової реформістської. В процесії йшли священнослужителі різних конфесій: і православні, і католики, і греко-католики, вірменські священники, були, звісно, і рабини. У царській Росії таке неможливо було собі уявити, а на Буковині, що за 20 кілометрів від кордону з Російською імперією, це було природним явищем. А коли будувалася резиденція митрополита Буковинського, її фінансували всі, зокрема, і євреї, адже вони звели дуже багато будівель у місті, навіть християнські храми допомагали будувати. І це також прояв толерантності.

На будівлі резиденції (зараз це університет) можна побачити стилізовані шестикутні зірки, легенда говорить, що це саме знак того, що євреї також фінансували будівництво. Не знаю нічого про фінансування Темпля з боку інших конфесій, але знаю таку цікаву річ: 100 єврейських родин фінансували це будівництво. І на честь цих родин було покладено у фундамент 100 великих монет, крейцерів чи талерів, із прізвищами цих родин. Я бачив дві такі монети. Тому існування толерантної атмосфери, можливо, діалогу, було й під час Голокосту. Все-таки румуни дуже своєрідно ставилися до цієї місцевості.

Тобто ви говорите зараз про міжвоєнний період...

Так. З одного боку, Румунія вважала це своєю землею, бо Буковина належала валаським господарям та молдавським князям у середньовіччі. Румунія постала на місці Валахії, тому вона вважала, що тепер і Буковина, і Бессарабія належать їй. Але у XVIII столітті турки мали протекторат над цими землями, вони навіть користувалися існуючими фортецями у Хотині та Кам'янці-Подільському. Потім була Австрія та Австро-Угорщина, кінець XVIII – початок XX століття, коли Австро-Угорщина на своєму віддаленому від центру кордоні також була досить терпимою і толерантною. Вона взагалі була м'якою імперією

---

¹⁶ Міснагеди – букв. «ті, що заперечують». Цю назву дали прибічники хасидизму його противникам із рабинів і керівництва єврейських общин.

порівняно з Російською чи Османською, тим більше на окраїні. І тому депутатами місцевого парламенту, ландтагу, й усього австрійського парламенту дуже часто були місцеві українці, євреї, поляки. Вони разом захищали права своєї місцевості та своїх общин у парламенті Австро-Угорщини.

Євреї настільки добре почувалися в Австро-Угорщині, що стали її великими патріотами. Багато євреїв пішли добровільно на фронт, коли почалася Перша світова війна. Коли Австро-Угорщина програла війну, а Румунія перейшла на бік переможців, то Буковину віддали Румунії, бо вона претендувала на це. Віддали також і Бессарабію, яка до того була російською, але Росія вийшла з війни, не виконавши своїх зобов'язань, і тому Антанта їй цих земель не залишила. Румунія, отримавши Бессарабію та Буковину й володіючи ними між двома світовими війнами, мстилася євреям за їхню відданість Австро-Угорщині. Але й українці, й поляки також були віддані Австро-Угорщині.

Для мене це не дивно, бо українці ніде не мали таких прав, як там.

Так, за часів Австро-Угорщини були Український народний дім, українська футбольна команда, різні українські товариства. Гадаю, в Галичині було важче становище, ніж на Буковині. І тому румуни не любили українців Буковини через їхню відданість Австро-Угорщині, і бессарабських євреїв не любили, бо ті були під Росією і не дуже хотіли бути під Румунією. Коли совєцька влада у 1940 році прийшла й забрала ці території в румунів, то і євреї, і українці добре зустрічали совєцьку армію, бо румуни були досить жорсткими правителями цих земель. Але все ж таки толерантність є толерантністю, вона навіть жорстокість пом'якшує. Я казав, що навіть освітня «процентна норма» там не лякала майже нікого: вона обмежувала євреїв у правах, але не лякала, бо все одно можна було обійти цю процентну норму й отримати освіту. Але багато

євреїв під час правління Румунії не мали громадянства, й це також обмежувало їхні права.

Їх не визнали громадянами Румунії?

Так, їм просто не дали громадянства, хоча євреї знали румунську мову й були потрібними для держави. Коли почалася Друга світова війна, постало питання: що робити з євреями? Румуни були зобов'язані перед Гітлером, своїм союзником, і вони по-різному (я називаю це жорстоким експериментом історії) поставилися до «своїх» євреїв, які жили на території Румунії, і до тих євреїв, які жили на території Буковини та Бессарабії. До них було ставлення набагато жорстокіше. Хоча після початку Голокосту в Румунії була низка розстрілів євреїв, зокрема євреїв-комуністів. У Чернівцях була дуже сильна єврейська община, тому навіть коли румунська «Залізна гвардія» прийшла до влади, місцева єврейська самооборона могла захистити євреїв від зіткнення із залізногвардійцями. Тут євреї не були такими безпорадними, як під час погромів у Російській імперії. Євреї були добре організованими, у них були гроші, щоб купити зброю для захисту. Коли румуни прийшли вже разом із німцями в 1941 році, то німці показово знищили кілька тисяч євреїв, та пішли собі далі. Було підірвано тільки одну велику синагогу – Темплъ. А румунська влада залишилася. На Північній Буковині є 52 місця масових розстрілів євреїв, здійснених румунами, також була участь деяких представників місцевого населення у переслідуваннях євреїв. Згодом совєцька влада намагалася виставити це як дії українських націоналістів. Просто деякі нелюди скористалися безладом: совєцька влада пішла, а румунська ще не прийшла. У місті злочинці не могли цього зробити, а в багатьох селах грабували і вбивали євреїв. Називати всіх злочинців українськими націоналістами не можна, бо ніхто не досліджував об'єктивно їхнє етнічне походження та ідеологічні переконання.

Чи румунськими.

Або румунськими націоналістами... Як це можна? Це були просто системні злочинські напади, які захочувались окупантами та безкарністю.

У Чернівцях румунська окупаційна адміністрація створила гетто, де зосередили євреїв – і буковинських, і тих, хто приїхав на Буковину з Європи після початку Другої світової війни. Восени 41-го року постало питання, що робити з гетто? Тримати півміста в гетто (50 тисяч людей) – це незручно. І румуни вирішили їх відправити в Трансністрію – райони Вінницької та Одеської областей, які також відійшли до Румунії за угодою з Гітлером. Там було багато місця, євреїв розселили по різних таборах і гетто. Гітлерівська армія пішла далі, на Кавказ, на Росію. Але ж румуни були не такі жорстокі та педантичні у знищенні євреїв, як німці, в них не було такої чіткої расової теорії. Навіть якщо вони не любили євреїв, бо були анти-семітами, але вони все одно торгували з ними, спілкувалися. І тому можна було домовитися з румунами за гроші, щоб уникнути такої тяжкої долі, як у німецьких зонах окупації. Як я вже розповідав, коли почалося розформовування Чернівецького гетто, то румунський мер міста Траян Попович домовився з губернатором краю – генералом Калотеску – про те, щоб залишити багато євреїв-фахівців, бо місто загине без них. Бо в будь-якому місті, де багато євреїв, вони не можуть зосереджуватися в окремих прошарках суспільства, вони займають усі соціальні шаблі. І техніки, і слюсарі, і сантехніки, і електрики, і навіть хулігани, бандити та повії були також з єврейської спільноти, яка проживала в Чернівцях. У 1939 році в місті 65–70 відсотків населення було єврейським, а по області десь 25 відсотків. У Чернівцях було 80 тисяч, а у Львові – 120, але Львів був 300-тисячним містом, а Чернівці – 120-тисячним. Тому відсоток євреїв був вищий у Чернівцях, ніж у Львові. У Львові і синагог було понад 120, у Чернівцях – 88 синагог та молитовних будинків. У середньому на тисячу осіб треба

було один такий ритуальний будинок мати, і то на свята їх не вистачало.

Взаємини, які склалися на Буковині і з румунами, і з поляками, і з українцями, сприяли тому, що євреїв Буковини врятувалося більше, ніж в інших регіонах. Навіть у жорстокі часи Другої світової війни та толерантність, яка складалася сторіччями, спрацьовувала. По-різному спрацьовувала, далеко не ідеально, але все ж це було. Наприклад, у Чернівцях під час війни працювали дві синагоги, про які я знаю. Їх і більше тоді працювало. І коли меру Траяну Поповичу вдалося довести, що місто загине без євреїв, усе буде ламатися, не буде кому опікуватися станом міста, тоді губернатор краю генерал Калотеску спочатку дозволив залишити 250 євреїв, потім дійшло до 15 тисяч, але насправді Попович урятував 19 600 євреїв. Частково можна було викупитися й за гроші, 1000 доларів за врятованого, але заради життя євреї знаходили ці кошти, бо в Чернівцях було багато заможних людей. Інших відправили в Трансністрію, там було набагато тяжче, ніж у гетто в місті. Але навіть у Трансністрію потрапляла фінансова допомога й посилки із Заходу – через Америку, Швейцарію, від різних міжнародних організацій, і це рятувало євреїв, вони не вмирали так із голоду, як у німецькій зоні окупації. Розстрілів у румунській зоні окупації було набагато менше, ніж у німецькій. Німці інколи приїжджали й забирали на екзекуцію євреїв, відвозили їх до Вінницької області й там знищували. Зокрема в Печері було дуже багато вбито. У Трансністрії було 130 чи 160 єврейських таборів і гетто, в них було самоврядування. І хто очолював це самоврядування? Звичайно, або буковинські, або бессарабські адвокати-євреї, які знали й румунську, й німецьку мови, й могли спілкуватися з німцями та з румунами, домовлятися про щось, мати якусь свою самоорганізацію. Після війни було декілька судових процесів у Ізраїлі над тими євреями, які тоді співпрацювали з румунами й німцями. Тож і таке було, це правда.

Таким чином, ми вважаємо, що майже половина буковинських євреїв залишилася в живих, частково в місті, це 20 тисяч, і досить велика кількість повернулася із Трансністрії у 1944 році, й вони почали виїжджати через Румунію до Палестини та інших країн... І коли приїхала моя родина, ми застали лише декілька сотень тих буковинських євреїв, які жили там до війни. І саме від них я отримав ті знання про толерантність, цей заряд толерантності, бо вони добре ставилися до будь-кого: не було націоналізму різкого, навіть єврейського, хоча вони постраждали під час війни, дехто евакуювався, дехто залишився, війну пережив або в таборі, або в гетто, або в самому місті, де також було несолодке життя.

До речі, на єврейському цвинтарі у Чернівцях є декілька об'єктів, які якраз свідчать про цю толерантність. Наприклад, є братська могила мусульман. Кажуть, що коли йшли бої під час Першої світової війни, то загинули, можливо, і з російської армії, і з турецької солдати-мусульмани, й постало питання, де їх ховати. Оскільки мусульманських цвинтарів на Буковині не було, то домовилися з єврейською общиною, щоб вона дозволила поховати їх там, бо юдаїзм вважали ближчим до ісламу, ніж християнство.

Чи є ще приклади такої толерантності в Чернівцях?

Так, є на єврейському цвинтарі румунський хрест, але встановлений уже за наших часів. Історія також дуже цікава й показова. Під час війни румунських офіцерів і солдатів, які загинули в тих краях (там же, до речі, були й партизани-українці), поховали під стіною єврейського цвинтаря. До війни він був меншим, а зараз займає більшу територію. Чому їх не поховали на християнському цвинтарі, я, чесно кажучи, не знаю. Що зробила після війни совєцька влада? Тоді приїхало багато євреїв з інших совєцьких частин країни, і в 50-х роках їх уже було 60 тисяч – знову півміста було єврейське. Совєцька влада порушила ці румунські поховання бульдозерами, головне, що

євреї не протестували, це я на докір нашій общині кажу. Цвинтар було розширено так, щоби було де ховати вже нових померлих, бо тут було майже все заповнено. Як можна було руйнувати могили? Нехай і ворожі. То й що? Все одно ж це – цвинтар, там же люди поховані. Що ж, совєцька влада ставилася до цього дуже просто. Але й румуни при владі Чаушеску також не заважали такому варварству. Чому вони не заважали? Тому, що вони були комуністами, а загиблі офіцери і солдати – їхніми ідеологічними супротивниками. Тож на чернівецькому цвинтарі квартал був незаповнений, тут пісок був, не було могил, а поблизу були нові поховання єврейські, й на тому місці, де зруйнували румунські поховання, також ховали євреїв. І румуни із організації «Голгофа» зараз, уже у двохтисячні роки, поставили хрест тим похованим румунським офіцерам і солдатам. Інша річ, що вони не домовлялися з нами побудувати цей хрест. І ми думаємо, що робити? Бо ті румуни воювали з совєцькою армією, де були і євреї, і вони євреїв також репресували. І у мене виникла ідея, яку сподіваюся у цьому році втілити: ми фундаментальний паркан проведемо навколо цього хреста і так його виокремимо.

Бо були гарячі голови, які казали: «Треба знищити той хрест». Я теж проти румунського хреста на єврейському цвинтарі, але якщо він уже стоїть, у мене рука не підніметься його зруйнувати. У Львові на Краківському ринку побудували капличку. Це територія колишнього єврейського цвинтаря. Мейлах Шейхет дуже завзято протестував проти цього, а я кажу: «І що ти пропонуєш?» – «Це треба знищити».

Як можна знищити? Уже побудовано, це ж капличка, це сакральне місце, там люди вже моляться. Але це єврейський цвинтар. Я кажу – це не ми зробили, якби ми зробили, це був би злочин нас самих проти себе. Це хтось зробив, не подумавши, не узгодивши, ми можемо заявити протест, ми можемо вказати на це.

Важлива тема, яку я тут бачу, – це толерантність Буковини як регіону та її роль.

Так, це дуже важлива обставина формування настроїв ідентичності буковинців. Я бачу, що навіть на людей, які приїждять з інших місць, із Галичини, все одно ця атмосфера починає потроху впливати. Хоча вже нема тих буковинців, які створювали цю атмосферу, але саме місто працює... У мене є такий образ, що дух міста залишається, і він утілений багато в чому, наприклад, в архітектурі. Людей уже тих нема, приїхали нові, й у них – свій дух, і ці два духа зійшлися ось над Чернівцями, і між ними нема нищівної війни, а є переплетіння, й ті, й інші отримують щось нове один від одного.

Розмова восьма

АНТИСЕМІТИЗМ

У вас є тези, пов'язані з антисемітизмом, його історією, тож наскільки цей шлях відрізнявся, залежно від частини Європи й навіть світу? А як ідентичність єврейська впливала на зміни в антисемітизмі?

Антисемітизм – це досить складна річ, знання про яку входять у нас, євреїв, ще з дитинства, і ми вже в малому віці знаємо, що антисемітизм є, хоча, можливо, не дуже добре уявляємо, що це таке. Але ми живемо у світі, де антисемітизм і реакція на нього є частинами ідентичності. Бо коли в тебе з дитинства вбудовується певне поняття, певне явище, і це часто повторюється, то у твоїй підсвідомості виникає куточок, де містяться ці поняття й ці явища. За совєцьких часів це було найважливішою ідентифікаційною рисою єврейства, бо ми загубили за 70 років

совецької влади (й загубили не тому, що були недбалі, а тому, що це був загальний тиск, і так само було з іншими народами у СРСР) свою етнічну історію й майже зовсім свою релігію, свої традиції, мову й усе, що пов'язано з нашою національною ідентичністю. І залишилися лише державний антисемітизм. Була ще одна риса, не настільки помітна, – це приязнь, співчуття до Ізраїлю, ми обмінювалися різними думками, новинами, слухали радіо, це було нам цікаво. Пам'ятаю це ще з 50-х років, що радіостанція «Голос Ізраїлю» була на одній короткій хвилі – 33,3 метра. Серед приймачів, що були у Совецькому Союзі, тільки в Ризі випускався «ВЭФ-Аккорд», де на середніх хвилях було 33,3 метра. Тому євреї намагалися купувати саме ці приймачі – «ВЭФ-Аккорд». Мій батько також купив такий приймач, я добре пам'ятаю, як він такий дуже гордий приніс його додому і слухав «Голос Ізраїлю», а потім розповідав про це своїм знайомим, друзям, хто не мав такого приймача. Власники такого приймача інколи запрошували знайомих разом послухати «Голос Ізраїлю».

Тож це друга ідентифікаційна риса, яка тоді проявлялася у співчутті, симпатії до Ізраїлю. Але антисемітизм був усе ж важливішим, бо він був глобальнішим і про нього знали всі, навіть ті, хто не співчував Ізраїлю, бо були ж там різні партійні функціонери, було ініційоване згори товариство євреїв-антисемітистів, так званий «Антисемітистський комітет совецької громадськості». Від них не можна було сподіватися на співчуття, навпаки, в них була офіційна критика Ізраїлю, але вони також знали, що таке антисемітизм. Ми стикалися з державним антисемітизмом і, звичайно, з певними побутовими проявами антисемітизму; силове поле совецької держави поляризувало і приватний, індивідуальний рівень антисемітських проявів, бо люди бачили: держава не те що не проти, а навіть підтримує антисемітські настрої. Тому й індивідуальні, побутові прояви також були доволі вагомими. Наприклад, ми не могли вступати у вищі в Україні, набагато легше було вступити будьде в Росії, хоча б за Уралом. Тому ми намагалися виїхати з України, щоби вступати в іншому місті.

Це була державна політика, яка по-різному проявлялася в тій чи іншій республіці. Чому в Україні антисемітські прояви були набагато серйозніші, ніж в інших республіках Радянського Союзу? Це було частиною тогочасної політики?

Українці та євреї в Совецькому Союзі були конкурентними групами, у пристосуванні до імперських правил вони конкурували між собою, хто зуміє краще служити імперії. Не всі, звичайно, а певні групи українців і певні групи євреїв боролися між собою за місце при владі для того, щоб допомагати своїм та отримувати блага, що їх влада давала за те, що ти їй служиш. Наприклад, литовці, латиші, естонці, білоруси, молдавани меншою мірою були конкурентами, бо в них була трохи інша ментальність. Українці були більш конкурентні, і євреї саме з ними найчастіше змагалися. Це також було одним із-поміж чинників, який підсилював антисемітизм всередині України.

До України центральна влада придивлялася уважніше, там був більший контроль із Москви за партійними органами, за станом думок, за засобами масової інформації. Бо центральна влада розуміла, що Україна – це як «лакмусовий папірець», поки вона перебуває в «обіймах» Совецького Союзу, доти він існує, тільки-но українці вирішать відділитися – капець... Це був такий жахливий сон, нічне страхіття, що Україна відділяється. Було менше тривоги, що відділиться Молдова чи Балтія, а ось Україна – це було страшно. В російській владі є деякі прояви параної стосовно України, і вона не може позбутися їх, ці прояви панують і направляють діяльність влади досі.

Про які прояви параної можемо говорити?

Один із них – що ракети НАТО стоять на кордоні України з Росією. Другий – думка про Майдан на Червоній площі, бо там бруківка дуже підходить для того, щоб її жбурляти (*сміються*). Третій – що Росія розважається, як колись СРСР. А повертаючись до антисемі-

тизму... Це також був параноїдальний страх совєцької влади – відокремлення України, і тому політика була брутальнішою стосовно України: і щодо дисидентських, і щодо інших, в тому числі й щодо єврейських, проявів. Гадаю, ці чинники частково пояснюють, чому антисемітизм в Україні був найбільш вираженим. До того ж ще й історичні чинники – Богдан Хмельницький, Коліївщина, той культурний код, примітивне та агресивне псевдохристиянське розуміння цих проблем. Тобто головним був цей історичний спадок плюс додаткові, які вже за совєцького часу з'явилися. У Литві також, до речі, був антисемітизм, не такий, як в Україні, але також сильний.

І весь мій клас роз'їхався хто куди, переважно за Урал, вступати у виші. Такою була реальність нашого життя. Я казав, що за Румунії була шестивідсоткова квота для медичного інституту, крім дітей лікарів, а за Союзу це було один чи два відсотки. Вступали або спортсмени з високими розрядами, в яких були зацікавлені у виші, або завдяки дуже великому благу, якщо хтось мав зв'язки з університетом, з ректором, наприклад. Моя дружина чому змогла вступити? Бо її мати була секретаркою ректора, і він не міг їй відмовити. Коли я перевівся з Кишинева, в нас на 150 осіб на курсі були дві дівчини-єврейки – майстри спорту з тенісу і художньої гімнастики.

Але потім сталося так, що совєцька влада зруйнувалася, і ситуація з антисемітизмом в Україні радикально змінилася.

Звісно, в дисидентському русі було багато євреїв. Але й серед тих, хто підтримував владу, було чимало євреїв, зокрема в 20–30-ті роки. Тому ідеологія ОУН на початку була спрямована і проти євреїв як частки совєцької влади, потім вони трохи змінили своє ставлення. Але завдяки великій активності євреїв їх можна було побачити всюди – не тільки серед тих, хто був при владі, а й серед тих, хто був проти влади. Так було в різні періоди: чи то дисидентські, чи то уже в незалежній Україні, незалежній Росії, інших нових незалежних країнах – і в Грузії, і в Литві. Це

був чинник, який сприяв зменшенню антисемітизму. Бо там бачили, що євреї також домагалися незалежності колишніх совєцьких республік.

Але здебільшого антисемітизм різко змінився після розвалу Совєцького Союзу, тому що змінилася модель існування цих народів у світі. Не стало державного антисемітизму, але побутовий антисемітизм не може швидко щезнути, це еволюційний процес. Раніше це була імперська модель, коли всі боролися за місце біля трону метрополії й відштовхували одне одного. І це було зрозуміло, бо то була чи не єдина можливість якось дати розвиток своїм здібностям, а для цього треба було в партію вступити. До партії вступали й українці, й громадяни країн Балтії, й грузини, й євреї, бо інакше не можна було реалізуватися. Ті люди, які мали якесь нормальне виховання, вони, як чесні, порядні, не йшли до партії. Хоча мені було часом дуже смішно дивитися на певних симпатичних людей. Це вже було в 70-ті роки, в мене був приятель – Степан К., українець, викладач фізики, порядна людина. Нас зблизила цікавість до фантастичної літератури і те, що ми обидва були фізиками. Я приходив до нього додому, ми говорили на різні теми, йому було цікаво, бо я знав багато дисидентського, чого він не знав. А потім він мені так сором'язливо каже: «Ось, Йосифе, мені запропонували в партію вступити». Це вже тоді, коли не було жодних ілюзій, в 70-ті роки. Я кажу: «Що я можу порадити? Я б не став, звичайно». Він каже: «Бачте, ось ми тут із друзями дійшли висновку, що цю гидоту партійну треба розбавляти порядними людьми» (*посміхаються*). І мені стало так смішно, що ледве стримався.

З одного боку – це наївність, але насправді – не наївність, а виправдання своїх вчинків, які не є дуже моральними. Це було притаманне СРСР. Наприклад, в одному з творів відомого тоді грузинського письменника Нодара Думбадзе є герой, що вступає до партії саме з такою мотивацією.

Якою є ваша оцінка нинішньої ситуації в Україні?

Я тут повторю вислів мого друга, також дисидента, політв'язня Мирослава Мариновича, який ще на початку 90-х років сказав, що в нас нема державного антисемітизму і зменшилися інші його форми, тому що в українців змінилася модель їхнього існування у світі. Це дуже важлива теза, і він уже, можливо, і сам її не пам'ятає, але я йому нагадую, що це він висловив цю дуже глибоку думку.

Ми дуже уважно займаємося проблемами антисемітизму, хоч він і невеликий, і бачимо, що в низці східноєвропейських країн антисемітизм є приблизно одного рівня, досить низького, навіть включаючи Росію. Єдине, що в Росії як в імперській країні (можливо, в Польщі це також трішки відчувається, бо вона також колишня імперська країна) єврейська карта й антисемітизм можуть бути використані владою для якихось політичних цілей. Інші країни, які не є імперськими й колоніальними, не звикли до того, що антисемітизм, як і взагалі етнічна карта, може бути розіграний у якійсь грі. А наша уважність, моніторинг і аналіз проявів антисемітизму в Україні й у світі показують нам певні залежності, певні системні відмінності східноєвропейського типу антисемітизму від західноєвропейського.

І тут ми можемо сказати, що в цьому Східна Європа в позитивному сенсі відрізняється від Західної.

Як це відображається у західному світі?

Попри те, що на Заході антисемітизм не є державною політикою, навпаки, там держави протистоять цьому, і попри всі культурні права, права людини, політкоректність тощо, в Західній Європі рівень антисемітизму є вищим, ніж у Східній Європі. Чому? Ми бачимо два потужні чинники, які працюють у Західній Європі, та яких майже нема у Східній Європі. Перший чинник – це радикальне крило ісламської діаспори. Це похідна від того, що західні країни заможніші і є дуже притягальною метою для

багатьох біженців із арабського Сходу. Біженці там накопичуються, і серед них є люди, що утворюють радикальне крило, яке бере на себе навантаження антиізраїльське – й так званого нового антисемітизму, й конкретних проявів у старих формах антисемітизму, а це напади, вандалізм, мова ворожнечі тощо. Не весь іслам радикальний, тільки невелика його частина, але вона яскрава, бо оперує терактами, і вандалізмом, і гаслами. 90 чи 95 відсотків ісламської діаспори бажає мирно жити, виховувати дітей, учити їх і пристосовуватися до західного життя, вони не беруть участі в терористичних угрупованнях, а радикалів одразу видно здалеку. Дуже цікавим є другий чинник антисемітизму на Заході, це такий лівоінтелігентський формат гіпертрофованого погляду на права людини. Він спричиняє низку наслідків. Такі люди вважають, що є утиски прав палестинців із боку Ізраїлю. Вони не хочуть розуміти, що проти Ізраїлю ведеться війна, під час якої взагалі розглядати проблеми прав людини слід під іншим кутом. Є конвенції, які стосуються війни, наприклад, Женевська конвенція щодо поводження з полоненими тощо. Угоди мирного часу не працюють під час війни.

Але ліва інтелігенція Заходу гіпертрофовано ставиться до прав людини, вона має вплив на студентські кола, і це також є потужним чинником прояву антисемітизму вже як антиізраїльського налаштування, а під цим усім лежить той самий культурний код антисемітизму, змінюється лише форма його проявів.

У нас відсутні ці два чинники, нема такої ісламської діаспори. У нас є власна ісламська община, яка звикла дотримуватися тих правил, які тут є, – вся Україна змінює модель, і вони змінюють модель. І в колах інтелігенції нема такого гіпертрофованого ставлення до прав людини, оскільки культура прав людини не вкорінилася в Україні так, як у Західній Європі, нема й перебільшення. Можливо, це на нас очікує потім. Але цікавим тепер стає інше – зв'язок між ідентичністю та формами антисемітизму. Бо ідентичність складається з певних «цеглин». Однією з

таких цеглин є антисемітизм, антисемітизм у соціумі. Ця цеглина або є, або її немає, або вона слабо виражена, ніби спляча, або сильно виражена. За висловом ізраїльського професора Єрусалимського університету Єгуди Бауера, антисемітизм є культурним кодом західної християнської цивілізації.

Завдяки культурі, завдяки політкоректності він може бути сплячим, але він є і може бути розбудженим будь-коли. І коли ми бачимо те, що зараз відбувається на Заході, то вирізняємо у сучасному антисемітизмі дві складові – праву та ліву. Ліва складова – це те, що я сказав, вона проявляється через права людини, бо лівим радше притаманно оперувати правами людини, інколи, можливо, спекулятивно. Праві також беруть ці гасла, але критикують євреїв радше архаїчно, тобто так, як раніше. Звичайно, вони вже не говорять, що євреї вбивають християнських немовлят на Пасху, а закидають євреям, що вони не є патріотами своїх країн проживання, що це таке аморфне космополітичне середовище.

Синдром Дрейфуса¹⁷, так?

Так. Взагалі, коли думаю про ці події, про розвиток ідентичності й антисемітизму, то протиставляю справу Дрейфуса і справу Бейліса¹⁸, «державний» і «крива-

¹⁷ *Справа Дрейфуса* – судовий процес, що розпочався у Франції 1894 р. у справі капітана Альфреда Дрейфуса, єврея, офіцера французького Генерального штабу, який був звинувачений у шпигунстві на користь Німецької імперії. Дуже швидко справа вийшла за межі юриспруденції та перетворилася на політичний скандал, що розділив французьке суспільство на два табори і викликав великий міжнародний резонанс. До захисту прав Дрейфуса долучились представники передової інтелігенції, зокрема письменник Еміль Золя. Остаточню Дрейфуса було виправдано 1906 р.

¹⁸ *Справа Бейліса* – судовий процес у Києві проти єврея Менахема Менделя Бейліса, звинуваченого в убивстві з ритуальною метою християнського хлопчика Андрія Ющинського. 1911 р. Бейліса було заарештовано. Сам процес відбувався у вересні-жовтні 1913 р. Справа набула надзвичайно широкого розголосу не тільки в Російській імперії, а й за кордоном. На захист Бейліса виступали численні представники інтелігенції, зокрема, письменник Володимир Короленко. Судом присяжних, який складався з українських селян, Бейліса було виправдано.

вий» формати антисемітизму, «сучасний», кінця ХІХ століття, і «середньовічний». Чому так сталося? Бо старі форми середньовічного антисемітизму були пов'язані передусім із релігійним чинником – євреї розп'яли Христа, євреї пролили кров Христа, хоча це були не євреї, а римські легіонери, неважливо...

І сам Христос був євреєм.

Так, і сам Христос був євреєм, але це також не є важливим для антисемітів, вони в це не вірять і не хочуть цього бачити. Спочатку в Західній Європі у першому тисячолітті євреїв було ще небагато, вони прийшли через Римську імперію, прийшли з Балкан, розселилися, але в невеликій кількості. Тоді вони були у християнському середовищі, їх навіть оберігали як свідків Христа, бо їхні предки бачили Христа. І в першому тисячолітті ми не бачимо таких проявів, які почалися в другому. У другому тисячолітті антисемітизм почав розвиватися інакше, бо коли з'явилася ідея Хрестових походів, тобто звільнення Гробу Господнього від сарацинів, від арабів, тоді виникла думка: а якщо ми йдемо проти сарацинів звільняти Гроб Господній, то чому ми залишаємо у себе в тилу євреїв, які винні в смерті Христа? Тому Хрестові походи супроводжувалися погромами. Насправді важливішими причинами погромів були економічні, бо дозвіл на пограбування євреїв заохочував хрестоносців рухатися далі.

Важливо, це безкарність: іде навала хрестоносців, громить єврейські квартали, і ніхто їм нічого не може зробити, бо вони прийшли й пішли. Місцевий герцог не міг захистити цих євреїв або не хотів, бо він частенько також брав участь у Хрестових походах, а в мирний час у нього була певна угода з євреями і їх майже не чіпали. Тому перші погроми пов'язані саме з Хрестовими походами, зміна антисемітської парадигми припадає саме на ці століття. До того ж середньовічна форма антисемітизму відповідає середньовічній ідентичності європейця, тобто корпоративній ідентичності. Є різні групи, що складають суспільство,

і є єврейська група, проти якої налаштовані всі інші групи разом узяті.

Головним чинником є релігійний, це розп'яття Христа, це кров християнських немовлят. Була навіть легенда, що євреї голками колють символ Тіла Господнього – гостію, і там проступають краплі крові, тому вона перестає бути святою і її не можна вже вживати. Тут проглядаються певні тенденції – ця кров проходить через усі століття й доходить навіть до ХХ. І не тільки у справі Бейліса.

Совецький повоєнний антисемітизм відрізнявся від антисемітизму довоєнного, бо взагалі до 30-х років не було державного антисемітизму в Совецькому Союзі. Він з'явився вже пізніше, коли Сталін почав «чистити» від євреїв карні органи. У 30-ті роки цим займалися і Ягода, і Єжов, і Берія. Ягода сам був польським євреєм. Єжов «вичищав» євреїв, яких не «вичистив» Ягода, а Берія – тих, хто залишився при Єжові. Коли були укладені союзницькі угоди з Німеччиною, в совецькій пресі з'явилися антисемітські статті, по індукції наведені з Німеччини: оскільки ми друзі, ми союзники, то нам треба і з цим питанням розібратися. Але ці статті не могли виходити з расової теорії, бо в Совецькому Союзі був інтернаціональний формат. Однак це все одно було дещо схоже, можливо, на справу Дрейфуса. Хоча цей державницький формат антисемітизму ще не досить проявився у Східній Європі.

У Західній Європі державницький формат, формування політичних націй сучасних держав – це ХІХ сторіччя, коли релігійний чинник іще є важливим як маркер, але вже не тою мірою заповнює життя людини, бо почалася секуляризація за доби Просвітництва. І тому в ХІХ столітті в Західній Європі антисемітизму в середньовічних кривавих формах майже нема, на зміну приходять інші форми. Вони проявлялися й раніше, наприклад, віра, що всі євреї – чаклуни. Чому чаклуни? Бо чаклун – це негативна конотація, він завдає шкоди. Майже ніхто не міг сформулювати, яка це шкода, але вигадували, якої шкоди завдають євреї. У Середньовіччі ще не було такого державного патріо-

тизму, як у XIX столітті, але коли він почав поставати, то ці закиди в чаклунстві частково збереглися, це прийшло через масонські ложі, що є якісь заколоти міждержавні.

Там були євреї, але ж це не була єврейська ідея.

Дуже мало їх там було, можливо, вихрести. Ідея хоч не єврейська, але масони використовували Соломонову символіку, і це наводило простих людей на думку, що це євреї чинять якісь заколоти. Але цікаво, що кривавий антисемітизм перестав функціонувати в Західній Європі, у XVII–XVIII столітті він пересунувся у Східну Європу, де його раніше не було. Євреї рухалися із Західної Європи до Східної, тому разом із євреями рухався й антисемітизм і ставав частиною ідентичності тих народів, які раніше його не мали. Спочатку прийшли євреї, а потім з'являвся антисемітизм, хоч інколи могло бути й навпаки. В Росії було архаїчне суспільство, і там ідеї створення державних націй почали відчуватися тільки в XX сторіччі. І цікаво, що у XIX столітті в Західній Європі виникли нові форми антисемітизму, пов'язані з державництвом. Тому що люди стали громадянами і це було важливою особливістю їхньої ідентичності, й латентний антисемітизм також переріс в іншу форму.

Виникла ідея, що буцімто євреї є антидержавниками, хоча євреї в XIX сторіччі дуже намагалися бути патріотами своїх країн у Франції, в Німеччині, в Угорщині, будь-де. І Дрейфус – це якраз приклад асимільованого єврея-патріота Франції.

Сумна іронія долі полягає в тому, що саме проти нього було висунуто звинувачення, що він зрадник і працює на користь Німеччини.

Але в той самий час було вже досить сильне громадянське суспільство, бо створення національної держави є неможливим без середнього класу і без громадянського суспільства в тому вигляді, який воно мало в XIX сторіччі. Тому виникає не тільки імпульс звинуватити

у зраді певних євреїв, Дрейфус це просто найяскравіша ілюстрація, а є й інша хвиля – захисту, Еміль Золя захищав Дрейфуса в суді. Цікаво, що форма антисемітизму стала такою ж, як форма ідентичності. Змінюється все – змінюється ідентичність, змінюється єврейська ідентичність і змінюється антисемітська складова ідентичності, цеглинка має вже інший вигляд, ніж у середньовічному суспільстві.

Якою тоді була ситуація на Сході Європи?

Єврейська ідентичність в XIX сторіччі розділяється на три частини: західноєвропейську, східноєвропейську та сіоністську (протоізраїльську). Спочатку найвагомішою була західноєвропейська, потім, у XX столітті, починає набирати ваги сіоністсько-ізраїльська, й сьогодні головною є ізраїльська ідентичність. Антисемітизм також змінюється. Ось сьогоднішній антисемітизм Західної Європи є доволі чудернацьким: ми не проти євреїв, вони нам симпатичні, вони громадяни наших країн, але ми проти Ізраїлю, бо він порушує права палестинців. Але за цим усе одно є той культурний код, той латентний антисемітизм, який притаманний саме християнській Західній Європі. Цікаво, як у Совецькому Союзі під час війни змінився державницький формат: для збудження патріотизму це стало пропагандистською формою – «ми захищаємо свою Батьківщину», тобто Батьківщина стала вагомішою за державу, ніж до війни. І коли одразу після війни ми бачимо форму державного антисемітизму, вона корелюється з новою доктриною, що є Совецька держава і є зрадники, які хочуть її знищити, ті, хто хочуть відірвати від неї шматок. Єврейський антифашистський комітет було звинувачено в тому, що він нібито хотів Крим відокремити від Совецького Союзу, вже після того, як кримських татар депортували в 1944 році. Сталін сам закинув цю провокаційну ідею – можливо, там євреї оселяться, адже бачив, що вони не дуже хочуть до Біробіджану їхати. І потім за це й покарав їх, коли вони почали цю ідею обговорювати.

Це біда була єврейська, це наша біда була! Розумні люди, письменники, артисти, серйозно обговорювали, як би замість татар селитися в Криму. Просто соромно за них, це та правда, яку треба сказати самим собі. Мені соромно за них. Міхоелс¹⁹, який загинув у автокатастрофі, влаштованій чекістами в Мінську, також був у цьому комітеті. Ми пишаємося Міхоелсом як видатним актором і режисером, але ж він був серед тих, хто обговорював поселення євреїв у Криму замість кримських татар.

Не було співчуття до кримських татар, бо деякі євреї оперували тою ж моделлю, що й совєцька влада, що кримські татари – це зрадники, вони служили німцям, хоча їх було багато в совєцькій армії, були навіть Герої Совєцького Союзу.

Ці моделі йшли згори й приймалися знизу, так само, як і в царській Росії, коли державний антисемітизм ішов від царя та церкви і збуджував маси, бо вони бачили, що їх не каратимуть за прояви антисемітизму, навіть за погроми. Тобто державницька форма антисемітизму, яка в XIX сторіччі була в Західній Європі, наприкінці сторіччя прийшла в Російську імперію, а потім і в Совєцький Союз. Але як це було цинічно поєднано з архаїчною формою, можна побачити у «справі лікарів» у 50-х роках. Тут також актуалізувалася антидержавницька позиція, бо держава вособлювалася у вождях, а лікарі-євреї буцімто хотіли знищити вождів, труїли їх, тобто вони хотіли знищити державу. А знищення – це кров. Це перегукувалося з християнськими формами, бо спочатку вождя Христа, а потім вождів Сталіна, Молотова, Кагановича та інших євреї хочуть знищити. Ось таке химерне поєднання старих і нових форм антисемітизму виникло наприкінці життя Сталіна. От чому євреїв не випускали їхати в Ізраїль. Бо вони зрадники, вони хочуть їхати до Ізраїлю, а Ізраїль

---

¹⁹ Соломон Міхоелс (1890–1948) – актор, режисер, педагог, громадський і політичний діяч, голова Єврейського антифашистського комітету. 12 січня 1948 р. убитий співробітниками МДБ, які замаскували вбивство під дорожньо-транспортну аварію.

належить до західної частини світу, тож вони служитимуть нашим ворогам. Це також державницький антисемітизм, але в ньому вже не було кривавої частини, вона закінчилася зі смертю Сталіна.

Це дуже цікаво, я тільки почав про це думати, але бачу вже багато зв'язків із темою ідентичності, яку намагався зараз висвітлити.

Власне, ви сказали одну цікаву річ: євреї майже не потрапляли на територію, де жили росіяни, через смугу осілості. Натомість українці знали євреїв, для них це було не теоретичне поняття, а практичне, бо вони співжили між собою. І ви із цього деякі висновки зробили. Чи можна й про це поговорити, бо це доволі важливий чинник?

Так, є різниця в антисемітизмі Росії та України, й не тільки України, а й усієї західної групи країн, де євреї жили впродовж сторіч. Вона полягає в тому, що там євреї були добре відомі, й навіть ті антисемітські елементи, які є в християнській традиції, не давали можливості демонізувати їх саме тому, що вони, навпаки, були дуже знайомим, пересічним елементом.

Ось вони живуть серед (чи біля) нас, ми їх знаємо, навіть знаємо їхні звичаї, знаємо багато слів із їхнього єврейського лексикону, щось там не подобається в них, вони такі-сякі, але це – знайоме зло, ми його щодня бачимо, від нього дистанціюємося, але нічого диявольського в ньому нема.

У Росії євреїв не знали, тільки 14 повітів на північному заході входили в смугу осілості. Вся інша велика Росія й до Уралу, й тим більше за Уралом, не знала, що таке євреї, але через церковні проповіді доходили певні меседжі до людей, що є такий дуже поганий народ. Чому він поганий? Тому що він Христа розп'яв, тому що використовує кров наших дітей для своїх поганих ритуалів. І ось з'явилися євреї в Сибіру. Є така книжечка «Історія євреїв Якутії», яку мій знайомий написав, Олександр Гройсман. Він працював у Якутську і в архіві знайшов матеріали, що

в Якутії євреїв не знали взагалі й тільки після поразки польських повстань 1830–1831 років і 1863-го євреї потрапили туди разом із засланими поляками та іншими повстанцями.

Зрозуміло, що це була, як кажуть тепер у соціології, нерепрезентативна вибірка, бо ці євреї переважно вже не були релігійними, можливо, вони зберігали традиції, але дуже були пов'язані зі своїм польським життям, з польським оточенням, вони дружили з поляками, створювали родини, тому й були залучені до національно-визвольного польського руху й до повстань. Тобто вони себе ідентифікували вже з Польщею, яка тоді частково перебувала у складі Російської імперії. І зрозуміло, що ця група не могла передати місцевим мешканцям повні знання про євреїв. Ця абстрактність поглядів на євреїв у Росії давала можливість їхньої демонізації, що вони щось погане роблять російському народу. Це ж імперія, яка грає етнічними картами й одночасно картою демонізації, а це дає зовсім інший формат антисемітизму в Росії, ніж в Україні, Бессарабії, Білорусі та країнах Балтії. Однак нині, коли спостерігаємо розвиток сучасних форм антисемітизму, ми бачимо, що Росія не дає багато прикладів антисемітизму. Наразі не дає, і ми не знаємо, чи так буде й надалі, ми і в Україні не знаємо, чи так буде завжди.

Тє, що Росія не входить в Європу й не отримуватиме ті форми антисемітизму, що притаманні Європі зараз – і мусульманські, й інші, – це зрозуміло. А Україна, яка інтегрується в Європу, можливо, отримає ті форми. Але російський імперіалізм також може вийти на формат, коли євреї будуть визначені як внутрішні вороги. І це вже відбувається, просто ще не дуже помітно, перші симптоми є. Приїжджала нещодавно в Україну Алла Гербер, президент російського Фонду «Голокост», про яку в мережах інтернету написано, що вона – п'ята колона і ворог російського народу. І багато є таких, чиї фотографії подано в інтернеті з наліпкою на лобі: «ворог Росії», й половина з них – євреї. Тобто ми готові до того, що імперія може використати

євреїв, як вона й раніше використовувала, для переведення невдоволення народу в антисемітське русло. Якийсь уже ґрунт для цього невеличкий є. Проявів іще мало реальних, хоча трапляються.

Для мене також цікавим є питання пропаганди – ще російсько-імперської, потім радянської і тепер знову російської, яка завжди дуже активно працювала на те, щоб показати українців як антисемітів, а росіян – ні. Хоча це Росія мала «Чорну сотню».

Ми говорили з вами також про те, що Україна своєю ментальністю випрацювала певний імунітет до того, щоб якісь гасла, якісь провокації, вкинуті в маси, перетворювалися на ланцюгову реакцію.

Але світ сприймає цю російську пропаганду як справжній стан речей. Тобто світ не вважає росіян антисемітами на противагу українцям.

Що ж, світ оперує стереотипами. Головне – не весь світ, а частина світу...

Це чимала частина.

Чимала, але не така велика, як здається. Це неприємні стереотипи, але вони зумовлені історичними обставинами, через які пройшли й Росія, й Україна. Бо Росія позиціонувала себе як визволителька – звільнення народів від фашистів, від турків у XIX столітті, а насправді просто будувалася ще одна потужна імперія. Така ідеологія була притаманна імперії й до більшовиків. Більшовики відкинули будь-які національні й антинаціональні аспекти, вони спочатку засуджували антисемітизм, будь-яку ксенофобію і це, можливо, також справило враження на західний світ у 20-ті і 30-ті роки.

А потім більшовики використовували деяких євреїв як своїх емісарів, засиляли їх у Сполучені Штати, особливо, коли була вже війна, для того, щоб вони там виступали, збирали гроші для Росії на боротьбу з фашизмом. І це

також є певний чинник, який досі працює. Але ж це минає, й стереотипи блякнуть, і тепер ми бачимо, що Росія має не більший, ніж ми, але інший антисемітизм, він ініціюється згори. І в Росії це звичне явище, коли верхівка дозволяє, тоді низи готові щось робити.

Пригадаймо те, що пов'язане з убивством Симона Петлюри у 1926 році Шолем Шварцбардом²⁰. Франція тоді, а згодом і в 50-х роках, коли знову розглядали справу вбивства Петлюри, обвинуваченого за антиєврейські події, ставала на бік його вбивці. Чому так відбувалося? Ось і росіяни навіть під час Майдану часто велися на цей стереотип українського антисемітизму, який існує ще з XIX століття, але був дуже підтриманий в Європі саме в 30-х роках...

Погроми в Російській імперії, починаючи з 1880-х років, якраз налаштували прогресивну частину людства проти Росії як антисемітської країни. Потім Перша світова війна взагалі перекреслила багато чого, що було до неї, почалася нова ера, й у цьому новому часі більшовики виступали як противники антисемітизму. І це світ бачив.

Коли Петлюра очолював УНР, погроми, що сталися в Україні, були віднесені саме на карб українських націоналістів. Так, це діяла російсько-комуністична пропаганда. Але погроми справді були, й вони були за часів УНР. Те, що під час Громадянської війни й червоні громили, й білі громили, замовчується, а вип'ячується, що в той час існувала Українська держава на чолі з Петлюрою. Росія ще з совєцьких часів здійснює імперську пропаганду і дуже багато витрачає на це сил і грошей.

---

²⁰ Шолем Шварцбард (1886–1938) – поет, український анархіст єврейського походження. 25 травня 1926 р. у Парижі застрелив Симона Петлюру і був заарештований на місці злочину. Шварцбард повідомив, що його вчинок – це помста за єврейські погроми в Україні. Судовий процес розпочався 18 жовтня 1927 р. і набув величезного розголосу. На захист Шварцбарда стали відомі люди різних переконань, серед яких Анрі Бергсон, Альберт Ейнштейн, Анрі Барбюс, Максим Горький, Олександр Керенський. Через вісім днів Шварцбарда було виправдано.

Але успішно.

Частково успішно, частково ні.

Якщо йдеться про українців як про антисемітів, то вона це робить доволі успішно.

Так, ми бачили, як це було під час Майдану 2013–2014 років. Але я спочатку повинен сказати, що у 2004 році ми також із цим зіткнулися під час Майдану, були навіть провокації – якісь молодики ходили по Хрещатику, нібито нацисти. Медведчук, кажуть, влаштував цю провокацію, бо він хотів показати Ющенка як фашиста.

Що ж, Медведчук працював на Росію.

І це також давалося взнаки. Бо цьому вірили, оскільки був історичний стереотип. Я ж казав, євреї, мені здається, під час виборів 2004 року дуже мало голосували за Ющенка. Вже потім для євреїв стало зрозуміло, що нічого страшного в Ющенкові нема. А під час Майдану 2013–2014 років ми бачили, як спочатку влада Януковича, а потім російська дуже великі сили віддавали пропаганді, що нібито знову постає антисемітсько-фашистська Україна і треба хвилюватися за долю євреїв. Путін це прямо і сказав, що й викликало написання нашого листа до нього в березні 2014 року²¹. Знову використовувалася пропаганда, робилися навіть провокації під пропаганду, бо ми зіткнулися із цілою низкою антисемітських інцидентів, які наші експерти вважають провокаційними. Вони здійснювалися для того, щоб «підтвердити» цю пропаганду. Але на Заході не так легко в цьому всьому розібратися, тим більше що є накладається на існуючі стереотипи.

---

²¹ На початку березня 2014 р. був опублікований відкритий лист («Обращение к президенту Российской Федерации В. В. Путину от имени многонационального народа Украины, от имени национальных меньшинств, от имени еврейской общины»). Електронний ресурс <http://eajc.org/page279/news43670.html>).

У Польщі пропаганда про буцімто антисемітизм на Майдані накладалася на те, що у нас стереотип «українці-антисеміти» був дуже сильним. Це була головна причина, чому ми на початку березня 2014 року запросили вас із Мирославом Мариновичем, щоб показати справжнє обличчя Майдану. Тобто в Польщі російській пропаганді вдалося це розкрутити й показати Майдан як націоналістичний, як антисемітський.

Так, і ми щодня працювали, щоби спростувати це. Чесно кажучи, світова громада мало в це повірила, ми очікували набагато гіршого. Усе ж і пропаганда і її дієвість вже були не ті, й наша робота їй протистояла.

Напевно, після того, як люди почали на Майдані гинути. Бо цей антисемітський чинник був розкручений перед тим, як почалися масові вбивства на Майдані, а потім, і коли захисники Майдану, зокрема євреї, почали гинути на наших очах, звісно, вплив пропаганди зменшився. Але ми говоримо про різні явища, цей стереотип українця як антисеміта, він є в західному світі, й дуже сильний, він тепер, мабуть, трохи ослабнув, але все одно залишається сильним.

Можемо почати ще з часів зламу XIX–XX століть, коли, наприклад, російська імперська пропаганда вживала стереотипи.

Так. Погроми кінця XIX – початку XX сторіччя пов'язані в нашій пам'яті не стільки з козаками, як з бюргерами нашими, з крамарями, з різними маргінальними людьми. Роль козаків у погромах збільшилася під час Громадянської війни, коли були козачі частини і в Червоній, і в Білій, і в Зеленій арміях. А пропаганда є особливо дієвою тоді, коли під нею є підґрунтя якихось реальних фактів, які можна трохи скоригувати, трохи допрацювати, щоб вони відповідали пропагандистській ідеології. І пропаганда це робить, і на це витрачаються кошти й сили, і фахівці залучаються, тому не дивно, що вона залишається й досі сильною, але вона вже не така, якою була раніше.

Наприклад, під час Майдану і після ми зіткнулися з двома антисемітськими гілками – з боку Росії і з боку так званих республік ДНР і ЛНР. З одного боку, вони казали, що в Києві прийшли до влади фашисти, і для євреїв це дуже небезпечно, а з другого боку, що в Києві прийшли до влади євреї, і вони керують тепер Україною. Це була спрямована пропаганда, й вони не сумнівалися, що можна працювати з двома настільки суперечними ідеологемами, бо вони скеровані на різні фокусні групи. На людей похилого віку впливало те, що нібито майданівці – це фашисти, бо в пам'яті цих людей є місце для фашизму та для протидії йому. А на молодих впливали через другу ідеологему, що євреї захопили владу, бо треба викликати ненависть до тих, хто при владі. Але не можу сказати, що обидві лінії були дієвими. Частково так, але здебільшого ні. Ми виступали і проти однієї, і проти другої, й саме єврейські свідчення з Майдану й наші експертні висновки про провокації якраз і спростовували ту пропаганду. Що могли, те й робили.

Стереотип узагалі дуже живуча річ, він дуже інерційний, те, що закладається сторіччями, не так легко витравити. Але ж ми бачимо, що все одно витравляється. Іще 50 чи 60 років тому американське суспільство було дуже антисемітським і дуже расово нетерпимим щодо афроамериканців. І все ж спільна робота уряду та громадянського суспільства, Голлівуда та всього іншого зробило за три генерації дуже велику роботу в розмиванні тих стереотипів. Ви й зараз можете в Сполучених Штатах серед певних християнських кіл чи на південних просторах знайти антисеміта... Але це перестало бути мейнстримом у громадському житті, навіть більше, це вважається вже «поганим тоном». Бо політкоректність як поняття нині існує у західному світі. І навіть люди, які є антисемітами всередині себе, поводяться чемно в суспільстві, на людях, бо вони знають, що не треба так говорити, навіть якщо ти так думаєш. Удома, будь ласка, кажи, що тобі завгодно.

Ви вивчаєте також і тему ксенофобії. І тому мені цікаво знати, яким, на вашу думку, є розвиток цього явища в Україні, Росії та Східній Європі впродовж 25 років, від розпаду Радянського Союзу?

Будь-яка національна ідея, яка починає розвиватися й закріплюватися, має певні опосередковані результати. І ксенофобія є одним із таких результатів. Інша річ, що ми за совєцьких часів із нею як із системою не стикалися, але знали про те, що вона є. Ми розглядаємо антисемітизм як частину ксенофобії, і це суперечить думкам багатьох єврейських експертів, які вважають, що це окреме явище і його не можна змішувати з іншими фобіями. А ми, користуючись більш науковим підходом, вважаємо, що антисемітизм є частиною широкого кола явищ, яке називається ксенофобією, просто в цьому разі воно спрямоване на євреїв. Ми побачили утворення на початку 90-х років різних радикальних правих груп, які почали пропагувати певні ксенофобські гасла. Наприклад, українська винятковість – те, що українцям слід надавати преференції. Але ці групи були маргінальними, вони не були в мейнстрімі суспільства, й суспільство їх сприймало доволі скептично. І, як ми бачимо, через 25 років ці питання не увійшли в коло найважливіших в Україні. Кількість антисемітських і ксенофобських інцидентів коливається, пік був у 2006–2008 роках, причому завдяки «роботі» однієї інституції – Міжрегіональної академії управління персоналом, МАУП.

Вони були розсадником і генераторами ксенофобії та антисемітизму. Інша річ, що це було ініційовано. Згідно з моєю гіпотезою, ще у 2001 році Російське посольство познайомило ректора цієї академії Георгія Щокіна зі щойно відкритим Посольством Палестини в Україні. І вони домовилися про співпрацю, про фінансування певних проєктів, програм. В академії було близько 36 тисяч студентів, а також вона працювала з великою кількістю студентів дистанційно. Вона почала друкувати антисемітські та інші ксенофобські матеріали, підкупила частину газет, інших

видань, на себе перетягла й почала генерувати антисемітську та іншу ксенофобську літературу, але насамперед антисемітську. У 2006–2008 роках кількість публікацій сягала 600–700 на рік. Зараз ми їх взагалі не рахуємо, було 10, можливо, за рік, тим більше, західний світ не рахує публікацій взагалі. Мова ворожнечі – це окреме дослідження, але рахують насамперед напади й випадки вандалізму.

І ми теж перейшли на такий формат моніторингу й аналізу, інколи ми про мову ворожнечі пишемо. Ось, наприклад, коли «Свобода» потрапила у парламент у 2012 році, тоді це була найбільша націоналістична сила, якщо можна так про неї говорити, вона отримала 10,5 відсотків голосів, і це було вже після того, як прийшов Янукович до влади. Люди зрозуміли, що Янукович – це лихо, і почав наростати протестний потенціал. Ми зробили дослідження електорату «Свободи» й побачили, що тільки третина його поділяє програму партії, а дві третини долучилися тому, що для них є важливою українська мова, українська культура, і, на їхню думку, ані влада, ані офіційна опозиція нічого на захист цього не роблять. А «Свобода» декларувала, що вони все це владнають. Був іще пошук нових імен, нових нацпартій, це також зіграло свою роль у тому, що «Свобода» пройшла з 10 відсотками голосів. Але на наступних виборах через два роки вона взагалі не потрапила в парламент. Тобто ми бачимо, що українські люди мають певний імунітет проти таких явищ, як правий радикалізм, антисемітизм і ксенофобія. Вони не втягуються в цю колотнечу, не підтримують будь-які гасла чи провокації і не перетворюють їх на ланцюгову реакцію, навпаки, позиція більшості українців є такою, що сама по собі гасить усі ці явища.

А як Росія виглядає в цьому аспекті?

Росія – недемократична країна, в ній усе робиться згори, якщо потрібні «праві», вони також регулюються згори, бо є зв'язки між ФСБ і правими неонацистськими групами. Якщо потрібно позначити «ворогів

народу», то треба отримати дозвіл у Кремлі. Це зовсім інша ситуація, інша ідентичність, тож Україну можна порівнювати з Молдовою, з Угорщиною, з Польщею, але тільки не з Росією. Те, що подібною є кількість інцидентів, ще нічого не означає. Отже, сьогоднішньому російському керівництву не треба, щоб їх було багато, бо вони ж протиставляють себе нібито фашистській Україні. То що ж, вони допустять таке? Але якщо їм це буде потрібно, то кількість зросте у 10 разів дуже швидко. Наприклад, серед російських неонацистів, які воюють на Донбасі, ми підраховували колись, що ультраправих радикалів приблизно 30 з нашого боку і 200 з боку так званих сепаратистів, тобто в 7–8 разів більше. Із різних груп у Росії, які захоплюються російською владою, якраз і черпали потенціал тих найманців, які в 2014 році прийшли з Росії й були дуже мотивовані. Це дивно, що тут нацисти, там нацисти, і один проти одного воюють.

Тож наше завдання – не перебільшувати й не применшувати, а дати адекватне відображення, яким сьогодні є антисемітизм в Україні. Він є таким, яким він є, не треба з політичних міркувань щось вигадувати. Для мене критеріями є соціологічні дослідження, які показують, що в Україні антисемітизм неприйнятний. Є ще з десятків етнічних меншин, до яких ставляться гірше, ніж до євреїв, і з якими більша соціальна дистанція. Парламент візьміть, скільки людей з єврейським корінням у парламенті. Ми вже говорили з вами: те, що євреї були на Майдані, те, що деякі євреї пішли на війну, небагато, але пішли, працює проти стереотипу. Бо в антисемітській державі євреї би не пішли на буцімто фашистський Майдан, тому росіянам так не подобалося, коли ми виставляли матеріали про євреїв на Майдані.

Ще ця Сотня єврейська...

Насправді вона не була цілою єврейською Сотнею, там була група євреїв більша, ніж в інших Сотнях. Мій товариш був у цій Сотні.

Але ж були на Майдані ізраїльські інструктори...

Було декілька ізраїльських волонтерів, які навчали на Майдані навичок бою, переважно, як залишитися живим під вогнем, а потім вони пішли допомагати на фронт. Мені сказав один мій товариш, він інструктор, готує батальйон за стандартами НАТО: «Це майбутня армія України». Він звик в Ізраїлі працювати з 5-ї ранку до опівночі і без жодної хвилини на перепочинок. Бо чим більшим є навантаження на навчанні, тим легше тобі потім у бойових умовах. Він спочатку дивувався, що наші бійці часто відпочивають, пізно встають і рано лягають (*всміхається*), перекури часто роблять, але наполіг на своєму. Я йому трохи допомагав своїми зв'язками, щоб у нього було більше можливостей з навчання наших солдатів, особливо, коли йдеться про захист свого життя. Ізраїль володіє чудовими методиками, бо це мала держава, там цінують кожну людину і дуже багато технологій вкладають у їхній захист. Є, наприклад, військові методики проходження населеного пункту, захопленого терористами, – як бойова одиниця повинна пройти цей населений пункт, мінімізувати власні втрати і водночас знищити бойовиків. Американська технологія дозволяє 30 відсотків втрат убитими та пораненими, ізраїльська – нуль. І ми бачили, що це справді можливо, коли була операція в секторі Газа, бо спочатку пускають роботів, які обстежують всі завулки, просвічують усе, і заховатися бойовикам ніде неможливо. Це бойові роботи, вони можуть і стріляти, можуть підривати, бо людей там бережуть, а техніку пускають уперед. Дуже дорого, до речі, техніку, на цьому економії нема. Якби Україна так ставилася до своїх людей, я був би щасливий.

Тема ставлення УПА до євреїв часто повертається й демонструє різні стереотипи. Ви були одним із небагатьох у єврейському середовищі, хто ставився в інший спосіб до того, що Ющенко присвоїв звання Героя України Романові Шухевичу посмертно.

І Бандері.

І Бандері. Я би хотіла, щоб ми трішки розширили це питання, поговорили про те, наскільки це важлива тема для української ідентичності, тому що, власне, для українців УПА і ОУН ототожнюються не з антиєврейськими чи антипольськими акціями, а з боротьбою за Україну. Яка ваша думка?

Це зрозуміло, я вийшов із дисидентського світу, де були українські націоналісти й націонал-демократи. Я багато чув про УПА, багато чув про ОУН. І про Бандеру, і про Шухевича я дізнався не тоді, коли це було дозволено, а набагато раніше. І взагалі я намагаюся помітити те, що не так близько лежить на поверхні, і знаю, що насправді визначається предмет більший, повніший, ніж це здається на перший і поверховий погляд.

Можливо, це ще й мій фах теорфізика, можливо, ще щось, але дуже важливим є виховання в дисидентському середовищі. У моїй родині не було антиукраїнського спрямування, а з іншого боку, я відчував вплив дисидентського кола, яке налаштувало мене позитивно до українського націоналізму. Тому, зрозуміло, що в мене інший погляд. Звісно, Бандера і Шухевич – це не мої герої, бо я з єврейського середовища, але розумію, чому вони є героями для України. Бо вони обидва загинули у боротьбі за незалежність свого народу, прагнучи отримати незалежну Україну. І вони обидва загинули від росіян, від совєцької влади та КДБ. І тому вони є героями, гадаю, для половини українців, хоча точно ніхто не рахував. Я не можу ігнорувати постаті, які є героями для половини народу, серед якого я живу.

Інша річ, що героїзація завжди відбувається дуже пізно й без потрібної підготовки у засобах масової інформації. І тепер ні від кого не вдасться отримати відповідь – вони герої чи ні? Бо Ющенко їм посмертно дав ордени, якийсь суд за Януковича це скасував. А кому це цікаво? Нікому не цікаво. Звання «Герой України» було встановлено через багато років після того, як вони загинули. Тобто їм дали звання Героїв ретроактивно. Але не це головне,

головне – це генезис, бо Майдан нам дав Небесну Сотню. Небесна Сотня – це нові герої України. І нові герої опинилися у фокусі уваги, а старі герої відійшли в минуле, на свої місця в історії, там, де вони й мають бути з усіма подвигами та недоліками, з усією своєю контрверсійністю.

У нас є свої герої, і серед ста героїв Небесної Сотні є три із єврейським корінням. Ось що важливо, ось на кого орієнтується суспільство. Усе стає поступово на свої місця, але дуже повільно й суперечливо. Мені важливо бачити тенденцію, бо знаю, що коли утворилася ОУН у 1929 році, то серед її гасел, серед її теоретичних документів важливе місце, не перше, але важливе, мало поняття «жидокомуни», це термін такий.

У Польщі також це було, не тільки в Україні.

Українці, які були в УНР, ті, хто були в армії Петлюри, емігрували після перемоги більшовиків. Вони ототожнювали себе якраз із образом незалежної України, а не комуністичної. Опір був дуже великим, не так просто далася Україна більшовикам. «Жидокомуна» означала, що українці в цій визвольній боротьбі виступають проти комуністичної влади, й оскільки євреї були дуже активні в комуністичному русі, обіймали великі пости і в партії, і в карних органах, то не дуже розвинена культура свідомості їх ототожнювала саме з бідами України і потім навіть із Голодомором. Зрозумійте – згідно з історичними даними, 80 тисяч євреїв загинули в Голодоморі. Вони проживали в тій зоні, де люди гинули, їх ніхто не рятував, так само, як і інших. Їх також хотіли заганяти в колгоспи, куди вони не дуже прагнули. Але нічого не стоїть на місці. Українці опинилися між двох вогнів, між цих двох жорен – німецького й совєцького. Вони були змушені щось обирати, ставити на щось, і ми знаємо, що українці не мали єдиного погляду, одні чекали совєцьку владу, щоб позбутися польського...

Окупанта.

Так, окупанта, чи можна сказати – польського шовінізму. А інші чекали на німців, щоб позбутися совєцьких окупантів на Західній Україні. Спочатку, в 1939 році, коли на Західну Україну прийшли совєцькі солдати внаслідок угоди з Гітлером, то не тільки євреї зустрічали їх з квітами, а й українці. Були ілюзії, що це прийшла допомога проти поляків, проти німців, і тепер можна буде створити свою державу. А дзуськи, яка там держава! Було достатньо одного року, щоб побачити, що Совєцький Союз (тобто Росія в ув'язненні західних українців) прийшов не за тим, щоби будувати українську державу. І тоді почали вже поглядати на Гітлера, бо Гітлер був найсильнішим ворогом Совєцького Союзу, можливо, він дасть змогу створити Українську республіку?

Тут українські націоналісти також брали приклад із Пілсудського²², коли він творив польські націоналістичні організації. Вони думали, що це буде так, як під час Першої світової війни, коли Пілсудському вдалося відвоювати Польщу завдяки тому, що він, як треба було, то був союзником із німцями, аби набутися військового досвіду, отримати зброю, щоб потім воювати.

Це зрозуміла тактика, без такого не можна перемогти. І ось така ситуація з українцями, які опинилися між двох вогнів, совєцького та фашистського – це дуже сумна ситуація. У них не було доброго вибору, будь-який вибір був поганий: і з тими, і з тими було погано. Вони спочатку поклалися на одного, потім на другого, й програли в обох випадках. Нарешті, вони вирішили самі щось робити, коли побачили наприкінці 1942 року, що Німеччина не встоїть перед Совєцьким Союзом, і так виникла УПА. До того ж Німеччина не була справжнім союзником україн-

---

²² Юзеф Клеменс Пілсудський (1867–1935) – польський політичний і державний діяч, перший голова відродженої Польщі. Ініціатор створення Польської військової організації, засновник польської армії, маршал, національний герой Польщі.

ців, вона посадила в тюрму весь уряд, який було обрано на Західній Україні. І Бандера, і його брати сиділи в тюрмі всю війну.

У німецькому концтаборі, у Заксенгаузені.

У концтаборі, так. І ця складна ситуація тривала довго, і після війни вона продовжувалася. І вже в УПА було набагато менше антиєврейського і закидів проти «жидокомуни», бо для них ворогами були зовсім не євреї, а совєцька армія, комунізм і німці, ще були й угорці на Закарпатті, й румуни були, тобто ворогів було достатньо. І вигадувати ще євреїв, які самі страждали... Ще поляки були, тобто вистачало ворогів, причому, на відміну від євреїв, озброєних, яким треба було дати відсіч.

Та й багато євреїв уже загинули під час ліквідації...

Звичайно, українці бачили, як знищують євреїв...

У 1943 році євреїв уже майже не було.

І вже в 1944 році з'являються листівки УПА, які розповсюджуються на Східній Україні, вже частково звільненій, із закликом до всіх народів, які населяють Совєцький Союз, зокрема, і до євреїв, боротися проти комунізму. Тобто це сталося дуже швидко: керівники українського руху спочатку бачили в євреях своїх ворогів, а потім зрозуміли, що це не так. Світ уже не залишався чорно-білим, він виявився різнобарвним, і вони почали розбиратися в тих барвах. І після війни менше й менше було питань. І потім були кроки, зроблені в Європі, в Німеччині, в Америці, для спілкування між євреями й українцями, це було нелегко...

До цього були причетні і Петро Потічний, і Євген Стахів²³ із українського боку, обидва були в УПА.

Так. Я виступав у 1990 році в англо-українському клубі в Лондоні, там сиділи такі суворі дідусі, так і бачив, як вони від совєцької армії по лісах переховуються з гвинтівками (*всміхаються*), сидять у тих схронах своїх...

У криївках.

Так, у криївках. Я дуже хвилювався, бо українською мовою виступав перед ними, але все нормально було, вони дуже були задоволені.

Ви зверталися до Ізраїлю, щоб він передав докази провини Шухевича. Як це відбувалося?

Було таке питання, я звертався через посольство до ізраїльтян: «Якщо у вас є докази участі Шухевича в антиєврейських акціях, то надайте їх нам». І була туди ціла делегація за часів Ющенка, зокрема, Володимир В'ятрович та Іван Васюник поїхали в Ізраїль. Я не був із ними, вони самі там розбиралися, шукали такі документи... І їм нічого не надали, сказали, що документи лежать не за тематикою, а в різних фондах. Ось цей фонд із такої-то інституції, цей з іншої, а описів ще нема. Але я потім сказав: «Якщо ви хочете, щоб ми якусь оцінку дали, то дайте нам матеріали». Пояснював, що на Нюрнберзькому процесі питання УПА порушувалося совєцькою стороною, але нічого в неї не вийшло. До того ж УПА – це 1943 рік уже, а у 1941-му були поліційні формування й батальйони, які входили до складу Вермахту.

---

²³ *Петро-Йосип Потічний* (нар. 1930 р.) – професор Мак-Мастерського університету (Канада), активний діяч української діаспори, дослідник історії рідного краю. 1945 р. вступив до УПА, воював проти радянської влади до 1947 р., потім отримав політичний притулок у США. *Євген Стахів* (1918–2014) – діяч українського визвольного руху. З 1934 р. – член ОУН, в 1941–1943 рр. – діяч українського підпілля на Донбасі, в Маріуполі, Луганську. Один із засновників Української Головної Визвольної Ради (1944). 1949 р. емігрував до США.

«Нахтігаль».

Так, «Нахтігаль».

Власне, в ньому служив Роман Шухевич.

Так. І Нюрнберзький трибунал розглядав навіть війська Ваффен-СС. На відміну від гвардії СС, яка була карним органом, Ваффен-СС – це були просто війська, частини, які воювали на фронті. У Нюрнбергу Ваффен-СС не визнали злочинцями. Вони були просто солдатами. Натомість солдатів гвардії СС визнали як злочинців тільки за участь у самій гвардії.

«Нахтігаль» і «Роланд» – це були військові формування, які увійшли до складу Вермахту, тобто до військових частин, і не розглядалися у Нюрнберзькому трибуналі як злочинні формування. Тому це таке пересмикування совєцьких російських істориків. До того ж я бачу зараз, що є дослідники, зокрема Володимир В'ятрович, які хочуть всіляко показати, що УПА не була антисемітською, і ОУН також, і що в УПА воювали євреї. Я казав В'ятровичу: «Володю, нам це непотрібно». Не треба притягувати те, чого не було. Ми розуміємо генезу, розуміємо, як розвивався український націоналізм від часів створення і потім через тяжкі бої до нових форм національно-демократичного руху. Залишмо так, як це справді було в історії. Я знаю, що євреї були в УПА, але вони були переважно мобілізовані лікарями туди, вони багато робили. Але були і зв'язківці, був один єврей-пропагандист, який ідеологією займався. Так, було, і що? А нічого це не означає. Бо якби це було добровільне формування, звичайно, ми могли б говорити, що євреї не пішов би в добровільне формування, яке є антисемітським. Але це були мобілізовані люди з тієї території, на якій воювала УПА. І не треба забувати, що ОУН і УПА – це дві зовсім різні структури. І сама ОУН була різною, щонайменше трьох видів. Тобто картина, яка дається російською історіографією, є спрощеною, вона якраз намагається зробити все чорно-білим.

А це не було чорне і біле. Дуже тяжко це пояснити також і в Польщі.

Ніколи цього не було. Навіть у найстрашніші роки не буває тільки чорного і білого, завжди є якісь напівтони.

Варто сказати тут про те, яку еволюцію пройшов зміст слова «бандерівець» під час Майдану 2013/14 року, аж до того, що і вас зарахували у жидобандерівці. Мені цікаво, тому що цього не розуміють поза Україною.

Розумієте, я потрапив у жидобандерівці, хоча їх тоді так не називали, ще в 70-ті роки. Коли я увійшов до Української Гельсінської групи, вже тоді мене приписували до українських буржуазних націоналістів, тобто до бандерівців. А оскільки я знав цю історію краще, ніж інші, то для мене це ніколи не було образою. Цей термін виник уперше, здається, стосовно Коломойського, а вже потім для інших.

Так. Але бандерівцями і жидобандерівцями російська пропаганда називала всіх тих, хто вийшли на Майдан.

Так. Там були євреї, не знаю, як вони ставилися до цього, я спокійно до цього ставився, хоча деякі євреї не розуміли, чому.

На мою думку, цей зміст набрав іншого значення. «Бандерівець» на Майдані – це людина, засуджена російською пропагандою, але вона відповідає: «Так, ми бандерівці, тому що ми виступаємо проти бандитської влади, ми стоїмо за демократичний вибір»...

На Майдані люди були справді налаштовані дуже демократично. Були там і портрети Бандери, один точно бачив, Шухевича портретів я там не пам'ятаю. І що? Але це не така вже й популярність була. Це був один із-поміж багатьох чинників, які проявилися на Майдані. І коли Росія називала всіх «бандерівцями», то ясно, що вона значно перебільшувала. Такого не було, щоб усі були

захоплені цим «брендом», навпаки, було багато інтелігенції, навіть української, яка не сприймає Бандеру, наприклад, Ярослав Грицак. Грицак не сприймає ці формати як суто українські, які потрібні Україні. Тобто це була контрверсійна тема, й вона не домінувала, це не те, що для мене було головним на Майдані. Вона була, але була малозначущою. А ось Небесна Сотня – це дуже значущий чинник, але він уже зовсім інший. І першим загинув на Майдані вірменин, а потім білорус. То про що йдеться, про яких бандерівців?

Власне, еволюція цього терміна показує, що справжнє наповнення під час Майдану слова «бандерівець» набуло цілком іншого значення, ніж оригінальне.

В історичному розрізі сталося те саме, що ми бачили нещодавно, коли майже весь протестний потенціал українців зосередився у партії «Свобода», тому що вони тоді таку нішу зайняли, що їм повірили, а потім розчарувалися в них. Те саме було і з Бандерою. Бандера був у ніші антикомуністичній, і всі, хто був проти комунізму, бачили в ньому свого спільника. Це природно. Визначальним було не його ставлення до єврейства, а те, що він був ворогом комунізму, це було важливіше. І багато хто його вважає героєм тому, що він боровся з комуністами й загинув у боротьбі з комунізмом. Тому процес декомунізації, про який ми говорили, мене не засмучує. Розумію всю контрверсійність і думаю, що ми повинні через те пройти й рухатися далі.

Розмова дев'ята

ПРІОРИТЕТИ І ПРОБЛЕМИ ЄВРЕЙСЬКОЇ ОБЩИНИ

Що на сьогодні найважливіше для організації, яку ви очолюєте, але також і для єврейської общини України загалом? Які ви бачите найголовніші пріоритети й виклики?

Я ніколи не усвідомлював себе тільки керівником однієї з великих єврейських організацій, я завжди виходив за ці межі та брав участь у міжнаціональних структурах, загальноукраїнських справах громадянського суспільства. Тепер можна сказати, що перед єврейською общиною є певне коло завдань, перша частина з них є суто внутрішньою, зумовленою нашими особливостями, друга частина – це наша взаємодія з навколишнім середовищем, зокрема з державою. Я завжди формулював головні проблеми так, що антисемітизм ніколи не був на першому місці, протистояння антисемітизму було присутнє серед завдань, але в мене були свої думки стосовно цього, що антисемітизм – це все-таки особливість чи хвороба суспільства, в якому живуть євреї. Тому протистояти антисемітизму – це не дуже логічно для євреїв, суспільство загалом повинно знаходити власні можливості для лікування цієї хвороби і знайти в собі сили подолати цю проблему.

Якщо зосередити євреїв на боротьбі з антисемітизмом, виникне неконтрольований процес, який перейде місцями у міжнаціональний конфлікт. Не хотів би цього, тому завжди намагаюся знайти спільників в українському середовищі, які б справді прагнули вилікувати цю хворобу всередині суспільства. І це також нас розділяє з деякими єврейськими організаціями, бо ті вважають, що ні, це наше завдання – боротьба з антисемітизмом. Я ж бачу велику проблему в збереженні єврейської культурної спадщини,

бо час іде, все це руйнується, нерухомі об'єкти руйнуються, синагоги й камені на цвинтарях руйнуються, і це треба зберігати, бо це – наша історія, наша культура. Можливостей для цього дуже мало, тому потрібен пошук таких рішень, щоб зберегти наш спадок, поки держава не може навіть зрозуміти цю проблему й почати опікуватися культурними цінностями. Але ми бачимо, що держава зараз не в змозі вирішувати ці питання.

І є дуже багато об'єктів, які треба реставрувати, щоб вони залишилися в історії, щоб вони нагадували про єврейське життя, але, на жаль, це нам важко зробити, бо тут потрібні великі фінансові ресурси. А єврейський світ зосереджений на окремих проблемах, а не на універсальному колі проблем, які нас цікавлять, тому рішення доводиться ось шукати самим, й інколи вдається знаходити, хоча здебільшого – ні. Дуже велика проблема – це повернення власності, громадської власності, тема, якою я багато займався, тобто реституція єврейської громадської власності. Про приватну я не кажу, бо це важке завдання навіть для держави. У країнах Балтії це було зроблено, а в Україні до цього ще далеко, або взагалі цього не буде ніколи. Проблема повернення громадської власності тут відрізняється від європейської ситуації, бо остання полягає в тому, що за часів нацизму було відібрано різні об'єкти громадської власності, й рухомі, й нерухомі. Світ зосереджений на проблемах саме нацистської доби, щоб повернути те, що було відібрано тоді. Наша ж проблема полягає в тому, що в нас відбирання почалося задовго до Другої світової війни, й це комуністична влада відбирала, а оскільки комуністична чи посткомуністична влада має ще певний вплив, то ми й досі не можемо поставити це питання так, щоб воно було зрозуміле нашим парламентаріям. Я жартую, що в голові наших парламентаріїв просто немає місця для ідей реституції, вони не поміщаються ні вздовж, ані впоперек, ані по вертикалі. Ще одна специфічна проблема щодо повернення цього майна – це те, що не тільки євреї втратили власність, є 16 етнічних общин, які мали громад-

ську власність тут, до революції, або на Західній Україні до Другої світової війни.

І самі українці також.

Так. Самі українці на Західній Україні мали таку власність, наприклад, Український будинок у Чернівцях. Це була українська громадська власність. Те саме було в усій цій смузі Західної України. Але були ще угорці, румуни, болгари, греки, кримські татари, було багато інших етнічних груп, які мали свою власність, тому не можна говорити тільки про єврейську власність. Треба говорити про всі злочини комунізму, і один із них, не найтяжчий, але який досі ми відчуваємо, – це націоналізація всієї громадської власності. Думаю, що зараз це не на часі, бо країна воює, війна відбирає багато сил і коштів, процес реституції потребує зосередження певних, у тому числі й фінансових, ресурсів, бо треба ремонтувати ту власність, якимось передавати її або компенсувати ту власність, якої не можна передати. І ми бачимо з різних прикладів, що навіть у Польщі чи в Балтії цей процес дуже непростим був і триває аж досі. Зокрема в Сербії, у Латвії тільки зараз ухвалюється такий закон. У Литві його трохи раніше було ухвалено. В Естонії майже не було власності, просто віддали без закону декілька будинків, які належали колись єврейській общині, там дуже мало було євреїв.

Але Західна Україна – це великі масиви, ми вивчали це питання, і в нашому списку організації Ваад України є близько 2000 описаних об'єктів – 1000 будинків і 1000 цвинтарів, а їх є у двічі-тричі більше. Вже не кажу про земельні ділянки, які належали саме общинам, які викупалися общинами для тих чи інших потреб. І за загальними припущеннями таких ділянок близько 15 тисяч в Україні. І про це взагалі навіть ніхто нічого не говорить. Це велика проблема, але вона з тих, що їх община повинна вирішувати не тільки заради історичної справедливості, що це належало єврейській общині, а ще й тому, що община стає суверенною, самостійною, коли в ній є власність, бо вона

не стоїть із простягнутою рукою перед міжнародними організаціями чи перед державою, не просить допомоги. Зараз общини не мають великих можливостей оперувати якимись значними ресурсами, бо в них їх просто нема. Коли з'являється власність, і ми бачимо це на прикладі невеликих єврейських общин у Східній Європі, Болгарії, Словаччині, Чехії, Польщі, і коли невелика община отримує значну власність, вона просто розквітає, в неї з'являється багато можливостей щось робити, відновлювати своє життя, вчити дітей, доглядати за соціально слабкими прошарками свого населення. У нас це можуть собі дозволити тільки сильні общини, такі як дніпровська чи одеська, бо в Києві нема єдиної общини, в Дніпрі вона є. І тому це великі проблеми. Нам це потрібно для нашого розвитку, а не просто тому, що так справедливо.

Ці проблеми, про які ви говорили, це проблеми з навколишнім світом і збереження спадщини: й реституція, й антисемітизм. Чи бачите ви якісь проблеми всередині єврейської общини?

Вони є також. Це проблеми насамперед демографічні, і вони слабо корелюють із зовнішнім світом. Хоча це також ідентичність, частина ідентичності – скільки мати дітей. Наприклад, релігійна ідентичність передбачає, що треба мати дітей стільки, скільки з'явиться, але світська єврейська ідентичність нагадує ідентичність навколишнього середовища. Якщо в середньому по Україні – одна дитина в родині, то й у єврейському середовищі також. Коли уряд за Ющенка фінансово стимулював народження дітей, була допомога держави на першу, на другу, й особливо на третю дитину, народжуваність зросла трохи, й у єврейських родинах також. Тобто кореляція все ж є. Потім трапилися кризи, вони знову зменшили народжуваність. А община повинна себе відтворювати, інакше це не община, вона повинна стабілізуватися на певному кількісному рівні, на тому рівні, який здатен себе відтворювати. Із загальних міркувань ми бачимо, що цей

рівень має складати близько 100 тисяч людей. Поки що нас в Україні більше, але наша кількість дуже швидко зменшується. Стабільну общину у Східній Європі ми бачимо тільки в Угорщині, це близько 100 тисяч осіб, і там зберігається більш-менш нормальна народжуваність. Треба, щоб рівень народжуваності був дві цілих і дві десятих умовно, тобто дві-три дитини в родині...

Так, але це природний процес, що тут можна зробити?

Стимулювати. Я ж кажу, Ющенку це вдалося. Це природний процес, але є родини, які не можуть собі дозволити через свій економічний стан мати більше дітей, хоч і хочуть цього. Це можна стимулювати, інші процеси – ні, є такі особливості, які можна якось заохотити. Ми ж бачимо, що релігійна родина має велику кількість дітей. Ізраїль, до речі, перебуває у такому самому стані, там також є стимулювання державою, не дуже велике, але є, і в Ізраїлі троє дітей – це норма, а в релігійних родинах дітей іще більше. Бо Ізраїлю загрожує демографічна проблема, коли в самій Державі Ізраїль арабів буде більше, ніж євреїв. Тому можна щось зробити, але не все. Дуже серйозна внутрішня проблема – це проблема асиміляції. Доба Просвітництва, секуляризація, емансипація євреїв призвела до того, що замкнені корпоративні структури розпалися, і євреї, як і всі інші корпорації, вийшли у світ, змішалися з ним. Є природне почуття молодих людей одне до одного, є між-етнічні шлюби, які вважаються показником асиміляції. Є й інша, духовна асиміляція, а є просто природна асиміляція, звичайно, в релігійному середовищі це виявляється менше. Єдине, що стримує асиміляцію в нерелігійному середовищі, це те, що чоловіча частина єврейської родини є дуже активною, а єврейські структури побудовано так, що у коло їхньої уваги потрапляють і змішані родини. Цим родинам також допомагають: є право на навчання у єврейських школах, не в усіх, а в деяких, є право на отримання соціальної допомоги, і це притягує до общини певну

кількість людей уже формально асимільованих, у яких хтось із батьків або навіть лише бабуся чи дідусь є євреями, дає їм змогу отримувати ті можливості, які сьогодні є в єврейській общині.

Тому навіть жартую, що змішані шлюби, тобто формальна асиміляція, веде до збільшення єврейської общини завдяки залученню неєврейських членів до цієї общини. І ми рахуємо абстрактний потенціал общини разом зі змішаними шлюбами, бо ми бачимо, що змішані родини дуже часто приходять в общину по допомогу, або ще для чогось, що їм потрібно, або у пошуках своєї ідентичності.

Чи це проблема тільки українського єврейства?

Ні, вона є всюди, й у Франції, й у Британії, і в Америці, просто в нас це почалося раніше, бо в нас іще був штучний чинник асиміляції – совєцька влада, яка руйнувала релігійні структури й релігійне життя, а релігійні структури все-таки стимулювали шлюби між євреями. Зараз є також невеличкі такі намагання стимулювати їх, але ці намагання дуже слабкі і майже не впливають на ситуацію. Міжетнічних шлюбів у єврейській общині – 95 відсотків, це дуже багато, навіть в Америці в останні роки 80 відсотків. Бо постає питання: чи потрібна взагалі община в успішному суспільстві? Община ж утворюється для потреби захисту своїх членів, як будь-яка корпорація, бо разом легше пережити тяжкі часи, неважливо, економічно скрутні, воєнні чи інші. Якщо люди збираються разом, їм легше це пережити, бо є слабкі, самотні, які поодиноці не можуть вижити. І ми бачимо, що це в певному колі завдань працює. Але ось закінчуються всі громадянські й міжнародні війни, розвивається економіка, і рівень життя стає таким, що люди не дуже потребують цієї общини. Наприклад, в Америці релігійні євреї ще якось тримаються синагог, але більшість американців вважають себе членами єврейського співтовариства, тому що в них є спільне завдання підтримки Ізраїлю.

Є спеціально створені структури, технології, як збирати гроші на допомогу Ізраїлю, і людина один раз на рік дає ці гроші і вважає себе членом єврейської общини. Ще один чинник асиміляції – проблема освіти. Єврейська освіта, не вся, а її велика частина, на жаль, є неконкурентноспроможною, бо є дуже якісні загальні гімназії та ліцеї, навчання в яких коштує чимало, але вони дають високий рівень освіти, і єврейські батьки хочуть своїм дітям дати таку освіту, тим більше, якщо є такі фінансові можливості в родині. В той же час до єврейських шкіл йдуть діти з менш заможних прошарків населення, бо в тих школах доглядають за дітьми, там набагато менше наркотиків, хуліганства, тобто там є тепла атмосфера, там зусилля зосереджені на вихованні дітей. Але власне рівень освіти там не дуже високий, бо єврейська школа не може не брати дітей з єврейським корінням. Наприклад, у ліцеї чи гімназії, де є вступні іспити, потрібен певний рівень знань для того, щоб туди потрапити. А єврейські школи не можуть нікому з євреїв відмовити, і це означає, що не може бути серйозних вимог до учнів під час навчання, бо є діти з різними можливостями, не такі розвинені, як інші, а вчитель завжди орієнтується на слабких учнів, бо інакше вони випадають із процесу. Можна, звичайно, якось диференціювати клас, досвідчені вчителі це компенсують трошки, але не зовсім. Але деякі єврейські ліцеї користуються дуже високим авторитетом навіть в українському середовищі. От, наприклад, у Києві є такий ліцей ОРТ, він навіть розширився і там уже з першого класу почали навчання. Там дуже великий конкурс, бо у ліцеї дають освіту гарну, там добре устаткування, там учителі дуже уважні до дітей. Тобто там є певна атмосфера, яка відрізняється від загальних шкіл невисокого рівня. І там є конкурентність. Ці асиміляційні проблеми є природними й не мають свого розв'язання, їх можна в невеликих межах регулювати, але не боротися з ними, бо вони – ознака часу.

Знаю, що в українській общині в Польщі є дуже багато схожих проблем із тим, що ви розповіли.

Так. Проблема, про яку я вже сказав, полягає в тому, що нема єдиної структури, і ця проблема також природна.

Ось такі є завдання і проблеми у єврейській общині, але я кажу, що сьогодні вони не на часі. Сьогодні єврейська община та інші етнічні общини, на мій погляд, повинні, навпаки, відставити всі непорозуміння, які в них є з державою, винести їх за дужки й зосередитися на тому, що Україна повинна вижити, пережити ці тяжкі часи, і для цього потрібно, щоби були зосереджені всі зусилля, зокрема національних меншин. Тим більше що це сприяє їхній інтеграції в громадянське суспільство, про що ми вже говорили. Тобто слід зосередитися на тому, чим вони можуть допомогти сьогодні Україні. Коли зі спільною допомогою ми перейдемо ці часи, тоді ці завдання повернуться до нас, і ми зможемо в діалозі з державою, для захисту якої ми також багато зробили, говорити про ті потреби, які є в нас. І не тільки у євреїв, а й в інших.

Знову ж таки, почавши від часів відновлення єврейського життя, в нас було чотири основні завдання, чотири мети: перша – це створення єврейської общини, тобто певної структури, яка виконує сервісні функції захисту та задоволення потреб єврейського населення і збереження єврейської спадщини, друга – це протистояння антисемітизму, третя – допомога тим членам общини, які хочуть емігрувати, бо в них є певні складнощі із цього приводу, і четверта – це інтеграція в єврейський світ, реінтеграція тобто, бо ми були позбавлені контактів із єврейським світом, настав час – і ми хочемо їх відновити. І після 27–28 років, які минули відтоді, коли ми сформулювали ці завдання, ми бачимо, що в певних межах ми це зробили. Радше це не мета, а процес, який треба було налагодити, бо вже є община, є протистояння антисемітизму, ми всі ці проблеми більш-менш владнали, хоча не позбулися їх зовсім. Ми не можемо сказати, що община вже остаточно створена

і не треба далі її розбудовувати, бо є певні завдання на кожному новому етапі. Антисемітизм – це взагалі ірраціональна проблема, яка не розв'язується, вона може зменшуватися, може збільшуватися, може переходити в інші форми. За словами Ейнштейна, це ніби наша тінь: ось ми є і є тінь наша, нас нема – нема тіні. Хоча ми знаємо країни, де вже майже нема євреїв, як-от у Польщі, а антисемітизм іще є (*посміхаються*).

Відроджується дуже часто.

Чи в Японії, наприклад, де взагалі не знали що це таке – євреї, а антисемітизм є, новий уже.

Один із проявів життя общини – це освіта, й ми почали від самого початку відновлювати єврейську освіту. Початку через різні курси вивчення івриту, традицій, потім через недільні школи, які почали відкриватися ще у 80-ті роки, і потім у 90-ті роки стали відкриватися денні школи. До речі, коли ми готували єврейську школу в Чернівцях у 1990 році, то проводили соціологічне опитування серед батьків, які хотіли, щоб їхні діти навчалися в єврейській школі. Ми запитували у них: «Яку єврейську мову ви б хотіли, щоб діти вивчали?» І 98 відсотків відповіли, що іврит, і тільки 2 відсотки – їдиш. Нас це трохи засмутило, бо все ж таки ми живемо в ареалі, де їдиш був основною єврейською мовою, але ж зрозуміло, що це був кінець 80-х років, коли багато людей збиралось виїжджати в Ізраїль, і в них була прагматична потреба вивчення івриту. Окрім мови, ми розвивали вивчення єврейської традиції та історії. Були ще такі предмети, як єврейські музичні вправи, мистецтво єврейське – у тих школах, що могли собі це дозволити. А всі інші предмети були такі, як у звичайних школах: і математика, і мови різні тощо.

Тобто це були загальні школи, де було акцентування на кількох єврейських предметах. І ми побачили, як помножується кількість людей, які вивчають єврейську історію та викладають її. І мене зацікавило, як вивчається Голокост у єврейських школах. Я побачив, що вивчається

доволі інтенсивно, кожен викладач історії зосереджує певні години на вивченні історії Голокосту – і загальної, й історії тієї місцевості, де розташована школа. І десь від середини 90-х років (паралельно із тим процесом, про який я казав, що ми розвиваємо своє національне життя й тим віддаляємося від інших етнічних меншин) мені спало на думку, що уроки Голокосту – це не тільки єврейське питання, це універсальне питання. Тоді якраз почалося активне обговорення Голодомору, і я зрозумів, що будь-який геноцид – це універсальна трагедія, про яку повинні знати всі. І виникла ідея створити програму уроків Голокосту, це була весна 1997 року. Не для єврейських шкіл, а використати ті знання, які є вже у вчителів, і перейти до ширшого загалу. Ви знаєте, що освіта взагалі дуже консервативна система, і я зіткнувся з тим, що навіть наші найкращі вчителі єврейської історії, які викладали в єврейських школах, зокрема Анатолій Подольський, який зараз із нами працює над цією програмою, він її очолює, власне, чинили певний опір. Вони ще не сприймали, не розуміли, наскільки це важливо, щоб про Голокост знали всі. Вважалося, що Голокост – це наше особисте, й нікому іншому про це не треба розповідати. Була така доволі поширена точка зору, але якраз тоді вже настав час для цієї ідеї, бо ми жили вже в іншому, українському, середовищі, яке поступово поставало...

Я не розумію, як можна взагалі було так думати?

Я ж казав, освіта – це дуже консервативна система.

Ні, мені йдеться про цей підхід. У Голокості, звісно, страждали євреї, не тільки ортодоксальні, які мали ідентичність єврейську, а й асимільовані. Але ж Голокост як явище – це відповідальність і наслідки для всіх.

А тоді був певний спротив, але він швидко припинився, і вже влітку 1997 року в нас були перші семінари з уроків Голокосту для середніх шкіл. Тепер це вза-

галі дуже розвинена система, в ній беруть участь сотні вчителів і тисячі дітей по всій Україні. А через структуру «Євроазіатського єврейського конгресу» ми маємо угоди з міністерствами освіти 10 постсовецьких країн.

Це є частиною шкільної програми, чи це окрема програма?

Це позашкільна програма нашої організації. Ми звертаємося до органів освіти і просимо дати нам учителів для таких семінарів, і вони не чинять великого опору, є деякі формальності, бюрократичності, але взагалі-то дають учителів, охочих це робити, бо ми не можемо когось примусити, тільки навчити тих, кому це цікаво. І за ці 20 років уже сотні вчителів, можливо, навіть більше, пройшли через ці семінари. Тож є чудові вчителі в цій програмі, причому не євреї, а українці. Офіційна програма не дає багато можливостей для вивчення Голокосту. В курсі історії лише 4 години, можливо, я помиляюся, раніше 4 години було, дві – на Другу світову війну і дві години на історію України під час німецької окупації. І тому здебільшого це відбувається в позаурочному форматі, тобто факультативні уроки, гуртки. Вчителі знаходять можливості викладати, причому без оплати. Ми не оплачуємо цю роботу вчителів, витрачаємо гроші тільки на підготовку семінарів, роздаємо вчителям методичну літературу, яку готує Центр вивчення історії Голокосту. Це незалежна організація, яку очолює Анатолій Подольський, у нього в Дніпрі свого часу була власна структура, яка також робила цю програму по-своєму. Отже, це розвивається майже 20 років, і ми можемо сказати, що в Україні це відбувається на високому рівні. Навіть більше, єврейські структури Європи намагалися також зробити таку програму, і вона в них не вийшла, тобто в деяких державах вона існує, але як загальноєвропейська програма вона ще не працює.

Що для вас у цій програмі з Голокосту важливо сказати молоді?

Для нас дуже важливою, по-перше, є універсальність цієї трагедії, бо це не просто єврейська трагедія, це трагедія світу, який це припустив, який не зміг цьому протистояти і який тільки після багатьох років після Голокосту прийшов до її усвідомлення. По-друге, нас цікавить паралельне навчання, бо коли ми викладаємо уроки Голокосту в неєврейському середовищі, ми просто зобов'язані рахуватися з історією цієї країни. І тому, коли ми викладаємо в Україні, то робимо це паралельно з уроками Голодомору, бо важливо якраз, щоб люди співчували не тільки трагедії свого народу, а й трагедії інших народів. У Вірменії ми робили такі уроки разом із висвітленням вірменського геноциду. З кримськими татарами спілкуємося з цього приводу, бо геноцид кримських татар також є для нас дуже важливим. Виселення, депортації інших народів із Кавказу ми також враховуємо. Пам'ятаю, коли вперше ми робили такі уроки у Вірменії, то вірменські вчителі нас зустріли дуже суворо, нехай не вороже, але дуже насторожено, бо у вірмен не було Голокосту, вони лише щось читали про нього.

У Вірменії не було євреїв?

Там були евакуйовані євреї, про Голокост вони знали опосередковано, там не було німецької окупації. І вірмени були сконцентровані на своєму геноциді 1915 року: «Що ви нам розповідаєте, у нас є своє». І коли наші вчителі почали викладати це паралельно з історією вірменського геноциду, ця стіна відразу впала, вони зрозуміли, що ми не хочемо свою трагедію ставити вище за іншу. Ми взагалі не порівнюємо трагедії, це абсурд. Але те, що ми приділяємо увагу всім трагедіям, дуже позитивно впливає на аудиторію. З нашою програмою ознайомлені не лише вчителі шкіл, а й студенти та викладачі вишів, бібліотеки, тобто вона зараз дуже поширена, й не лише в Україні. Наша команда з України працює в Молдові, в Білорусі, на Кавказі

і навіть у Середній Азії. Але найрозвиненіша виявилася саме в Україні. Ще я дуже хотів би зробити цю програму на Балканах, бо в нас є вже підготовлені викладачі, які можуть це здійснити англійською мовою. Наскільки мені відомо, на Балканах Голокост висвітлюється не так активно, а там також потерпали від Голокосту. Але наразі не знаходжу сил і можливості зробити це на Балканах. І нашу програму з толерантності також мрію зробити на Балканах, бо там вона є дуже актуальною через події 90-х років. У Росії це відбувається окремо, там також є така програма, але вона використовується з імперських позицій.

Тобто?

Для сучасної Російської імперії розмови про боротьбу із фашизмом сьогодні – це якийсь засіб боротьби з незалежністю України, Грузії тощо. Для нас це природне завдання, бо ми хочемо увійти в Європу, постати як європейські люди, у пам'яті яких є місце для Голокосту. Для Росії це не намагання увійти в Європу, а намагання протистояти незалежності постсовецьких республік. Тому в Росії це стимулюється й навіть оплачується, є державна підтримка, бо вона вбачає у цьому ідеологічні засади своєї боротьби з нашою незалежністю. Наприклад, Росія акцентує увагу на колабораціонізмі в Литві, в Латвії, в Україні тощо, але ніколи не говорить про свій, російський колабораціонізм.

Це зрозуміло.

Колаборація... Я навіть давав інтерв'ю в серпні 2015 року, коли у Волинській області відкрили меморіал пам'яті жертв Голокосту, щоправда, телефоном, здається, кореспонденту *Daily Mail*. Розповідав про Голокост, сказав, що якщо брати об'єктивну картину, то тих, хто колаборував із нацистами, майже в усіх народів є чимало, що в Росії була дуже велика кількість колаборантів. Всі інші разом не мали такої кількості колаборантів, як у Росії. Адже там було 5 мільйонів полонених, і багато з них пішли до лав

німецької армії, до Вермахту і до місцевої поліції. Ще була мільйонна армія Власова. Але Росія на цьому не акцентує увагу, а акцентує саме на українських структурах. Для Росії важливо виставити це як прояв українського націоналізму, а це була просто проблема людини, її морального рівня, зовсім не прояв національного.

Добре. Тут варто нагадати історію написання листа Путіну.

Це цікаво, навіть смішно – лист Путіну (*посміхаються*). Я вже розповідав, що ми боролися з російською пропагандою не тим, що намагалися її спростувати...

Це в 2014 році?

Кінець 2013-го і 2014 рік. Ми просто щодня викладали в інтернет позитивні єврейські враження від Майдану, від тих подій, які відбуваються в Україні, від прагнення євреїв також зосередитися на євроінтеграції тощо. І давали це також в ефір. Це була така боротьба, протистояння, ми не намагалися там довести – це брехня чи перекручення, а просто давали правду, а люди хай уже розбираються. Така тактика була. Навесні 2014 року в якійсь промові Путіна пролунало, як виправдання російської агресії та ставлення до України (це був уже початок захоплення Криму), що це – протидія фашизму в Україні і, відповідно, боротьба з антисемітизмом. Якщо фашисти, то й антисеміти. І хтось мені жартома сказав: «Давай напишемо листа Путіну», і я вхопився за цю ідею і попросив двох наших спічрайтерів написати свої пропозиції до цього листа, а потім звів це воедино, підписав першим і запустив по нашому колу зв'язків. Я не хотів багато підписів збирати, лише отримати підписи керівників єврейських організацій, але до нас приєдналися й інші люди. Це був уже березень 2014 року, Майдан іще стояв, але вже змінилася влада, тобто люди вже не були такі боязкі, пригнічені страхом, як було в 2013 році, я маю на думці, в єврейській общині. Тож ми зібрали 260 із чимось

підписів дуже швидко і запустили цього листа. Спочатку я навіть жартував із цього приводу, що запорожці писали листа турецькому султану, а ми – євреї України – написали листа Путіну, і він його навіть не побачить, того листа (*сміється*). Але ми свою позицію висловили, що нам не потрібна допомога, тим більше з боку Росії, що наші проблеми ми самі владнаємо, і якщо в нас є антисеміти, то їх дуже мало, і ми самі якось розберемося з ними.

Головне, що цей лист пішов дуже широко, хоча ми цього не передбачали. Пан Тімерті у Канаді побачив цього листа. Той лист йому дуже сподобався. Він виділив мільйон доларів на піар для листа. Його було опубліковано англійською мовою у великих виданнях: «Нью-Йорк таймс», у центральних газетах Канади, Ізраїлю та інших країн, тобто він дуже широко розійшовся і справив певний ефект. Не хочу абсолютизувати чи перебільшувати цей ефект, але сотні підписів євреїв під листом Путіну – це все-таки вражає.

Я знаю, що для вас особисто дуже важлива справа таборів «Джерела толерантності», які ви робите для дітей і молоді. Звідки взялася ця ідея?

В реальному просторі існує така річ, як між-національні відносини. І вони мене як представника однієї з національних меншин завжди цікавили. Бо в мене друзі, хоча здебільшого євреї, але є й українці, є росіяни, кримські татари – різні люди. Це завжди мене цікавило – ця різнобарвність світу. Коли ми почали виходити з підпілля, то робили те, що нам добре знайоме з дитинства, те, що ми знали. Так, настав час будувати.

Бо дисидентство – це все-таки більше руйнування усталеного, але це і створення нових відносин між людьми на базі нової правди, вічної правди, і протистояння насильству. Для мене дуже важливий, великий образ – це боротьба з брехнею і насильством. Колись Солженіцин на мене дуже вплинув своїм есе-проповіддю: «*Жити не по лжи!*», жити не за правилами брехні. І коли ми вийшли з

підпілля, то почали розвивати свої національні інституції, все це потроху наростало, і за 25 років стільки зроблено всього, що вражаєшся навіть, що вдалося все це зробити. Хоча цього все одно недостатньо, щоб компенсувати ті 70 років розгромау.

Але я відчув, спершу потенційно, потім реально, що розвиток національних культур призводить до певної ізоляції. Тому одночасно з розвитком етнічних культурних процесів хотілося, щоб різні спільноти будували між собою мости. Наприклад, образно кажучи: є на поверхні майже однорідність, і є невеличкі пагорби, і кожен із них – це росіяни, українці, поляки, євреї, вони відрізняються від загального ландшафту своїми етнічними особливостями, культурними, релігійними. Це стан приблизно кінця 80-х років. Але потім починаються національні процеси, і ми бачимо, що між певними пагорбами є відстань, але її не так тяжко подолати. Але для цього вже щось треба зробити – нібито відстань така сама по прямій, але ти не можеш пройти по прямій, ти повинен по рельєфу йти.

Це модель така, образ?

Так. Потім починається далі зростання, і ця відстань така сама, а шлях, який треба пройти, вже довший. Тобто зі зростанням уваги до національних особливостей ми починаємо віддалятися одне від одного в якомусь умовному культурному просторі. І це мене засмучує. Коли я «Рухом» займався, мені хотілося показати початок формування політичної нації. Я читав, знав, що це таке, але хотів побачити таке формування серед нас. Був іще Совецький Союз, коли «Рух» створювався. Я започаткував у «Русі» Раду національностей, але потім нею не займався, бо відійшов до своїх єврейських справ.

Я хотів, щоб хтось із видатних українців її очолив, не з національних меншин, бо приклад Сталіна мене просто дратував, із представника меншини він став більшим росіянином, ніж інші росіяни (*посміхається*). Гаразд. Наприклад, Українська Гельсінська група вважала, що я пред-

ставляю в ній єврейську общину. Але в мене не було повноважень від єврейської общини представляти її в Групі. Навіть якби така община десь була у 70-ті роки, і я б їх запитав, то вони б сказали: «Боже борони! Яка Гельсінська група? Іди звідси, щоб ми тебе не бачили, і ніяких повноважень ми тобі не делегуємо!» Але українцям, які були в Групі, а це ж були націонал-демократи, хотілося показати, що це не суто вузьке українське питання, а це цікаво для всіх. І це справді було цікаво для мене як для єврея. Я усвідомлював себе євреєм все-таки. Тепер я вже більше українець, ніж був тоді, а тоді я був більше євреєм. У Групі був ще росіянин Малинкович, решта – українці, але ми все ж уособлювали в собі інші етноси, і хотіли зруйнувати ту систему разом.

Інша річ, що ми з Малинковичем по-різному уявляли собі майбутнє країни. Я був згоден із українцями, що має бути українська держава, і кожен етнос у ній отримає можливості для розвитку. Розумів і наполягав на тому, що тільки зруйнувавши систему, ми можемо отримати такі можливості в Україні. Так воно і сталося, не ідеально, звичайно, але на практиці ми отримали можливості розвивати свою культуру саме тоді, коли Україна стала незалежною. І створенням Ради національностей я підсвідомо (адже тоді ще не усвідомлював ці процеси, не мислив такими категоріями) намагався зробити щось для того, аби залишатися у спільному якомусь полі, десь знаходити можливості працювати разом – хай це буде «Рух» або інші партії. Потім, історично це недовго, 5–6 років, тривало становлення національних культур, усіх національних общин, різних організацій, які виростали, як гриби, тоді, коли стало все це можливим. І німці, й поляки, й румуни, всі-всі розвивалися.

Як це відображено у вашій картині з національними пагорбами?

Відстані між націями-пагорбами зростали. Я це відчув навіть фізично і в середині 90-х років звернувся

до знайомих керівників національних общин. Один раз на півроку ми збиралися в Міністерстві у справах національностей, тож були між собою знайомі. Кажу: «Давайте щось зробимо спільне. Бо в нас є схожі проблеми. Ми всі слабкі. Так, нам вдалося дещо зробити, але все одно – Україна слабка і будь-яка община слабка». У мене навіть з'явився тоді, у 90-ті роки, такий вислів, що не може бути успішної общини в неуспішній країні. Він навіть є епіграфом до однієї моєї статті. І як долається неспроможність? Об'єднанням. Ми можемо об'єднатися і разом зробити те, що нам усім цікаво, але ми не здатні це поодиночі зробити.

Яку роботу ви тоді проводили в напрямку національної освіти?

У середині 90-х років ми організували освітню конференцію «Проблеми освіти в національних громадах України». Я вже тоді оперував поняттям общини. Я вже казав, коли ми говорили про єврейську частину, що було багато заперечень, бо общину розуміли як у середньовіччі, наче якесь гетто. А я вже знав, якими у світі є сучасні общини, вони зовсім не такі, як у середньовіччі. Потім, у 1998 році, ми зробили конференцію з питань соціального захисту, щоб поділитися нашим досвідом, бо я цим із 1990 року займався – створенням інфраструктури соціального захисту для людей похилого віку. Коли відбулася у 1991 році Павловська грошова реформа, ще був Совецький Союз, гроші знецінилися й усі заощадження людей у Всесоюзному Ощадбанку пропали, я почав звертатися до міжнародних організацій. Ми почали будувати мережу соціальних центрів, щоб допомагати людям, які раптом втратили свої гроші. Пенсія тоді була копійчана, а ціни зростали під час гіперінфляції. І ми чогось досягли, бо у євреїв є це в традиції – соціальний захист. Община завжди здійснювала соціальний захист для соціально незахищених, бо не було від кого чекати допомоги.

У 2000 році ми побачили зростання ксенофобії, певні загрози явища в суспільстві, і нам треба було якось від-

повісти на це як частині громадянського суспільства. Ми провели конференцію з толерантності. Дуже важливим моментом цієї конференції були доповіді про трагедії різних народів. На конференції виступав, зокрема, доктор історичних наук професор Кульчицький.

Тобто Кульчицький говорив про Голодомор, про Голокост?

Про Голокост – Анатолій Подольський, про кримських татар – Надір Бекіров. Не пам'ятаю, хто був від вірмен, але вони розповідали про свій геноцид. Це було дуже важливо, бо кожен відчув себе причетним... Хто були слухачами? Люди з національних общин; кожна община прислала 20–30 своїх представників, які почули від інших учасників, що є не тільки їхня трагедія, є й інші трагедії. І від знання переходили до емпатії, до співчуття. Це дуже важливо на шляху порозуміння й толерантності – викликати почуття емпатії. Бо через почуття потім будеться певна система вже й знання, й інтересу, й поваги до іншого. Але емпатія з'являється радше як почуття. І ми викликали такі почуття, ми бачили, що люди добре це сприймають. Потім був круглий стіл дисидентів, я запросив тих, кого знав: Мустафу Джемілева, Сергія Ковальова з Росії, Василя Лісового, Генріха Алтуняна. Я модерував більше, але ми розповідали про взаємодію в дисидентському оточенні різних національних груп, як нас цей совєцький, імперський «прес» примусив тримати спільний фронт. Потім ми почали розходитися, це також природно, але коли був спільний ворог, ми об'єдналися тоді й разом намагалися впоратися. І після цього ми відчували, що досить обговорювати, треба щось робити. А ще на згаданій конференції ми розповідали про єврейські табори, які ми робимо, здається, з 1989 року, інші національні групи також розповідали про свої табори. До речі, ми відправляли групи дітей із супроводом вихователів-учителів до Німеччини, до Угорщини, до Польщі. Це також цікаво було. А 2001 року ми вирішили, що настав час щось спільне робити, і для цього потрібна структура.

Ви тоді створили «Конгрес національних громад України», який досі діє.

Цікаво, що в документах Конгресу першим завданням було не задоволення власних потреб, а інтеграція національних меншин у громадянське суспільство, у політичний простір України. Ми вважали це дуже важливим завданням. І звернення до проблем толерантності якраз сприяло цьому, бо коли ми будуємо спільно з різними національними меншинами толерантне суспільство, то цим працюємо і на Україну, й усі інтегруємося в її громадянське суспільство. У 2002 році ми спромоглися зробити перший дитячий табір. Я звернувся з проханням надати нам найкращих вихователів і педагогів з общин. Ми з'їхалися влітку й почали думати над концепцією, бо я міркував над самим фактом, як створити табір, але над його концепцією ще не думав. І от зараз, через 15 років, ми робимо 8 таборів за сезон – в Україні, Молдові, Грузії.

Частина III

ДРУГЕ ЖИТТЯ ДИСИДЕНТА – НЕЗАЛЕЖНА УКРАЇНА

Розмова перша ДИСИДЕНТИ

У вас збереглася спільна мова до сьогодні з частиною дисидентів України. Наскільки у вас схожий спосіб бачення світу та України?

У певній частині, яка стосується деяких аспектів України. Наприклад, із Чорноволом у мене були дуже гарні стосунки, із Красівським також. Ми говорили про спільні справи навесні 1988 року, коли вони до мене приїхали. Тоді вони хотіли перетворити Гельсінську групу на спілку. Звичайно, я з цим погодився, треба бути послідовним. І з цими людьми в мене було справді багато спільного. Але все ж таки щось розрізнялося у баченні з іншими вже тоді, і тепер це також є.

І що це?

Це те, що я описую такою формулою. Що потрібно для країни, для народу? Дуже багато дисидентів, у тому числі ті, з ким я був близьким (ідеться не про Гориня, Чорновола та Сверстюка), вважали, що набута незалежність – це виконане завдання. Я дуже хотів, щоб Україна

стала незалежною, але вважав, як кажуть математики, що це необхідна, але недостатня умова для подальшого розвитку на шляху демократії, законності, економічного зростання та, дуже важливо, можливості себе захистити від воєнної агресії.

Пригадую дискусію з моїм куратором із КДБ у грудні 1981 року. Було дуже холодно, а я не мав навіть потрібного одягу, бо три роки був відсутнім. Я до них відмовився піти, сказав телефоном: «Повістку давайте, тоді будемо розмовляти». І він прийшов до мене, ми ходили вулицями біля мого дому, потім у парку невеличкому, і сперечалися. Я знаю двох кадебістів, які на мені зробили свою кар'єру генеральську, передусім тільки на моїй справі, на моєму оточенні й на моїх друзях, на моїх товаришах. Василій Вакарюк і Микола Кушнір. Обидва стали генералами, начальниками управління, і навіть за незалежності вони були на верхівках. Так ось Кушніру в тій дискусії я сказав: «Що б ви не говорили, але я знаю точно, що СРСР розвалиться, і Україна буде незалежною, а Німеччина об'єднається». А він заперечував, що цього ніколи не буде.

Пам'ятаю, коли я був у київському оточенні Ігоря Померанцева в 70-х роках, де Малинкович був, Марк Белорусець, Гриша Токаюк, дуже тендітний, розумний хлопець, фахівець із французької мови та літератури, Володимир Радченко тоді був майором у Печерському райвідділі КДБ. Це якраз 1975–1976 роки. І коли вони «розробляли» наше з Ігорем оточення, то Марка Белорусця допитували, багато йому неприємностей робили, Марк також дуже тендітний, інтелігентний. Це дуже тяжко – протистояти такому брутальному тиску. А Гришу Токаюка вони вивезли за місто і просто побили. Радченко власноруч його бив. І потім, у 90-ті роки, я приходжу до Верховної Ради, викликаю Миколу Горбала, який був тоді депутатом, і кажу: «Миколо, що ви робите? Ви затверджуєте Радченка керівником Служби безпеки України? Як так можна? Він бив наших хлопців!» – «Та він змінився, він тепер проукраїнський». Ось цього я не можу переступити. Тобто для моїх товаришів-українців отримання незалежності означало, що все,

завдання виконано, Україна тепер має все, що їй потрібно, може спокійно розвиватися, особливих зусиль до цього докладати не треба. Я як математик кажу, що ось та незалежність 1991 року, яку ми отримали дуже несподівано навіть для себе, це такі необхідна, але недостатня умова, щоб держава стала демократичною, економічно розвинутою, цивілізованою та сильною. Необхідна умова, але недостатня. Вони вважали, що це достатня умова. У цьому моя розбіжність і в ті роки, і сьогодні з багатьма моїми українськими друзями.

Те саме говорить Оксана Забужко в наших розмовах в «Українському палімпсесті».

Вона дуже інтелектуальна жінка. Але вона не була з ними близька. От Микола, який сам страждав, якого тричі посадили, якому зробили провокацію зі «згвалтуванням»... Микола Горбаль голосує за Радченка. Ні Чорновіл не міг мені цього пояснити, ніхто. А в першому скликанні Верховної Ради було багато дисидентів. Я тепер усвідомлюю, що якось інтуїтивно не пішов туди. І я щасливий цим, що я не маю до цього жодного стосунку і жодної відповідальності за це. В мене є відповідальність, що я, можливо, тоді мало з ними говорив про це. Але на них не можна було вплинути. Я просто казав, що коли зводиш будинок, то робиш фундамент, це називається нульовий рівень. І тільки потім починається будівництво. Наша незалежність – це наш фундамент, це нульовий рівень, тепер треба працювати. Вони так не вважали. Вони могли бути разом із тими, хто був проти них – прокурори, комуністи колишні. Це я в «Русі» ще бачив і також не міг зрозуміти, бо в «Русі», з одного боку, були брати Михайло та Богдан Горині...

Майже всі дисиденти там були.

Так. І Чорновіл був у «Русі». А з іншого боку, там були комуністи. В мене нема до комуністів ненависті, це не мій формат спілкування і ставлення. У них своя справа, у мене своя. Наші мудрі хлопці вважали, що в них є спільна справа, й отримали все, що вони отримали, всі

зради, всі протистояння, всі непослідовності. І це не давало мені бути з ними до кінця близьким. І тільки деякі, як-от Мирослав Маринович, Іван Світличний, Євген Сверстюк, могли це також зрозуміти. Але інколи бували ситуації, коли я намагався отримати певну підтримку від них, а їм треба було перейти певний бар'єр. Наприклад, виступити проти українських правих радикалів, але ж вони також українці, праві радикали, лише радикальніші. Дисиденти із цими радикалами не мали нічого спільного, але сказати щось проти і зруйнувати цю міфічну єдність, якої насправді нема...

Але Мирослав не має таких проблем.

Не має, але йому також тяжко це робити. І я це розумію. Мирослав дуже близький мені. Сверстюк також був мені близьким, і я вважаю, що світлішої постаті, як він, я не зустрічав у своєму житті.

Чи був у вас якийсь контакт зі Стусом за дисидентських часів?

Стус дуже мені близький, але ми в різні часи були в ув'язненні – коли він звільнився, мене не було на волі. Я його дружину Валентину і сина Дмитра знаю. У мене не було з ним безпосереднього контакту, на жаль. Спільних знайомих багато, ті, хто з ним сиділи, розповідали мені про нього. І не тільки українці, а й деякі росіяни, євреї, які з ним сиділи, приміром, Михайло Хейфец¹. Він написав книжку про українських дисидентів – «Українські силуети». І я знав також Ар'є Вудку², який вивіз вірші Стуса з табору.

---

¹ Михайло Хейфец (нар. 1934 р.) – радянський та ізраїльський письменник, автор праць із історії, журналіст. У 1970-х рр. був засуджений за антирадянську діяльність та співпрацю із самвидавом. З 1980 р. живе в Ізраїлі.

² Юрій (Ар'є) Вудка (нар. 1947 р.) – публіцист, радянський дисидент, засновник нелегальної марксистської групи – «марксистської партії нового типу». Був засуджений до 7 років ув'язнення. 1976 р. емігрував до Ізраїлю.

Я з одним і другим зустрічалася, брала інтерв'ю для книжки «Діалоги порозуміння». А «Українські силуети», як на мене, – одна з найкращих книжок про українських дисидентів.

Українське дисидентство – це цікаве явище. Ось Зеновій Красівський – він був дуже бойовим, такий козак, і був готовим у будь-яку лізти сутичку, дискусію. Він розповів мені про історію створення організації Українського національного фронту³ в 60-х роках, за що його арештували у 1967 році. Вони друкували свою літературу, в них були плани повстання задля відстоювання суверенітету України. Але в 1967 році їх сильно КДБ почав переслідувати. Красівського засудили на 12 років позбавлення волі.

Тоді це було дуже серйозно, бо люди ризикували своїм життям. Кандибі та Лук'яненку замінили смертну кару в 1961 році на 15 років таборів... Лук'яненко взагалі навіть членом партії був, юристом, він хотів удосконалювати марксизм-ленінізм. Тобто він був, як кажуть, ревізійністом, але у цих межах хотів все-таки, так би мовити, мати «соціалізм із людським обличчям». Тепер він, можливо, вже не зізнається, він дуже радикалізувався, але тоді він був такою людиною. Я з ним не близький. Із Кандибою я тоді більше зблизився, бо я до нього приїжджав у Пустомити, привозив йому різні речі, якісь продукти, але ми не були друзями, як із Красівським.

Потім, коли вже настали 90-ті роки, пройшло певне розмежування у середовищі українських дисидентів. Бо коли був той величезний прес комуністичної імперії, він нівелював відмінності між нами. Я взагалі був сторонньою людиною, збоку прийшов. Але навіть між ними, між людьми, які були в тому середовищі... В них також були відмінності в характері, в темпераменті, в їхніх ідеологічних уподобаннях, але під тим потужним пресом вони не

³ Український національний фронт – нелегальна політична організація, що діяла в Західній Україні впродовж 1964–1967 рр. із метою боротьби за незалежність України; видавала журнал «Воля і Батьківщина».

проявлялися. Між тими, хто сиділи разом роками, там це проявлялося.

Це явище також наявне між членами польської антикомуністичної опозиції, на жаль.

Коли настав вільний час, почали проявлятися розбіжності. Вони нівелюються під тиском величезного пресу, тільки-но прес щезає, вони проростають і починаються суперечки та конфлікти.

І ось ці розбіжності нас розвели в різні боки. Я не можу сказати, що це були барикади між нами, але інколи, коли йшлося про загальну долю України... Але мені не хотілося бути, наприклад, разом із Лук'яненком чи з Калинцем. Я до Калинця приїхав уже наприкінці 90-х років, як і до Кандиби. Калинець прийшов нібито радий, посиділи, чаю випили, бо я нічого не п'ю міцного. Зайшла розмова, і я кажу: «Ігорю, невже ти щиро віриш у всесвітню сіоністську змову?» Він каже: «Так! Ми ж бачимо, що нам не дають розвиватися, ми шукаємо, хто це. Я знаю, що це є». Я кажу: «Дивись, – я тоді вже просунувся в єврейських різних структурах, – я є членом декількох усесвітніх єврейських рад, тобто досить високого рівня вже, ти мене знаєш багато років, ми з тобою були наче побратимами у спротиві. Ти допомагав моїй родині, коли я сидів, моя родина допомагала твоїй, коли ти сидів із дружиною. Ти мене знаєш. От дивись на мене і скажи – ти бачиш в мені такого ворога, члена тої змови, зради?» Він каже: «Ти – ні! Але змова є!» Це такий дуже інфантильний, спрощений погляд на проблему, коли навантажуються зовнішні чинники і зовсім не шукаються проблеми в собі. Це зручно. Це те, що ми бачимо зараз у Росії. Дуже зручно мати навколо тільки ворогів, це ідеологема фортеці – ми захищаємося від зовнішніх ворогів.

Так, але це були побратими наші, ми були разом проти комуністичної влади, і за ті роки, коли я зійшовся з тими людьми в 1977-му, справді був дуже близьким до них... Я не знаю, що вони відчували, я до них відчував величез-

ну симпатію й ризикувати міг заради них, і власне, я ж займався тільки Україною: і коли з «Хроникой» працював, і з психіатрією. І спокійно пішов сидіти за це, і в Гельсінську групу вступив, де я був єдиним євреєм. Було не так просто перейти через усе. Ні, жодних образ, я розумію – це концептуально і системно, розумію, чому це так робиться, але хочеться, щоб чимшвидше народ ставав дорослішим. Можливо, щось втрачається, коли стаєш дорослим, якась безпосередність, але вже нема тих багатьох помилок, які є в дитинстві та юності.

Розмова друга

ЕЛІТИ

Коли ми говоримо про проблеми незалежної України, то, як на мене, варто почати з теми еліт в Україні.

Утворення еліти – це органічний, природний процес. Будь-яка генерація людей у державі має певний розподіл за здібностями, за інтелектом, за почуттям відданості своїй країні, за багатьма параметрами. Це є статистичні розподіли, але кожна генерація дає певну частку людей у будь-якому суспільстві, яка є розвиненішою інтелектуально, культурно, і ця частина зветься елітою. Це відбувається природно, люди якимось виокремлюються ще під час навчання, під час виховання, починають брати участь у культурних, політичних, наукових процесах. Саме цей прошарок і визначає частково місце своєї держави серед інших держав, але утворюється він упродовж сторіч.

Як утворюється еліта у специфічних суспільствах, наприклад, у колоніальних? Як в Україні?

Коли імперія, метрополія поглинає народи та країни, які були приєднані здебільшого примусом чи від-

чуттям неможливості жити окремо, а це також примус, імперія починає, як паразит, жити багатьма складовими цих додатків, що їх вона приєднала до себе, тобто вичерпувати їхні надра, різні цінності вивозити в метрополію...

Що стається з людьми в колонії? Імперія вчиняє дуже просто – вона завжди розділяє народ, над яким володарює. Імперії потрібні тільки ті, хто може добре виконувати для неї роботу, тобто ті, хто здатні продатися імперії за певні блага. Частина еліти колонії перебуває в метрополії, обслуговує імперський центр, частина залишається на місці й допомагає імперії проводити її політику в цій колонії. Переважно ця політика полягає в тому, що в колонії все має бути тихо і спокійно, без жодних антиімперських рухів. Треба, щоб вивозилася сировина, потрібна для метрополії, для імперії, цінні речі, які виготовляються в колонії, повинні також слугувати імперії. За цим слідкує місцева еліта.

Коли це відбувається впродовж сотень років, то тоді формується штучно (бо це робить імперія, а не лише природа) еліта колонії, яка служить імперії, служить згідно з тими параметрами, які ми зазначили: покірність колонії, тиша, стабільність і пограбування колонії на користь імперії. Частина «благ» із того пограбованого залишається самій цій еліті для її потреб. Це наче людина, яка збирає податки, залишає собі частину від них, а головну частину віддає державі. Який вибір є у здібної людини, яка потенційно належить до еліти? Вона бачить оті можливості перед собою: продатися імперії, допомагати грабувати свій народ, служити імперії, обслуговувати всю імперію, її метрополію. Але вона має можливість і протестувати, тобто стати до національно-визвольної боротьби, наслідок такого вибору – це загибель. Або ця людина може виїхати в еміграцію в інші країни, які дають притулок тим, хто тікає з імперії. Тобто є лише три основні типи вибору для майбутньої еліти, для молоді. Коли це культивується впродовж сотень років, то, як наслідок будь-яких штучних культивувань, виростає еліта, яка здатна робити тільки те, що треба

для імперії. Все інше вже на початку відсікається й приречене або на еміграцію або на знищення.

І так проходить генерація за генерацією, виробляється певна колоніальна елітна культура, і діти вже змалку знають, що на них чекає. Вони – діти еліти, вони хочуть успадковувати елітність, тобто продовжувати грабувати свій народ, допомагати імперії, служити їй. І це не вважається чимось поганим чи аморальним серед цієї верстви населення. Бо така її доля в імперії.

Що стається, коли імперія колапсує? Всі імперії рано чи пізно розпадаються, і це стосується й Російської імперії. Що стається з елітою?

Відбувається революція, імперія розпадається, еліта частково емігрує – та, що обслуговувала метрополію, а та, що була в колонії, перетягує на себе гасло національно-визвольної боротьби, бо вона хоче залишитися при владі, хоче мати ті самі джерела для свого існування, які вона вже освоїла в колонії, їй треба просто сказати, що вона вже стала національною елітою, перехопити гасла національно-визвольних груп, загонів. Часто трапляється, що національно-визвольна боротьба частково залишає при владі генерацію, яка служила імперії перед її розпадом. Вона робить те, що вміла, – керує своєю країною так, як вона вміла за імперії, продовжує грабувати, але вже на свою користь. Тому в постколоніальних країнах утворюється клас олігархів, бо нема нормального розподілу ринкових структур, всі найважливіші джерела існування та збагачення зосереджуються в руках цієї еліти, з неї виходять і ті, які стають біля «кранів» збагачення й починають нагромаджувати величезні статки, бо їм уже не треба віддавати левову частку в імперію. З'являється такий симбіоз влади – постколоніальної з колишніх і з нових олігархів, які накопичують гроші, статки, і разом із постколоніальною елітою керують уже незалежною державою. Це майже неунікнений, детермінований процес. Штучно змінити це або неможливо, або дуже тяжко.

Але починають народжуватися діти вже в незалежній країні. Якщо ця країна має більш-менш демократичний чи хоча б мінімально демократичний формат життя, то в цих дітей уже нема «імперського патріотизму», в них виховуються патріотичні почуття вже до своєї країни, навіть без особливих зусиль із боку вихователів. Це відбувається органічно, бо діти себе ідентифікують тільки з цією країною, в них нема іншого центру ідентифікації. Якщо країна є слабкою, можливо, еліта знайде інші взірці для наслідування. І ми знаємо в Європі такі приклади, як-от Чехія, або Естонія та Латвія, які орієнтувалися на Німеччину, коли відпали від Російської імперії. Треба, щоб змінилося кілька генерацій, поки прийде нова еліта з тих, хто народився в незалежній країні. Відбувається поступове заміщення старої еліти на нову, причому стара еліта чіпляється за свої привілеї й намагається розбестити молодь, бо молодь не має таких статків, не має таких грошей. І тут якраз олігархи стають у пригоді: вони потрібні, бо в них є можливість розбещувати нову еліту своїми грошима. Стара еліта є провідником цих грошей до нової генерації, і якщо невелика кількість молодих людей проходить до керівного органу, міністерства, парламенту, то вони розбещуються. Коли приходить велика кількість молоді, можливості для розбещення набагато зменшуються.

У вас є цікаве порівняння в цьому контексті про комуністів, комсомольців, піонерів і жовтенят...

Я жартую з приводу українського формату сорокарічного блукання в пустелі. Тоді, коли Мойсей водив єврейський народ, ідея була в тому, щоби померли своєю смертю всі, хто народився в єгипетському рабстві (це така інтерпретація), бо люди, які народилися в рабстві, не повинні прийти на свою землю і створювати там державу на старий кшалт. Мають прийти вільні люди. Вільні люди народжуються під час цього сорокарічного блукання у пустелі. І вони приходять зрілими людьми, які не знають вже рабства, і створюють нову державу. Український формат

такий, що коли ми формально звільнилися від імперської залежності (хоча ця залежність ще довго залишалася, і, можливо, ті 40 років розтягнуться в Україні на довший період), то в нас колишні комуністи стали керманичами країни. Кравчук і ця компанія... І я придумав жарт: у 90-ті роки, після здобуття незалежності, нами керували колишні комуністи; у 2000-ні змінилася генерація, прийшли молодші, колишні комсомольці: Ющенко, Тимошенко; потім прийшли колишні піонери, які зараз при владі – Порошенко, Яценюк і всі інші. Тобто вони, можливо, небагато часу, але були в тому колоніальному рабстві. І треба ще перчекати, поки прийдуть до влади, а потім відійдуть від неї, жовтенята, тобто ті, хто були тоді зовсім малі, і після них буде добре. Тому що ці 40 років є насправді довші, бо генерація – це не 10 років...

Звісно, це символічно, так у Мойсея.

Символічно, так. Але це означає, що жодна революція не може дати тих результатів, які дає тільки еволюція. Тільки через поступову ротацію еліт, коли молоді люди приходять і стають до керма, ми з часом можемо дочекатися, коли прийде вже точно українська еліта... Бо що таке постколоніальна еліта? Патріотизм вона розуміє специфічно, це нічого спільного не має зі справжнім патріотизмом. Нова еліта буде не тільки патріотичною, а й професійною. Тобто, коли вони прийдуть до влади, їм має бути 40–45 років – тим, хто народилися вже у вільній Україні, щоб відбулися певні процеси виховання, освіти, отримання досвіду...

Тобто ще 15–20 років.

Так. Ми бачимо, що таких людей з'являється дедалі більше в нашому житті. І саме вони були одним із дієвих чинників української революції. І в 2004-му, і 2013–2014 роках. Бо їм треба розчистити шлях для себе, вони, можливо, ще не готові до керування, але їм все одно треба цей шлях розчищати, і якби наша влада, «піонерська», яка

зараз є, це добре розуміла... А що вона повинна зрозуміти? Вона повинна зрозуміти свій перехідний формат, що вона є тільки містком між колоніальним минулим і демократичним майбутнім. Вони ще не можуть втілити це демократичне майбутнє сьогодні, бо вони частково ще сидять у тому імперсько-совєцькому рабстві. Але вони повинні підготувати умови для цього майбутнього і передати молоді Україну такою, щоб не було соромно за неї. Але ми бачимо, що вони про це мало думають і не хочуть на це звертати увагу. Ті, хто були дітьми під час Помаранчевої революції (такі, як моя донька, вона народилася 1 грудня 1991 року – ровесниця незалежної України), їм було 13 років, вони трохи цікавилися, але не були захоплені революцією, тепер під час Революції Гідності, коли їм уже було від 20 до 30 років, вони вже брали в ній активну участь, створювали різні волонтерські структури, йшли до армії і брали на себе вже навантаження і відповідальність за країну. Вони через 10–15 років можуть прийти до влади в Україні, бо це буде їхній час. Що буде з Україною тоді, ми не знаємо. Але бачимо, що влада не розуміє своєї історичної ролі передати ось тим людям, які народилися в Україні вже незалежній, вже більш-менш нормальну державу. Вони думають здебільшого про свої статки, про свої інтереси, і навіть якщо вони йдуть на Захід і готують європеїзацію, це більш декларативно, ніж реально відбувається, і вони роблять це так, аби вигравати від цього особисто, менше думають про державу і більше про себе. Колись Голда Меїр, прем'єр-міністр Ізраїлю, сказала, що євреї – такі самі люди, як і інші, й амбіції в них такі самі, як і в інших людей, але якщо людина (це як у компанії: 51 відсоток вважається контрольним пакетом) 51 відсоток своєї енергії направляє на свою державу, на її розвиток, на її демократизацію, на її зміцнення, то це ще нормально. Погано, якщо навпаки, коли контрольний пакет людської енергії належить власним інтересам, а вже залишок іде для держави. Тоді держава опиняється в дуже тяжкому стані.

Як зараз Україна.

Так, в Україні минає вже не одне десятиріччя, коли еліта працює на себе, а не на державу.

Розмова третя

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ. ТВОРЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ

Як ви оцінюєте 25 років існування незалежної України? Якою є роль Росії, яка не відпустила Україну після 1991 року?

Я не дуже добре розбираюся в соціально-економічних проблемах. Узагалі в мене дуже вузький сектор діяльності – це національні меншини, тому я не можу дати глобальну картину по всій Україні. Вона перебуває в певному системному процесі модернізації, коли старі авторитарні, імперські структури втрачають свою силу, а демократичні, нові, отримують дедалі більшу вагу.

Ми бачимо впродовж останніх ста років, що від Російської імперії вже багато країн відкололися й позбулися її впливу. Був вплив цієї імперії також опосередкований – це так звані країни народної демократії: Польща, Східна Німеччина, Чехія, які були під великим впливом СРСР, хоча мали формально незалежні статуси.

Україна була дуже залежна від колишньої метрополії, від Росії, залежна економічно, залежна елітою своєю. Попри формальну незалежність, отриману в 1991 році, Україна була залежна від РФ до Революції Гідності.

Процес звільнення розтягується на багато десятиліть, не все одразу можна розірвати. Тим більше що еліта, як ми вже казали, не схильна до розриву, вона схильна експлуа-

тувати й далі ті схеми, які були вибудовані в колоніальному суспільстві, які дозволяли їй збагачуватися. Тобто ця постколоніальна еліта не прискорює звільнення, а навпаки, чинить йому опір. Ми бачили, що всі ці роки, в 90-ті і 2000-ні, ця еліта служила нібито формально Україні, а насправді вона трималася тих схем, які були створені при розвалі Совецького Союзу.

Але все-таки життя бере своє, приходять нові люди, щоразу нові. Люди, які справді, не тільки на словах, а й на ділі, хочуть розірвати чи послабити ці зв'язки, щоб Україна отримала диверсифіковані можливості розвиватися й мала гарні відносини із Заходом і зі Сходом. На жаль, не виходить так, як хочеться, бо імперія робить усе можливе, щоб Україна не стала остаточно на шлях модернізації, бо це означатиме подальший розпад самої імперії, адже це буде взірєць: колишня імперська велика окраїна стала раптом незалежною й політично, й фінансово, й економічно. І це означатиме, що можна жити й без імперії. Імперія не може таке дозволити, вона всіляко заважає цьому через дипломатичні канали, через зв'язки між елітами, через те, що економіка прив'язана, є спільні розгалуження обов'язків у економічній сфері, щось робить Україна для російських технологій, щось робить Росія для українських.

І це дуже важко розірвати... Хоч куди підеш, всюди побачиш наслідки тих сотень років, які прив'язували Україну до Росії. Тому це дуже нелегке завдання, але це – сама природа, вона ламає імперські зв'язки. Природа не любить штучних утворень, які завжди забирають багато енергії на утримання всього цього разом. А ці силові можливості закінчуються, слабнуть, тільки якась криза – все, вони зразу слабнуть, і тоді колонія починає щось робити сама. Балтійські країни отримали значну допомогу від Європи, бо вони орієнтувалися на неї ще у довоєнні роки. І Європа вважала їх своєю частиною.

У Європи нема єдиного погляду з приводу України: нібито треба допомагати, бо це також Європа, а з іншого боку, щоб вирвати Україну з російського поля, для цього потрібні надто великі інвестиції тощо.

Європа розуміє, що Росія так просто не віддасть Україну. Якби Росія була 20 років тому такою сильною, як зараз, накопичивши ресурси завдяки продажу енергоносіїв, вона б і Балтію не відпустила. У Молдові вона також зробила негаразди, її ще на самому початку розділили. Це російська армія зробила. Україна дуже повільно використовує той шанс, який їй дала історія, – стати незалежною країною. Але поступово вона все ж таки набуває досвіду, виростає нова генерація, і ми бачимо, що в Україні, попри дуже тяжкі умови, можна щось зробити.

Останні два роки після Революції Гідності показали, що навіть у воєнному стані, бо він фактично воєнний, Україна може проводити реформи, вона може зменшувати сектор можливостей для корупції.

Але всі воюють із корупцією, не розуміючи, що це те, що нам залишилося від імперії, від тої еліти, яка була компрадорською, яка співпрацювала з імперією. І коли Україна запрацювала «на себе», то стара система корупційних взаємозв'язків продовжила розвиватися й пристосовуватися до нових умов. Кучма, який нібито створив приватну економіку, добудував і ту корупційну систему. Україна перебуває посередині довгого і важкого шляху модернізації. Можна, звичайно, мріяти, аби швидкість модернізації могла бути набагато більшою, але, на жаль, вона зумовлена певними ідентифікаційними рисами.

Ці риси сформувалися здебільшого під час колоніального минулого України, і вони не дають їй рухатися настільки швидко, як, наприклад, Балтії. Маленькій країні легше це робити. Естонія негайно зробила дерегуляцію своїх енергетичних та інших галузей, вона одразу поставила людей у дуже скрутні умови. І Польща, до речі, це зробила, й інші країни. Тепер у нас стогнуть люди, що зростають комунальні платежі, але ж у тих країнах це трапи-

лося відразу. Польща мало відрізнялася за ВВП на душу населення від України в 1991 році, це також була не дуже багата країна. А тепер у Польщі середній прибуток людини складає близько 1000 євро попри всі проблеми, які Польща має і зараз. А в Україні? Сумно сказати, близько 100 євро. Чому така різниця? Бо інакше відбувався процес дерегуляції, звільнення від імперії. Взагалі було дивно, що вся країна, всі 50 мільйонів, мала субсидію на енергетику. Причому чим багатша людина, тим більшу субсидію вона мала. Отакий абсурд.

Зараз, і це зробив уряд Яценюка за останні два роки, ми перейшли до точкової допомоги в субсидіях, і чотири чи шість мільйонів отримують цю субсидію, справді дуже бідні люди. Ціни на енергоносії відпускають, і вони стають такими, як у всьому світі, як у Польщі, як у країнах Балтії. Але ті зробили це давно, і тепер вони вже більш-менш заможні країни. Якби Україна це зробила на початку 90-х років, і ми б там були...

Однак Україна тоді, в 90-х роках, з різних причин не мала змоги запровадити таких змін, які запровадили названі вами країни.

Так, ми не могли цього зробити. Була дуже велика прив'язаність до імперії. Компрадорська еліта, яка працювала на імперію й на свої статки, була дуже корумпована. У Польщі й у Балтії були свої держави у міжвоєнний період. Тож, коли прийшли нові часи, вони знали, що можуть жити незалежно й яка це відповідальність. Україна не мала такого досвіду. Тому ми відстаємо. Але не тільки ми відстаємо, відстає й Білорусь, яка має також формальну незалежність, але там іще більш законсервована проімперська еліта. Молдова відстає ще більше, Кавказ, Середня Азія. Україна не на найгіршому місці перебуває, але ті проблеми, які вона має, треба аналізувати, аби здатна молодь змінювала існуючий стан на кращий. І зараз до цього доходить. Це цікаво, бо попри війну, за два роки зроблено більше, ніж за 25 попередніх років.

Ця позитивна оцінка доволі рідко звучить від українських, уже не кажу про західних, експертів. Що вдалося зробити?

Це відривання від старих економічних зв'язків, і війна допомогла зробити це швидше. Вперше за багато років, попри війну, розпочалося зростання економіки. Почали працювати антикорупційні органи, триває реформа поліції, суттєво зросла роль громадянського суспільства. Розвиток еліти відбувається органічно, тобто виростає молодь, яка вчиться зокрема на Заході, а потім працює на свою країну, приносить нові ідеї, і поступово «перетворює» еліту на більш патріотичну. Цей процес не є швидким, бо питома вага молоді в еліті збільшується досить повільно.

Дедалі більше проявляється культура незалежної України, багато книжок видається українською мовою, є ціла група молодих письменників, творчість яких розвивалася саме в незалежній Україні. І є зв'язок із попередніми поколіннями, тобто є певна тяглість.

Із усіх боків ми бачимо, що прогрес поступово йде, погано те, що він іще не такий помітний, щоб люди відчували позитивні результати змін негайно, щоб кожна людина відчула. І на цьому спекулює Росія, на цьому спекулює й опозиція тепер. Причому саме вона, сьогодення опозиція, яка була при владі, пограбувала країну, залишила її з великими боргами, вивела всі активи з України для себе. А зараз вона може критикувати Україну, яка залишилася пограбованою після «діяльності» попередньої влади. І вони можуть зараз говорити популістськи, що треба про людей думати, а насправді вони просто хочуть зламати цю дерегуляцію, яка зараз все-таки відбувається, ці реформи, які все-таки здійснюються. І чимало людей їм вірять, бо населенню справді тяжко.

Але ж я добре пам'ятаю, як було 20 років тому в Балтії й у Польщі. Було дуже тяжко жити людям, коли найбільша частина їхньої пенсії йшла на комунальні послуги. Тепер це сталося і в Україні. Можливо, Україна, враховуючи досвід тих країн, повинна все ж робити м'якшим цей

перехід, але його не можна не робити, бо ми втратили 25 років. Що буде зараз з Україною – важко передбачити, бо йде знову ж таки боротьба між популістами (і вони дуже непогано почуваються в парламенті, бо не відповідають за свої обіцянки) і тими, хто все ж таки здійснює реформи.

Але ж це тенденція також європейська, тепер цей популізм поширений і в Європі...

Так, але ситуації різні. Україна витратила 25 років, стоячи майже на місці. Я все ж вірю в Україну і бачу, що Україна поступово перетворюється на східноєвропейську країну. Цей шлях іще не закінчився, і ми йдемо ним не завдяки лідерам, а завдяки самій природі народу, завдяки громадянському суспільству. І цей шлях Україна проходить, і я бачу це «світло в кінці тунелю», бачу, що Україна стане, хай не дуже заможною, але все ж таки частиною європейської спільноти. Як-от Болгарія. З багатьма проблемами, але все ж таки частиною Європи.

Як ви бачите цей шлях, який пройшла Україна за останні 25 років?

У 2004 році Україна опинилася... Ні, не можна починати саме цим роком, бо ми бачили, як наростають хвилі невдоволення наявним станом починаючи ще з 2000 року, вони досягли свого максимуму в 2004-му. Бо друга каденція президента Кучми – це був уже олігархічний капіталізм в Україні, про який ми говорили, коли еліта знайшла можливості грабувати країну далі, а Кучма був «архітектором» цієї системи. Людям це не подобалося, та вони терпіли, бо українці дуже терпляча нація, поміркована, але з 2000 року почалися акції непокори...

Акція «Україна без Кучми!»

Так. Формально це виразилося в акціях «Україна без Кучми!», де виступила здебільшого молодь, невдоволена політикою Кучми та еліти. Можливо, вони були невдоволені тим, що всі джерела зосереджені у руках

іншої групи, але так само було й у 1991 році, коли всі джерела концентрувалися в руках комуністів, але через 10 років уже були й молоді, які володіли цими можливостями. І за Ющенка, й за Тимошенко все ж була можливість розвиватися... Економіка почала зростати, люди стали краще жити і зрозуміли, що можна взагалі-то ще краще жити, але для цього треба режим замінити, поставити нових, молодших людей, які, можливо, перебудують ту систему. Їхні сподівання виявилися в багатьох параметрах марними, бо на зміну комуністам прийшли «комсомольці», які також виховувалися в тих самих аморальних ідеологемах.

Але все ж часткова зміна еліт сталася завдяки революції 2004 року. Було декілька масових чинників у Помаранчевій революції, хвилі акції «Україна без Кучми!» наростали, вони були не такими вже й мирними, але не були вдалим, бо з ними справлялися силовими методами, та й не були надто чисельними. Пам'ятаю, ми навіть тоді думали: ось 20 тисяч людей вийшли на вулиці, от уже 30 тисяч, а влада ніяк не реагує. Тобто своїми методами може це владнати. Скільки треба вивести, аби влада злякалася цього масового протесту? Вирішили, що якщо буде 100 і більше тисяч, то влада злякається. У 2004 році були вибори, другий тур, і була медведчуківська система фальсифікації виборів. Звичайно, це було не причиною протестів, а приводом, вирвалася накопичена енергія й проявилася пасіонарність – на вулиці та площі Києва вийшов мільйон людей. Я пам'ятаю це добре, бо я тоді брав активну участь, бував у штабі Майдану й бачив, що вони не готувалися до великої акції – лише 50 наметів приготували. Але ж потім це почало перетворюватися на ланцюгову реакцію.

Пасіонарність – це і є реакція внаслідок якоїсь дії, яку хтось, можливо, і задумав, але доти всі ці дії не приводили до ланцюгової реакції. А Помаранчева революція створила такі можливості й отримала результат. Наприкінці листопада вдалося зібрати у центрі Києва більш як мільйон людей. Я якраз виступав тоді знову ж таки з при-

воду національних меншин і їхньої участі у Помаранчевій революції. Якраз тоді відбувся екуменічний молебень, тобто молитва різних конфесій за мир в Україні, – це була моя ідея, яку я вкинув у штаб, Іван Васюник із тим працював. І ми привели на Майдан священиків різних конфесій, і муллу, і рабина, який ледве погодився виступити, бо тоді було невідомо, чим усе це закінчиться.

Ви кажете, що тоді, після другого туру виборів 2004 року, сталося щось незвичайне?

Так-так, це був привід для вибуху пасіонарної енергії. І я бачив, які людські чинники включилися. У цьому молодь була дуже задіяна, молодь, яка вже інакше дивилася на життя. Були такі, як я, дисиденти, тобто ті, хто уособлювали національно-демократичну частину суспільства, вони бачили, що незалежність не принесла тих наслідків, яких вони очікували. І були «заробітчани». Це цікаво, бо перед спалахом Помаранчевої революції 7 мільйонів українців працювали за кордоном. Люди, які познайомилися з побутом Західної Європи, заробляли непогано там і попри свій нелегальний стан змогли оцінити соціально-економічні умови, які були в Європі на той час. Це дуже важливо, бо вони складали третину тих, хто був на Майдані.

Як кажуть, ця революція була революцією мільйонерів проти мільярдерів, бо справді в ній брали участь дуже багато людей. Можливо, в них були свої цілі і свої ідеї щодо цієї революції, але головне, що створилася синергетична структура, яка складалася з енергій різних потоків. І вдалося переламати хід подій, бо влада злякалася цього мільйона людей. Це дуже важливо для створення громадянського суспільства. Саме воно вивело людей на Майдан у 2004 році, але відбулася зворотна реакція, і сама революція вплинула на розвиток громадянського суспільства, бо люди зрозуміли, що вони можуть щось змінити. Головна проблема молоді у цілому світі полягає в тому, що вони, хоча й невдоволені порядком речей, але не вірять у те, що можуть щось змінити. Бо механізми змін, які є у світі, –

поступові, дуже повільні, парламентські, а деякі молоді люди – «гарячі», вони не люблять довго чекати, тому дехто з них, із «гарячих», залучається до тероризму: це просто нетерплячість, й хочеться зараз же щось змінити, вони мають ілюзію, що терористичним актом можуть, наприклад, збудити революцію...

Але жоден терористичний акт не може збудити революцію, якщо для цього не назріла ситуація і якщо активні люди самі не дійшли до того, що вони повинні виходити на вулиці. Внаслідок Помаранчевої революції було обмежено владу олігархів, зламано фальсифікацію виборів, і громадянське суспільство відчувало свою силу. Це стало стимулом для його розвитку, і тут треба, звичайно, прийняти до уваги, що всі чотирнадцять років до Помаранчевої революції, хоч і поволі, але більш-менш відбувався процес самоідентифікації українців, попри ті перешкоди, що робила влада. Цей процес відбувався сам собою, природно, завдяки тим ентузіастам, які працювали на цій ниві – за мову, за культуру українську. І ми побачили у 2004 році перші паростки політичної нації, ми побачили, що вже деякі представники національних меншин почали інтегруватися в це громадянське суспільство, вони брали участь у Майдані. Я, наприклад, привів представників шести чи семи національних меншин на Майдан, і ми виступали зі сцени. Була сесія на Майдані, присвячена національним меншинам, потім той екуменічний молебень, про який я вже казав...

Чи, на вашу думку, це вже мало ознаку початку творення політичної нації в Україні?

Коли був той початок – не знаю. Ніхто не знає, коли був початок, можливо, наше дисидентське оточення, можливо, ті навіть партизани УПА, що були в лісах, можливо, ще раніше. Хтосьна, де починається громадянське суспільство. Я не знаю, бо діти тих вояків вже були націонал-демократами, вони не воювали в лісах із автоматами в руках, вони робили звернення, вони писали книжки тощо. Ми не знаємо, коли було покладено початок, але

знаємо, що ми перебуваємо у процесі утворення політичної нації, і певні маркери побачили під час Революції 2004 року. Ми замислювалися саме тоді про проблеми ідентичності й української, і загальної, ми тоді вже думали над тим, що насправді ми маємо справу найпевніше із цивілізаційним конфліктом, тоді ми ще не оперували такими категоріями, але ці категорії, ці терміни з'явилися в нас якраз після 2004 року. Цивілізаційна ідентичність, ідентифікаційна матриця – це з'явилося саме тоді, але це тоді ще перебувало на рівні гіпотез.

Я знаю, що це важлива частина вашої концепції, мені цікаве ваше пояснення в цьому контексті – про цивілізаційний конфлікт.

Ми це вперше побачили у 2004 році, потім це багато обговорювали, я навіть робив круглий стіл різних фахівців у 2006 році... Але тільки дехто відчував цей конфлікт. І в 2013–2014 роках ми вже побачили доказ цієї гіпотези, що вона справедлива. Бо ми побачили, що грань конфлікту зумовлена не етнічними проблемами, і не мовними проблемами, і не конфесійними проблемами, хоча проекції на ці вісі є, ми можемо конфлікт в Україні 2004 року і 2013-го вписати й у ці координати. Є щось етнічне, є щось конфесійне, є щось мовне, але коли конфлікт не описується тільки однією проекцією, це означає, що він має багато вимірів. А якщо він є багатовимірним, то він, на мій погляд, є цивілізаційним. Цивілізація – це сукупність різних проекцій: мовних, культурних, етнічних, релігійних та інших. У 2004 році це була гіпотеза, тепер ми в цьому вже впевнені, хоча не знаю, чи всі, але ті, хто працювали з цією гіпотезою, тепер упевнені, що цей конфлікт – цивілізаційний. Ми бачимо вже, як він триває останні 100 років, коли відбувається модернізація якраз у формі того, що від східних імперій відколюються певні території і переходять до західної цивілізації.

То це, як ми умовно називаємо, конфлікт між європейською і євразійською цивілізацією...

Так. І межа між цими двома цивілізаціями проходить не по Дніпру і не на межі Донецької області, вона проходить через кожного з нас, вона проходить через серце кожного громадянина України. І в такому ж стані перебувають і Білорусь, і Молдова, й інші країни. Просто деякі пройшли вже цей шлях, відкололися від імперії і перейшли до західного суспільства, деякі ще в процесі. Ми абсолютизуємо свій досвід, ми думаємо, що це щось унікальне. Нічого унікального в цьому немає, є певні особливості, специфіка є, але це цивілізаційна система річ. Імперія потроху розвалюється, і країни стають незалежними й демократичними, вони відколюються від авторитарного східного простору. І з того боку, зі Сходу, також впливають Японія, Південна Корея, Сінгапур, Гонконг... Вони більше штучні, бо утворилися переважно завдяки післявоєнній американській окупації, а в Європі це – цілком природний процес, бо епіцентром цієї модернізації була Західна Європа впродовж останніх 200 років, навіть більше. І цей цивілізаційний процес дійшов до нас, до України, ми всі в ньому перебуваємо, ми всі частково є європейцями, частково євразійцями. І наше завдання – межу, що в серці, посунути потроху так, щоб європейського було більше, ніж євразійського.

Ніколи не закінчиться цей процес, ми частково й залишимося євразійцями, просто умови нашого життя стануть більш європейськими, бо це зовнішня частина нашого життя. Ми залишимося, я думаю, такими дещо емоційними, якою є східна частина, але в нас буде вже певна цивілізаційна культурованість, яка є у західних людей. Органічне поєднання все одно буде – такий синтез двох частин. Ми знаємо, що він є в Польщі, він є в Болгарії, він є в Румунії. І наше завдання – просто сприяти цьому цивілізаційному процесу. Еліта заважає, уряд заважає, а громадянське суспільство сприяє. Тобто ми можемо сказати, що громадянське суспільство сьогодні – це маса

волонтерських організацій, сім чи вісім мільйонів людей. Це і є прообраз майбутнього країни, чим Майдан і був, ці добровільні масові сплески також були прообразом майбутнього. Ми на хвилинку зазирнули в наше майбутнє в 2004 році, ми побачили, якою може бути Україна.

І ще чіткіше у 2013-му...

Ми й зараз ще в цьому процесі, бо є відмінність від 2004 року, коли були великі сподівання, але була й ідеалізація процесу. Вважалося, як і 1991 року, – отримали незалежність, усе тепер добре... Навіть багато дисидентів вважали, що все гаразд, ми незалежна країна. Потім з'ясувалося, що недостатньо незалежна. Тому знадобилася Революція 2004 року. І тоді були також великі сподівання. Це така дитяча нетерплячість, мовляв, ось я зараз хочу цю іграшку, а не можу почекати, поки сам зроблю щось для цього суттєве. І ці сподівання закінчилися, як завжди – розчаруванням. Але це наші проблеми, це не Ющенко винен, це ми винні, що багато очікували від нього.

Він був таким, яким він був, але ми залишили йому всю відповідальність, йому й уряду Тимошенко. Усю відповідальність ми із себе зняли. Після Революції 2004 року ми не утворили все багатство волонтерських структур, які зараз утворені для того, щоб не перекладати відповідальність із себе, бо західна ментальність – це свобода, але відповідальна свобода. І в 2013–2014 роках, на відміну від 2004-го, у нас уже з'явилася відповідальність. Бо волонтерська спільнота, громадянське суспільство – це і є персоніфікація відповідальності за свободу. Бо революція революцією, а працювати треба щодня.

Які процеси все ж таки призвели до того, що люди вийшли на Майдан? На вашу думку, чи дуже важливим був і російський фактор?

Революція Гідності – це початок третього етапу української революції, яка вже розпочалася в 1991 році та продовжилася у 2004-му. Зараз у нас черговий етап, і я

не знаю, чи він останній. Це залежить від того, чи ці нові сили зможуть мирно реформувати ту систему, яка закріпилася при владі. Революції Гідності передували певні процеси, зокрема, чотири роки влади Януковича. І сама влада Януковича прийшла тому, що було велике розчарування у наслідках Революції 2004 року, адже всю відповідальність люди перекладали на ті структури, які потім були при владі: на партії Ющенко, Тимошенко та інших. Хоча люди повинні завжди на себе покладати відповідальність за те, що їхні надії не реалізовані, не повинні віддавати всі повноваження комусь, самі мають створювати зміни, які їм потрібні. Бо це якраз східний підхід, що є хтось, хто бере на себе всі обов'язки і робить нам гарне життя. І люди згодні поступитися навіть суттєвою часткою своєї свободи, як ми бачимо це в Росії, якщо хтось бере на себе всю відповідальність.

Це як фюрер у Німеччині брав на себе всю відповідальність, а нація просто робила те, що він скаже. Це те, що робить Путін зараз у Росії, а росіяни як імперська нація погоджуються позбутися й економічних своїх прибутків, і невеликих демократичних надбань, що були в 90-ті роки, – тільки аби бути великими. Україна, слава Б-гу, не хоче бути великою, Україна хоче бути нормальною країною і, дай Б-же, щоб вона нею стала. Так ось, Янукович прийшов на хвилі розчарування, хотіли бачити вже нові обличчя, не довіряли колишнім націонал-демократичним партіям. І він, використовуючи це розчарування, прийшов з ідеєю стабільності, але одночасно приніс із собою й інше. Справжня стабільність існує тільки на цвинтарі. Що ж таке стабільне життя, особливо, коли воно неуспішне? Кому потрібне неуспішне стабільне життя? Зробіть його успішним, а потім уже турбуйтеся про його стабільність. Але Янукович прийшов не для цього. Почалося грабування країни та її населення. Один із дуже сильних чинників – це економічне становище, яке склалося під час його перебування при владі. Враховуючи те, що у 2008 році була світова криза, Тимошенко треба віддати належне, що вона

мінімізувала погані наслідки цієї кризи, їх Україна не відчувала так сильно, як країни Балтії, які вже були інтегровані у світову економіку.

Але криза закінчилася через два роки, і коли 2010 року до влади прийшов Янукович, повинно було початися економічне зростання, але його чомусь не було. Радше воно було, але не таке, яке очікувалося, тому що відбувалося пограбування. Просто та еліта, яка прийшла, призначена Януковичем, була націлена тільки на пограбування. Є статистика, що з 2010-го по 2014 рік, попри те, що світова криза закінчилася, кількість людей, яким не вистачало грошей на їжу, в Україні збільшилася вдвічі. Українці можуть терпіти, і якби лише економічна скрута, то, може, Революції Гідності не сталося б. Якось би виживали, бо у 90-ті роки також було дуже скрутно в Україні. Люди виживали завдяки й тому, що їхали кудись на заробітки, вирощували овочі, працювали на трьох роботах. Влада про людей не турбувалася зовсім. Це був перший чинник – суто соціально-економічний. Другим чинником було згортання демократії. За Ющенка, хай би що там не казали, але громадянське суспільство отримало великий імпульс для розвитку, була демократія.

Була свобода слова, Ющенка критикували відкрито через засоби масової інформації, і це працювало проти незрілої демократії, бо виникло розчарування в лідерах, внаслідок того, що не можна було нічого приховати. Тобто демократія, як це не дивно, допомогла Януковичу прийти до влади. Цікаво, що програв Янукович тоді, у 2004 році, отримавши 13 мільйонів голосів, а Ющенка обрали 14 мільйонів. А в 2010 році Янукович виграв у Тимошенко, набравши 9 мільйонів голосів. Ось це результат розчарування, люди просто не пішли голосувати, ледь 50 відсотків набралось тих, хто проголосували. І завдяки цьому Янукович і переміг. Почала згортатися демократія, причому цікаво, що Янукович навіть нічого такого ще не робив, але засоби масової інформації вже зрозуміли, куди дме вітер, і прийшли йому слугувати. Не всі, але деякі прийшли. Бо вони

ще не ввійшли у свій демократичний статус настільки, щоб хоч би що там, але залишатися такими. Тільки один був проміжок часу, коли вони були «демократичними».

Тут йшлося також про те, що українські ЗМІ насправді були українськими тільки за назвами, тому що більшість власників тих ЗМІ – це олігархи, і деякі з них пов'язані з Росією.

Так, але все ж таки нема монополії, це різні олігархи. Олігархи не всі однакові. Янукович намагався поставити олігархів в шеренги, але не все так добре виходило, як він хотів. Це велика країна, олігархів багато. Це в Молдові є один тільки олігарх. Тобто згортання демократії – це другий чинник. І третій чинник – це зрада національних інтересів України, що було дуже добре видно у Януковича. Зокрема, закон «Про мови», який дозволив регіональні мови зробити акцентованими, і хоча румуни й угорці також раділи, але вони не отримали з цього закону зиск, отримали тільки російськомовні регіони. І певна частина областей України змогла легітимно зробити російську мову офіційною, хоч і не державною. Це дуже роздратувало проєвропейську і національно налаштовану частину громадянського суспільства. Далі – це Харківські угоди з приводу продовження перебування російського Чорноморського флоту в Севастополі ще на 25 років. Це також було дуже brutальне порушення колишніх планів України. Якби термін перебування Російського флоту не продовжили, можливо, і з Кримом такого б не сталося. Але ж Росія все одно не пішла би звідти, це зрозуміло. Тож, на мою думку, це три основні чинники, які нагромаджувалися впродовж чотирьох років – утиски демократії, соціально-економічна ситуація і зрада національних інтересів, повернення до русифікації, бо переважна частина «еліти» Януковича була російськомовною, мала зв'язки з Росією. А ще – ця гра в європейську інтеграцію. Про можливість відмови від підписання Угоди про асоціацію з Європою було відомо раніше жовтня 2013 року. Ющенко

просував цю асоціацію, як міг, хоча багато він не міг зробити, але все-таки... Насправді Ющенко зробив дуже багато для ідентичності української, все ж він був українським націоналістом.

Краще вживати слово «патріот», адже слово «націоналіст» у мене викликає завжди дуже погані асоціації.

У мене немає такої негативної конотації. Особливо Ющенко підняв питання про Голодомор на дуже високий рівень, і це стало важливим чинником розвитку національної ідентичності українців, хоча одночасно призвело й до подальшого розвитку комплексу віктимності, але все ж головною була ідентичність.

Під час Голодомору загинули не тільки українці, а й росіяни, які жили на Півдні, загинули євреї, які були в сільських поселеннях і містечках, греки, болгари також загинули. Тож назвати це суто українською трагедією можна тільки, якщо ми маємо національний вимір, як на Заході, тобто державницький, бо це були громадяни України.

Але Голодомор був спрямований безпосередньо проти українського села, та, оскільки там жили й інші національності, вони також потерпіли.

Він був організований совєцькою владою для того, щоби поставити на коліна сільське українське населення...

Яке було носієм українськості, звісно.

Так. ...І зробити колгоспи. Людей заганяли голодом у колгоспи, адже тільки там можна було врятуватися від голодної смерті. Аналіз причини Голодомору – це окрема тема. Але повернімося до 2013 року. Тож відмова від європейської інтеграції, яка безпосередньо передувала Революції Гідності, була останнім поштовхом, а не причиною. Про причини ми поговорили, три головні причини я перелічив. І половина України цю відмову не сприймала, була проти цього. Це накопичило потенціал для наступного

кроку, для наступного Майдану. Майдан узагалі є адекватною формою протесту для українців. Я навіть жартую із цього приводу. Українці, кажу, дуже терплячі та помірковані, роблять, але не надто ініціативні. Майдан дозволяє протестувати, нічого особливо не роблячи, просто стояти треба на площі, жити, готувати, ночувати там, але великих активних дій не передбачається. І це влаштовує чимало українських протестувальників. Повторюю, це лише жарт, що можна чинити опір, протестувати, і водночас бути не надто активними.

Українцям не сподобалася би ця ваша оцінка.

Так, є різні українці, серед них є й ініціативні, я ж розповідав... 19 січня я виступав на Майдані, коли вже готувалися до бойових дій з «Беркутом», і це якраз свідчить, що є ініціативні. Після двомісячного стояння на площі, коли влада не відповідала, відбулася радикалізація... Коли питома вага радикальної частини людей збільшується, вони починають проявляти бойову ініціативу. Тоді на Майдані навіть помінявся контингент: інтелігентні люди, не всі, звичайно, а частина, побачивши радикалізацію, були не дуже задоволені. Хоч я є пацифістом, але я розумів появу цієї радикалізації, що влада два місяці не йде назустріч. Усе ж таки, велика частина українців розраховувала на те, що буде поступова європеїзація, і це принесе Україні такі довгоочікувані результати – й економічні, й політичні, зміцнення незалежності тощо. І коли сталася відмова... Я розумів це заздалегідь, але не міг нікого підняти на ноги, ніхто не вірив, що Янукович не підпише асоціацію.

А чому ви були впевнені, що він не підпише?

Взагалі я був дуже скептично налаштованим до влади Януковича від самого початку, я не вірив йому. Хоча були ті, хто вірили, от навіть мій друг Олександр Пасхавер, дуже серйозний економіст, сподівався, що Януковичу щось вдасться. Бо його оточення, олігархи, керували великими промисловими системами, тому дехто вірив,

що вони і з країною зможуть щось зробити. Я казав: «Та ні, про це навіть смішно слухати. Вони не для того прийшли». І я був одним із перших, хто сказав (це було приблизно через рік після виборів Януковича), що ми опинилися при владі, яка може пролити кров. Це була нова якість. Кучма, який мав можливість і навіть півкроку зробив у цьому напрямі, віддав наказ вивести внутрішні війська...

Під час Помаранчевої революції?

Так. Але він зупинився, коли армія сказала, що буде проти. Тоді начальник Генерального штабу сказав, що він застосує армію проти внутрішніх військ, і тому Кучма зупинився. Але він уже був готовий, і Янукович його штовхав на це. Я пам'ятав про це, що саме Янукович його підштовхував застосувати силу, бо Янукович утрачав ту владу, якої він очікував, коли «виграв» другий тур виборів шляхом фальсифікації. Отже, потенціал був накопичений, досвід Майдану був, так що відмова від євроінтеграції, відмова від підписання асоціації підштовхнули громадянське суспільство до нового Майдану...

До речі, я мав точну інформацію, що влада не підпише асоціацію десь за півтора чи два місяці до дати підписання: з інсайдерських джерел мені стало відомо про це. Я намагався таку інформацію перевірити, я розмовляв із послами, розмовляв із колишніми есбеушниками. Мені потрібне було підтвердження – чи справді не підпишуть. Але це неможливо було перевірити. Ані американський посол, ані німецький посол, ніхто, кому я розповідав про цю інформацію, не зміг перевірити її. Я заспокоював людей, що хай який Янукович поганий, але якщо він підпише асоціацію, все ж таки це буде щось добре. Але ніхто нічого не міг зробити, примусити його було неможливо. Це була така торгівля: Янукович балансував, як і Кучма, між Заходом і Сходом, підвищував ставки в цій грі і виторговував ці 15 мільярдів у Росії, й отримав негайно тільки три за відмову від підписання асоціації з Європою. Він їх одразу

вкрав, вони пропали. Це ж у грудні 2013 року прийшли ці три мільярди й одразу їх не стало.

Я пам'ятаю, в лютому 2014 року, коли ми робили спільне інтерв'ю для польської преси, ви говорили про те, що Янукович не забув Майдану 2004 року і що він страшенно боявся Майдану...

Він 10 років готувався до Майдану 2013–2014 років. Це було вигідно владі Януковича, яка весь час проковувала зіткнення. Вона розуміла, що це може статися ще раз, і хотіла бути готовою. Люди Януковича, хай би скільки вони крали для себе, але багато грошей вкладали в підготовку внутрішніх військ. Вони підготували саме для Майдану внутрішні війська, 30 тисяч бійців, дуже добре озброєних, навчених. І все одно це не допомогло. Бо проти пасіонарності не можна знайти зброї. І в цій підготовці були задіяні росіяни. Росіяни були також зацікавлені в тому, щоб Майдан 2013–2014 років не стався, а якщо станеться, щоб він не переміг знову. Допомога в оснащенні внутрішніх військ була також російська, навіть були консультанти з Росії, і все одно це не допомогло. Бо, з одного боку, є гарна підготовка, великі гроші, оснащення, а з другого боку – просто несаможиттєва енергія мільйонів людей. І ця енергія однозначно перемагає. Навіть більше, не знаю, можливо, це частково легенда, але коли у Женевському форматі зібралися європейські діячі, мені не відомі персоніфіковані реакції, але там нібито говорилося про те, що Україна – це зона відповідальності Росії. Нехай собі Росія там робить, що вважає за потрібне. Вони ж пропустили Грузію у 2008 році, ніяк не відреагували на пряму агресію Росії. Вони допомагали, особливо американці, зробити в Грузії революцію, потім був фінансовий ресурс для реформ у Грузії, який використав Саакашвілі, до речі, непогано.

Я думаю, вони були готові віддати Україну, якби не ці мільйони людей, які вийшли на вулиці, тільки вони й вирі-

шили долю України. Тому я не вірю в усі ці змови, не вірю в усі ці заколоти – вони є, але не вони вирішують, вирішує реакція маси людей, які виходять на вулиці й перекреслюють усі наміри дипломатів, політиків, які щось там собі задумали, домовилися нібито про щось. Ви домовляйтеся, а люди взяли й зробили це, люди пішли потім у добровольчі батальйони й зупинили російські танки влітку під Маріуполем. І які домовленості можуть тут допомогти? Нічого не допоможе, бо люди вийшли, і все. Тому я ж кажу, що пасіонарність – це дуже велика цінність, і вона більш розтягнута в часі в 2013 році, ніж у 2004-му. Бо волонтерський рух – це продовження Майдану, Майдан був волонтерським. Ми так прикинули, що приблизно 5 мільйонів людей по всій Україні брали участь у Майдані та в допомозі йому. Майдан був у 52 містах України. Я був у Харкові на конференції Майданів у січні 2014 року. Туди з'їхалися майже всі, там були представники 46 чи 47 Майданів. У Золотоноші, в містечку Черкаської області, стояла одна людина на площі, й це був Майдан Золотоноші. І був Київ, де стояв мільйон, і кияни приносили туди все, що було потрібно. І ці 5 мільйонів людей – це вже більше ніж 10 відсотків населення України, жодна революція не робиться більшою часткою.

Майдан 2013–2014 років став повторенням і збільшенням моделі Майдану 2004 року, дуже доброзичливого, дуже поліетнічного, дуже поліконфесійного, адже там були всі Церкви України представлені, були представлені різні етноси. Звичайно, там була українська молодь, дорослих людей було чимало, багато хто вже мав досвід попереднього Майдану. Тобто цей процес розгортався швидше, ніж 2004 року. І цього разу було відчуття, що так просто, як тоді, не закінчиться, бо всі розуміли, що Янукович – це не Кучма. Тому почали будувати барикади...

Студентів же побили одразу.

Так. Побиття студентів та інші провокації, які відбувалися на Майдані – це було намагання влади і росій-

ських радників повернути все в кероване русло. Бо вони були готові до силового протистояння, радше, вони так собі думали, що готові. Вони думали, що якщо буде бійка, то вони застосують приготовлені ними засоби, і швидко це придушуть. Але вони прорахувалися, бо побиття студентів на Майдані призвело, навпаки, до того, що знову мільйони людей вийшли на вулиці. Тоді деякі протестувальники почали валити пам'ятники, що були не повалені раніше як символ тої тоталітарної системи. Почали будуватися барикади, але процес ще два місяці відбувався мирно, не було захоплень будинків, військових частин на Заході України, це вже сталося на третій місяць протистояння. Два місяця люди просто стояли й терпляче чекали, що влада їх почує.

А влада зробила навпаки, 16 січня 2014 року було прийнято ці диктаторські закони...

Це був дуже провокаційний формат – прийняття цих законів, якраз я на цьому наголошував, бо того дня виступав у Інтерфаксі, де були й юристи. Я не юрист, тому не міг оцінити юридичних аспектів цієї справи, але я казав про провокаційний аспект, що нас хочуть штовхнути на силове протистояння, бо влада до цього готова, і ми повинні про це також думати, не тільки про юридичні аспекти. І 19 січня це сталося. І сталося це не тому, що люди пішли в наступ. Люди пішли у наступ, бо терпіння закінчилося, вони перейшли до інших форматів протистояння. Вони йшли тільки з палицями, з якимись щитами проти гумових куль, не було ще жодної справжньої зброї, вона з'явилася потім вже, в лютому, коли почалися захоплення військових частин на заході України. Але це вже був інший радикальний формат, який був і справедливим, і логічним, бо народ має право на збройне повстання, якщо інші засоби вичерпуються і не дають результату.

Я думаю, що, звичайно, помірковані люди хотіли, щоби були вибори, щоб Янукович програв на виборах. Ми побачили восени 2013 року, як падав рейтинг Януковича і як

зростали рейтинги опозиції, але коли побачили, що згідно із соціологічним дослідженням, навіть Тягнибок виграє у Януковича, почали розуміти, що жодних виборів не буде. Навіщо їм такі вибори, де він програє? Потенціал фальсифікацій фахівці оцінювали на 10 відсотків.

Але і Тимошенко, і Тягнибок та інші набагато випереджали Януковича, тож навіть 10 відсотків не допомогли б. І тоді він взяв курс на зрив виборів, це не одразу стало ясно, бо спочатку я ще думав, що вибори можливі, й тільки в останній місяць стало зрозуміло, що вже не буде цих виборів. Тому я сприймав радикалізацію нормально, бо вона сталася в ситуації, коли вибори скасовуються, адже «закони 16 січня» – це була підготовка до зриву виборів. Влада хотіла, щоб виступи і провокації були в багатьох містах, бо якщо тільки на Грушевського відбуваються бойові дії, цього не достатньо для введення воєнного стану та для скасування виборів. Але було вже пізно. Влада не розраховувала темпи наростання протесту, і вона все ж таки психологію українців не так добре знала. Вона дуже добре платила внутрішнім військам, але не розуміла, що є люди, які здатні вбивати за гроші, але майже нема людей, які здатні вмирати за гроші. Тільки-но з'явилися перші загиблі з внутрішніх військ, десятеро чи одинадцятьоро, але цього було достатньо, щоб вони почали розбігатися. Хай би скільки вони отримували, життя коштує дорожче.

Які позитивні процеси для всієї України, що тривають досі, почалися тоді на Майдані?

Сам волонтерський характер Майдану, відданість справі, самопожертва – це все, що продовжилося потім після завершення активної фази Революції Гідності, після того, як уже утворився новий уряд. Але на відміну від 2004 року не було вже ілюзій, що все гаразд. Навпаки, була впевненість, що ми повинні продовжувати це. І волонтерський рух після Майдану продовжився у формі численних волонтерських організацій. Із Самооборони Майдану утворилися добровольчі батальйони, які пішли на фронт,

коли почалася війна. Ми не встигли підготуватися до Криму, це правда. Бо Росія скористалася ослабленням влади – коли одна влада пішла, а друга ще не постала – не стала чекати й захопила Крим. Але намагання Росії захопити Донбас уже пішло інакше, бо дуже швидко зміцнилася нова держава, і головне, що волонтери принесли багато того, що ви називаєте патріотизмом, до армії, того, чого майже не було раніше. В армії взагалі не було налаштування на патріотизм.

Так це ж було спеціально зроблено.

Це було і спеціально зроблено, але були й недолугі керівники. А що, за Ющенка, який був патріотом, армія будувалася? Також ні. Гриценко щось там намагався зробити, але одна людина не може замінити мільйонні структури, це треба мати велику команду однодумців. І справжні зміни почалися, на жаль, уже під час війни на Сході, на початку 2014 року, після березня, після квітня. Цікаво, що влада була дуже наївна.

Тобто?

20 лютого 2014 року я виступав у Кулікова на «Свободі слова», коли відбувалася стрілянина на Майдані. І виступав, на погляд інших учасників, дуже песимістично. Виявилося, що не так уже й песимістично, а доволі реалістично.

Песимізм у чому полягав?

У тому, що відкрито скриню Пандори, і зло вийшло в світ, і не так легко буде це зло загнати назад, бо те, що ми бачимо, – це тільки початок, і буде продовження і продовження. У цьому був песимізм, як вважали присутні експерти. Але і я не міг уявити, що буде така війна, де десятки тисяч загинуть. І влада виявилася наївною: адже коли прийшов до влади Порошенко, то одразу виступив із мирною ініціативою про припинення війни. Він не розумів, що це пусте, що Росія не для того розпочала війну,

щоб одразу її закінчувати. Тобто він не розумів тоді мотивації Росії. Тепер він це набагато краще розуміє, але тоді він вважав, що його мирна ініціатива, підтримана Заходом, дасть наслідки. Я це точно знаю, бо я розмовляв із Валерієм Чалим у травні 2014 року. Чалий був призначений заступником керівника апарату в зовнішніх справах, а я його знав раніше, коли він в інституті Разумкова працював. Я бачив, що там вони вірять, що їхня мирна ініціатива зупинить війну. Він ще так здивувався, коли я був не згоден. «А що, ви не вірите в це?» Я казав: «Звичайно, не вірю! Не для того вони починали, щоб зараз закінчувати. Вони хочуть виснажити Україну, щоб вона без сил залишилася від цієї війни. Треба налаштовуватися на війну».

На жаль, ота поміркованість, коли жодна дистанція не проходиться до кінця, та аморфність наша, українська, не дали можливості навіть включитися на повну потужність у війну. Економіка повинна була одразу перебудуватися на воєнні рейки. Одразу! Яценюк – якраз та людина, яка могла би це зробити, але Порошенко був дуже обережним. Я думаю, що Яценюк був радикальнішим, ніж Порошенко в перший рік війни. Треба було знайти ресурси, взяти кредити вже для цього, щоб воювати. Тим більше експерти на Заході розуміли, що насправді – це зіткнення цивілізацій, Україна захищає західну цивілізацію, не тільки себе.

Єдине, можливо, я помиляюся, якби вони нам давали б кошти, то війна була б на вищому рівні протистояння.

Те, що олігархи розкололися й почали захищати різні сили, – це дуже позитивно, на мій погляд. Бо в суспільстві в такий спосіб установлюється стан системної рівноваги, вже нема одного центру сили, як було за Кучми, за Януковича. А ця поліцентричність сили – це і є початкова демократія, вона потім розвивається й починає захищати себе різними механізмами. Але для початку потрібно, щоб виросла генерація, щонайменше одна, в умовах рівноваги різних сил.

Ми вже почали говорити, що Революція Гідності – це великий поштовх для процесів творення політичної нації України.

Національні меншини починають поступово трансформувати свою ідентичність, але з відставанням по фазі від трансформації ідентичності основної нації – вона трансформується першою, а вони підтягуються до неї. Під час Революції Гідності це найбільшою мірою сталося з євреями та кримськими татарами, поляки й так були налаштовані прозахідно. На жаль, цього не сталося з угорцями, румунами, болгарами та греками. Бо вони ще не відчували потребу в такій трансформації, вони культивують свій консерватизм імперських часів. І тепер вони поглядають на Росію, бо їм здається, що тільки вона може їм дати те, що їм потрібно. Вони навіть не думають про свої країни, які також їм допомагають.

Але під час президентства Ющенка стало зрозуміло, що українізація не повинна нікого лякати, вона не є загрозою. Вона є непослідовною, але не є брутальною, а отже, вона не загрожує меншинам. І утворення політичної нації якраз і означає, що ідентичність національних меншин іде слідом за трансформацією ідентичності самих українців. Утворюється вже не етнічна нація, а політична, коли кожна етнічна меншина почувається громадянами цієї країни, знаходить можливості для свого розвитку та самовираження. І я не скажу, що це вже відбулося до кінця. Це процес, ми перебуваємо в процесі. Ми побачили цей процес іще в 2004 році, тепер ми впевнені, що він справді є. І хоча націоналісти не дуже задоволені, але це поступ історії, це не залежить від волі ані Ющенка, ані Порошенка, ані Тягнибока. Так працює історія.

Я натрапила на таку тезу щодо Майдану, з якою я не згодна. Я зіткнулася з нею в Польщі, але то є витвір не лише польських, а й міжнародних експертів, що Майдан – це прояв анархії, так би мовити, козацької анархії.

Коли ви запитали про ідентичність українців, я сказав, що в ідентичності українців можна побачити певні «цеглини». Це – колоніальне минуле України, тобто історія України, вона дуже важлива. Також її релігія, православ'я. Але Україна роздрібнена, що означає формування західної гілки православ'я, яка відрізняється від московської дуже сильно, й дедалі більше людей переходять до Київського патріархату. Є ще віктимність внаслідок Голодомору, тобто ми – народ-жертва, але це й у Польщі також є, й у євреїв. Це, з одного боку, формує ідентичність, а з іншого – трохи паралізує активні дії, якщо ми сприймаємо себе тільки як жертву. Таку роздрібненість українського суспільства, яке тоді не мало своєї держави, комуністи називали дрібнобуржуазністю, і Троцький, як розумна, але дуже цинічна людина, вбачав у цьому велику загрозу для побудови радянської влади, бо дрібнобуржуазність не дає можливості, щоб усі були однакові. Бо кожен має свою думку, як кажуть, де два українці – там три гетьмани. З одного боку, це добре, бо авторитарна система хоче всіх вишикувати в одну шеренгу, а українці цьому опираються, бо не звикли стояти разом, їх можна силою примусити, але для цього потрібні великі жертви, Голодомор якраз і був таким брутальним примусом. Адже тоді народні повстання дуже жорстко придушили, і Голодомор був зроблений для того, щоб українців вишикувати в колгоспні шеренги, щоб знищити еліту, знищити їхній потяг до українізації, щоб вони стали сірими одномірними створіннями.

І ця дрібнобуржуазність справді є середовищем для анархічних проявів. Усі атамани під час Громадянської війни реалізовували ту анархічність. Але Майдан не був анархією, навпаки, він був дуже організованим, причому завжди самоорганізованим, що значно краще, його ніхто

не будував іззовні, ні Студентську революцію на граніті 1990 року, ні Майдан 2004-го, ні Майдан 2013–2014 років. Пасіонарність має потяг до структурованості, й ці можливості українського суспільства для самоструктурованості випрацьовувалися в тяжкі часи, коли треба було рятувати себе, свої родини. Пасіонарності протистоїть ще один фактор. Я називаю його хуторянством, бо хутір – це структура, обмежена певною територією, вона розташована за парканом, і все, що всередині паркану, – це є та територія, що її може контролювати родина, яка перебуває всередині. І там все добре, там чисто, прибрано, добре пофарбовано, смачно наготовлено тощо. Усе, що за парканом, – це вже не моє, це вже якесь загальне, взагалі якесь імперське, можливо, і я не вкладаю жодних зусиль у будувannya того, що за парканом. Це заважає зараз рухові України на Захід. Українці... Зайдіть додому до них, у них все добре вдома, а подивіться на те, що на сходах робиться, те, що на вулиці робиться: ці розбиті вулиці, багнюка в селах. Тож анархічність є, але вона більше виявляється в житті, ніж на Майдані.

Власне, гадаю, це дуже важливо розуміти.

Майдан – це самопожертва, коли люди віддають свій час, свої гроші, свою енергію, а інколи і життя для спільної справи. Це було справді об'єднання спільною справою. Це ж не було те козацтво, яке втікало від кріпацтва і самоорганізовувалося. Тобто причини схожі, але наслідки інші, бо Майдан стояв не для того, щоб захистити тільки свою групу від влади, а для того, щоб захистити від неї Україну в цілому. Тому, гадаю, що схожість не означає тотожності, якраз українці Майданом долали своє хуторянство, цю обмеженість тільки у своєму мікросвіті, цьому замкненому просторі. Вони подолали його, вони об'єдналися разом заради спільної справи. Це було тяжко, для цього потрібні були умови, і Янукович надав ці умови, Кучма свого часу не надав. А Янукович і, головне, – Путін – надали. Парадоксально, але Путін консолідував українську націю.

Чинник, який накопичувався впродовж цих чотирьох років, коли був Янукович при владі, був не тільки серйозною причиною для Революції Гідності, а й збудив саме відчуття гідності. Бо чотири роки в українців, не в усіх, звичайно, в багатьох, накопичувалося відчуття національної ганьби, сорому за свою державу, за її керівництво. Було те, що знав увесь світ, і було те, що знали українці, було й те, що знала тільки невелика кількість людей, але все це призводило до того, що Янукович виглядав дуже смішно ззовні.

Жалюгідно.

Так, жалюгідно. Оті всі випадки з яйцем, яке в нього кинули і він упав від переляку, і тоді, коли на нього вінок упав (*сміються*), й те, як він розмовляв, із таким пафосом, але дуже пусте те все було. Це все викликало в людей сором... Це все ж наш президент...

Тож все призводило до відчуття сорому, до відчуття залямованої гідності. Українці хотіли, як і всі нормальні люди, радіти за свою владу, за свою країну, а він це все спотворив своїми діями, вчинками, словами. Навіть те, що він говорив українською, не допомогло.

Для мене він дуже сильно асоціювався (оскільки я з покоління, яке пам'ятає партійних, комуністичних діячів) саме з радянщиною... Пам'ятаю, як Янукович, і це була одна з перших речей, яку він зробив після обрання президентом, поїхав до Страсбурга і в Європейському парламенті намовляв парламентаріїв, щоб вони не визнали Голодомор геноцидом, тому що голод не був спрямованим проти українців. Це було неприпустимо.

У нього взагалі не було відчуття України, розуміння, що він – не просто керівник, а президент великої країни. Він діяв так, наче йому доручили керувати ще однією областю, яка зветься Україною. І ті примітивні дії його, що він всюди розставляв донецьких. Я розумію, це близьке оточення, але... Тоді анекдот ходив, що донецькі

боятися вийти на вулицю, бо їх хапають і ставлять начальниками на Західній Україні. Чули це?

Це смішно і страшно водночас.

Зрозуміло, що людина приходить зі своєю командою, але ж команда – це два чи три десятки людей. Але щоб до Коломиї привезти керівника з Донецька чи з Луганська, це вже взагалі якийсь абсурд (*сміється*).

Цей сором відчувався як інтегрований, загальний національний сором, і була потреба його зменшити, виправити, ось саме це і є відчуття гідності, бо постраждала гідність людей. Причому не просто окремих людей, а цілої нації. Тому я думаю, що Революція Гідності – дуже влучна назва, я навіть не знаю, хто це придумав, але це дуже влучно названо.

Розмова четверта

ІМПЕРСТВО

Є й такі думки, що й анексія Криму, і потім війна на сході України – це не випадковість, а частина стратегії Путіна щодо України.

Стосовно Криму та Донбасу я згоден, що ми перебуваємо всередині системного процесу модернізації світу, коли від такого материка чи великого айсберга, Російської імперії, відпадають великі брили – цілі держави. Імперія чіпляється за них, вона не хоче нічого віддавати, однак центробіжна сила є такою сильною, мільйони людей настільки хочуть відійти від цього «айсберга», що в руках імперії залишаються лише «уламки». І це також системне явище. Візьміть Фінляндію, яка звільнилася набагато раніше за інших. І що? Вона залишила шматок своєї території в Росії – Карелію. Візьміть Польщу,

вона залишила шмат своєї міжвоєнної східної частини спочатку в Совецькому Союзі, а потім ці території перейшли до Білорусі та України. Візьміть Румунію, яка залишила Буковину й Бессарабію в руках совецької імперії. Тобто це інстинкт імперії – тримати, а коли ти міцно тримаєш, то той, хто відривається від тебе, відривається не по тій лінії, по якій він хотів, а по іншій лінії, бо в імперії також є сила утримувати його. І це відбувається в багатьох місцях, коли йдеться про процес розпаду імперії, а вона ще сильна, вона ще може щось утримати, але не дуже багато, бо це вже їй не дано. Тому то цілком природний системний процес.

Імперія чинить інстинктивно, всі її інстинкти трохи моделюються планами якимись, але все одно її дії: тримати й не відпускати. Крим і Донбас для Росії – це не просто шматки України, яку вона не хоче відпускати, це й можливість виснаження України, бо Україна витрачає дуже велику енергію та гроші на цю війну, на якісь дії з Кримом. Вона вже багато витратила і ще витрачає сили на те, щоб якось повернути своє. Це її виснажує. І Росія в цьому зацікавлена, вона не думала, що увімкнуться механізми санкцій і її також виснажуватимуть, але в неї запаси сили більші, ніж в Україні. Я такий жарт придумав, що Україна 300 років була разом із Росією, а тепер хоче спробувати 300 років побути з Європою, а потім подивитися, що було краще. Не хоче вона вже бути шматком імперії, тому її не можна вже примусити це робити. Тепер стосовно Європи. Я не думаю, що Путін хоче знищення України чи Європи, він не хоче й окупувати Україну. Він хоче будувати світ по-своєму, на свій лад. Для цього йому потрібні певні складові, і він намагається їх створити: з Україною так, із іншими інакше. Він зацікавлений, щоб не було єдиної Європи, з пов'язаною сукупністю угод, різних документів, тому що таку Європу він не може подолати, а от подрібнену Європу, коли кожен буде окремо за себе – зможе. Може, тому він у цьому зацікавлений. Це типова імперська політика: супротивника треба розділити і потім

частину за частиною забирати. Ні, не знищувати, а контролювати. Він хоче всюди мати свій контроль, бо його імперія відроджується, він так гадає. Це реванш, це реваншистські настрої, які були в різних країнах, зокрема, в Німеччині. Ми добре про це знаємо.

Путін якось висловився в Бухаресті на одному із самітів, що найбільшою трагедією XX сторіччя є розпад Совецького Союзу. Він не сказав, що Друга світова війна є найбільшою трагедією, а саме розпад СРСР... Це для нього трагедія. Як будь-яка імперська людина, неважливо, вона має освіту, не має, але вона має відчуття причетності до імперії. І їй болить. Я тоді в Польщі казав, що це такий фантомний біль, от ногу відрізали, а вона далі болить. Але Росію залишили не тільки без ноги, а й без руки, й без вуха, і все це в неї болить, свербить усе це, і вона намагається все це назад повернути, бо тоді, здається їй, буде комфортно. Вона це відчуває на фізіологічному рівні, зокрема і Путін, і російська еліта відчувають цей біль. І виникає інстинктивне бажання все «присобачити» назад, хоч би частково зібрати ці уламки, долучити їх, і тоді, як їм здається, все буде добре.

І російське суспільство у своїй масі підтримує це, тобто впродовж 25 років імперська російська ментальність не змінилася...

Взагалі імперська ментальність не так легко змінюється, ми знаємо приклади з історії. Це дуже довгий і болісний процес. Він може відбутися швидко, як це було з Німеччиною, бо поразка у війні, повна, нищівна поразка, призводить до катарсису, до переосмислення взагалі своєї ролі в історії. І це поставило німців на грань, вони пройшли через катарсис, вони все одно залишилися великою нацією, але діють інакше, вони економіку свою дуже сильно розвинули, їхні машини, їхнє обладнання, їхню електроніку всюди купують. Вони все одно є великою нацією, але їм назавжди відбили бажання воювати. Це так само і в Японії. Японія також пройшла це все, з атомним бомбар-

дуванням, із нищівною поразкою, теж пройшла через катарсис. І їй було, можливо, ще тяжче, ніж Німеччині. У них же східна ментальність. Але Росія не пройшла через катарсис, бо вона не була розстрошена так, як Німеччина. В неї відпали руки, ноги, але тіло залишилося, голова залишилася, якщо це голова, бо інстинктивно працює, це радше спинний мозок, ніж голова. І це біда для людей, які там живуть. Бо я маю таку непопулярну думку, що це не Путін зробив Росію такою, як вона зараз є. Це Росія обрала такого Путіна, бо він відповідає імперській ментальності Росії.

Я вам розповідав про жарт мого друга Олександра Пасхавера про відмінність Росії від України?

Ні, я не знаю цієї історії.

У чому відмінність між росіянами й українцями? Пасхавер розповідає так: ось трое росіян там десь у Тмутаракані, у глибинці російській, лежачи в калюжі біля пивного ларка, розмірковують між собою, вони п'яні, звичайно, віддавати Курильські острови японцям чи не віддавати. Це імперське мислення: діти не мають що їсти, нема що одягти, як вивчити їх, а ти думаєш – віддавати Японії острови, яких ти ніколи в житті не бачив і не знаєш, навіщо вони тобі? А три українські міністри, які сидять на засіданні Кабміну, між собою розмовляють, бо їм там нудно, як треба теплий туалет на дачі побудувати (*сміється*). Це приватність така, це ось те хуторянство якраз. І я додаю до його формули, кажучи – і в цьому полягає європейська надія України. Бо в Європі велике значення має приватне життя, є певна межа між своїм, приватним, і державним. Росія не має приватного, Росія має «общинне», «община» – це важливо, людина неважлива. Тому вони не рахуються з жертвами, скільки треба, стільки вб'ють. Що вони наробили в Чечні? Жак! Вони не шкодують людей. А українці переживають за кожного, хто загинув, хто поранений, хто полонений... І це правильно, це все – нормальний, цивілізований підхід, бо це наші люди. Вони ще не непокояться так за людей, але вже страждають, коли втрачають їх. Щоб

вони за них більше непокоїлися, зробили їм умови нормальні для життя і для війни, – то було би краще. Ізраїль пройшов через це і він уже може створити умови для своїх людей і для солдатів...

Але також пройшов таку дорогу...

Він пройшов трішки іншу дорогу, бо Ізраїль не був колоніальною країною. Ось це його позитив. Він із нуля починав, як американці. Люди приїхали з Європи в Ізраїль і почали будувати з нуля на базі того, що вони розуміли про сучасний стан державотворення. Передові ідеї з'явилися в Ізраїлі. З нуля легше будувати, ніж переробляти те, що було перед тобою.

Взагалі-то про порівняння України з Ізраїлем треба ще раз поговорити.

Ізраїль і Україна: я не випускаю їх із поля зору багато років. Із 1988 року їжджу до Ізраїлю, читаю багато про Ізраїль, трохи вивчаю те, що в Ізраїлі, цікавлюся політикою ізраїльською. Він різний, Ізраїль, зовсім несхожий на Україну великою кількістю своїх параметрів. Але є певні форми ізраїльського та українського життя, є певні чинники, які роблять їх схожими, і я намагаюся зрозуміти цю схожість. При цьому я наголошую, що відмінностей дуже багато. Бо Україна – це країна з історією останніх сторіч, а Ізраїль – тільки з давньою історією і з історією діаспори. Там маленька країна, тут велика країна. Тут Європа, а там Схід. Дуже великі відмінності. Але мені цікаво, що схоже. Схожі виклики, а вони породжують певні відповіді, які також можуть бути схожими. Ізраїль оточений ворогами – арабськими країнами, він увесь час існує у просторі цих країн, і це дуже сильно впливає на його політику.

Україна не перебуває в колі ворогів, у неї тільки з одного боку ворог – Росія. Але який ворог! І він також зумовлює багато чого в житті України і в політиці. Я наводив ці приклади ще з початку 90-х років, що є багато схожого. Наприклад, коли будується політична система

(вона будувалася в Ізраїлі, вона будувалася в Україні), то ці політичні системи формуються під впливом не тільки внутрішніх, а й зовнішніх політичних чинників.

Внутрішні чинники працюють так, як вони повинні працювати будь-де, це політичний спектр, який орієнтований стосовно головних соціально-економічних важелів. Економіка повинна бути або приватна, тобто ліберальна, або соціалізована, з великими податками для того, щоб витратити їх на все, що потрібно. А в ліберальній економіці цільова допомога є для тих, хто точно потребує, і така, якою є потреба. І так будується політична система будь-яких країн. Є партії праві, є партії ліві, великі й маленькі партії, які створюють рівновагу в суспільстві, приєднуються до тих або до інших. Це якщо не брати зовнішньополітичні та воєнні чинники, але вони є і там, в Ізраїлі, і тут, в Україні. І ці чинники є такими потужними, що спотворюють політичний спектр там і тут.

У чому ми це бачимо? В Ізраїлі праві й ліві це не ті, що за ліберальну економіку чи за соціалістичну економіку, праві – це ті, хто за тверду позицію щодо арабів, а ліві – це ті, хто вважає, що з арабами треба домовлятися. Так само в Україні. Україна побудувала свій політичний спектр саме у такий спосіб: праві – це ті, хто проти Росії, за тверду позицію щодо Росії, а ліві – це ті, хто вважає, що треба бути разом із Росією, бо для цього є певні історичні чинники.

Тобто пояснення різні, але схоже спотворення політичного спектра, чи не так?

На це я звернув увагу ще в «Русі» наприкінці 80-х років, бо я вважав, що «Рух» повинен бути правою силою, тому що він проти комунізму, і ця сила нібито повинна виступати за ліберальну економіку, але побачив, що нічого подібного нема. «Рух» – це ліва сила, бо в них у всіх свідомість була соціалістичною, з тими чи іншими відмінностями. Але вони були за категоричну позицію

стосовно Росії, і це робило їх правими в політичному спектрі України. Це дуже важлива різниця. Тепер, коли ми пройшли 2013 і 2014 роки, то побачили ще додаткову схожість із Ізраїлем, бо коли почалася війна, ми відчули, що ми тепер живемо, як він.

Ізраїль живе нормальним життям. Війна не дуже впливає на його життя, бо вона локальна, десь там... Хоча Ізраїль і маленький, але все одно – війна скраю. Ізраїль вміє швидко обмежувати ці воєнні дії, не давати їм розгортатися. Україна, так сталося, зуміла локалізувати воєнні дії на Сході, і це майже не впливає на її життя. Так звана гібридна війна в Ізраїлі давно триває, там свої обставини, а тут свої... Але в чому є велика схожість. Коли йдеться про терористів, таке враження, що їх вчили в одній школі, – і арабських, і донецьких.

Бо їх таки навчали в одній школі. Ця школа – російська (посміхається).

Так. Вони вчилися в одній школі, бо вони – й ті, й інші – прикриваються мирними людьми. Це такий сором для солдата – прикриватися мирними людьми! Але їм властива така безсоромність... Арабські терористи розташовують свої ракети на житлових будинках, на лікарнях, на дитячих установах, на школах, і терористи на Донбасі так само роблять. І українці, як і ізраїльтяни соромляться вживати адекватні потужні заходи для того, щоб нейтралізувати цю небезпеку...

Але ж ті розраховують на це...

Звичайно, розраховують. Вони воюють проти нібито українських фашистів, у кого начебто немає жодних моральних засад, а самі розраховують, що ті не стрілятимуть, там, де вони поставлять свій «Град», бо там школа. Тобто вони розуміють, що насправді українці більш цивілізовані люди, але це неважливо для них. Яка різниця, цивілізовані чи ні? Ми імперія, захопимо, і все!

Цю схожість можна продовжити в такому сенсі: чого могла би Україна навчитися в Ізраїлю?

Україна має внаслідок деяких причин антисемітизм менший, ніж від неї очікують, ніж потребують стереотипи. Бо інша історична модель обирається Україною: незалежна країна в європейському сусідстві. Тобто антисемітизм є, але він залакований, закультурований. У нас ще нема терміна «політкоректність», але це поняття вже трохи втілене в житті, уже багато хто розуміє, що не можна сказати «негр», «циган» чи «жид». Люди живуть в інформаційному просторі, вони знають, що це недобре. Хоч вони можуть мати почуття інші, але вони знають, як треба поводитися.

Ще один чинник – це те, що Україна зараз більше орієнтується на Ізраїль, бо Ізраїль є взірцем для неї, як можна побудувати державу, що може себе захистити і є розвиненою економічно, яка є демократичною, і демократія не страждає навіть від війни, вона все одно зберігається, хоча йдуть бойові дії. Це дуже важливо. І українці вже почали це розуміти більше, ніж раніше. Ізраїль – маленька країна, яка матеріальну допомогу не може надати... Але досвід – він важливіший, ніж гроші. А тепер побачили, що Ізраїль чимось схожий на Україну, що йому також доводиться воювати з великим супротивником.

І це – урок для України.

Сподіваюся, що він буде позитивним.

Яким ви бачите імперський підхід Росії до України в історичному контексті?

Росія звикла, що Україна перебуває всередині певного спільного простору, це як молодший брат у родині. Є молодший брат, який не може дати відсіч на агресію з боку старшого брата, і старший, не дуже культурний брат, який завжди ображає малого брата. Наприклад, схожим чином Росія поводитися і щодо білорусів, і щодо балтійців... Але балтійці – наче двоюрідні брати, вони не такі схожі,

як українці. У тому, що росіяни привласнили історію, нічого дивного немає, імперія дуже часто привласнює чужу історію, коли відчуває в цьому потребу, щоби бути більш давньою, бо там є куди заглянути вглиб на тисячоріччя: Володимир, хрещення Русі. Якої Русі? Є Русь Київська, але ще нема Росії, бо татаро-монголи 400 років там правили. Однак ставлення наче до молодшого брата триває й досі: ти є частиною мене, я можу тобою керувати, ганяти, ображати, бити, а ти терпи, бо ти малий. Підростеш, можливо, з'явиться ще хтось малий, ти його ображатимеш, а мені ти не можеш противитися. І тому, коли в Криму це почалося, проявився комплекс українців перед старшим братом.

Українці не дали відсіч?

Так, ті нахабно захоплюють наше, українське, це все одно, що старший брат забирає іграшки у молодшого, але він старший і нібито має право на це, а молодший мовчить, набирається розуму і сил, у ньому росте протест, який потім проривається, бо він уже має якусь силу. Я пам'ятаю себе, в мене був дуже суворий батько, він багато хворів, і поки я не став достатньо сильним, щоб його утримувати, він робив шкоду й мені, й моєму братові. У родині також інколи бувають брутальні стосунки між членами родини, яких іззовні не дуже видно, родина приховує ці стосунки всередині.

Але ж росіяни просто вбивали українців, мільйони українців були вбиті Сталіним, і не тільки ним, а це не поведінка старшого брата. Тому для мене є проблемою прийняти порівняння зі старшим і молодшим братами.

Це одночасно і жорстокий батько, і жорстокий старший брат. Бо буває батько-тиран, який вважає, що тільки він один може бити свою дитину, а коли у дворі щось коїться, коли його дитина потерпає від інших, він виходить і захищає її. Не тому, що він гуманіст і захищає молодших, а тому що лише він має право бити свою дитину, він не може дозволити це нікому, це його монополія на насильство.

Це я розумію, але думаю, що відносини з Росією є складнішими.

Це ж модель, ми оперуємо моделями для того, щоб краще зрозуміти. Але мої пояснення з приводу Криму та Донбасу були такими, що молодший брат підріс, став розумнішим, сильнішим і зміг дати відсіч старшому брату. Бо той забрав Крим, думав, що потім може так само забрати Донбас. Забрав би Донбас, пішов би далі на Харків чи на Одесу. Все, що можна забрати, забрав би. Але отримав відсіч і вже тепер сидить більш-менш тихо, хоча, можливо, це ще не кінець.

Відоме ваше заангажування на підтримку кримських татар. Якою є ваша оцінка щодо майбутнього кримськотатарського Криму?

Із кримськотатарською проблемою я знайомий від часів самвидаву, почав цікавитися нею у другій половині 60-х років. І саме із самвидаву я дізнався про цю історію, я знав тих людей, які захищали кримських татар. Це був генерал Петро Григоренко, і було кілька євреїв у Москві, які захищали кримських татар, – Анатолій Якобсон, літературознавець, та Ілля Габай. Вони допомагали кримським татарам із якихось своїх міркувань, не знаю, з яких, я з ними не був знайомий особисто, але читав про них. Знаю ще Володю Гершовича, він живе в Ізраїлі, який також допомагав кримським татарам. Ми із дружиною намагалися допомагати політв'язням і членам їхніх родин, бо ця сукупність утворювала такий малий світ, мікросвіт у величезному Совецькому Союзі, який жив своїм життям і намагався бути незалежним від зовнішнього світу. Це родини, це друзі, це колеги, які не боялися, вони створювали певну атмосферу, в якій жили дисиденти, політв'язні – їм було куди повернутися, їм було чим надихатися.

Там було багато діячів мистецтва, бо вони правду виказують не так, як дисиденти, а опосередковано, але ми вміємо читати між рядків, нас совєцький лад привчив так читати і бачити те, що навіть цензор міг не поба-

чити. Ми скрізь шукали ці прояви щирості та правди, бо це тільки в казках було легко зробити, в театрі та в кіно. У великій літературі це було тяжко зробити, але ми й там шукали хоч щось незалежне від політики партії. І в цій атмосфері були також кримські татари, бо демократичний рух їх підтримував іще з 60-х років, було багато розгалужених зв'язків. Я знав про Джемілева, я знав про трагедію Муси Мамута, який себе підпалив у Сімферополі, мене це дуже вразило.

Я мав дуже сильні враження від подій у Чехословаччині в 1968 році, а ще – психіатричні переслідування, які емоційно впливали на мене дуже сильно. Оскільки я цим цікавився, ми знайшли адресу Джемілева й почали йому писати (коли він вийшов на заслання, можна було вже писати), ми збирали й відсилали посилки, і не тільки Мустафі, а й іншим зекам: і українцям, і росіянам, і євреям. Піклувалися про них у такий спосіб. Коли я сидів, про мене піклувалися так само, мені все посилали, мою родину підтримували. Ярослав Дашкевич, історик зі Львова, приїздив і привозив допомогу моїй дружині.

А з Мустафою ми почали листуватися потроху, інколи я писав, моя дружина частіше писала, бо в неї було більше часу. Але з ним ми почали в 70-ті роки листуватися, а побачилися тільки у 87-му, коли я у жовтні звільнився... Одразу після звільнення, коли я їхав через Москву, то потрапив у американське посольство, де був прийом на честь дисидентів, там багато було тих, кого я знав, про кого чув, і ми там спілкувалися. Я вже розповідав про це. Сахарова, здається, там не було, чому – не пам'ятаю, я вдома в нього був, але Мустафа був на прийомі, і там ми з ним вперше познайомилися.

Я мала нагоду познайомитися із Джемілевым у 2014 році, коли він отримав польську нагороду «Солідарності». Мене вразила його неймовірна скромність.

Так-так, я пам'ятаю. Він мене кликав із собою, але я не міг поїхати. Ми після особистого знайомства

почали тісніше спілкуватися, передзвонювалися, і він мене запрошував до себе, я його запрошував до себе. Я був у нього вдома в Криму, в Бахчисараї, знайомий з його дружиною Сафінар.

І в «Русі» ви співпрацювали разом?

Так. І в «Русі» він також був. Коли я робив Раду національностей у «Русі», то кримські татари також там були важливим чинником. І це надійність. Що таке друг? Ти можеш роками не звертатися до нього, але ти знаєш, що є людина, до якої ти звернешся, якщо буде потреба, і вона тобі допоможе. Так і ти стаєш в цьому режимі «стендбай» і чекаєш, підсвідомо, ти не думаєш про це, але ти знаєш, що якщо він до тебе звернеться, ти завжди зробиш усе, що можеш, й інколи навіть те, чого ти не можеш, для того щоб усе ж таки цю дружбу задовольнити. Ми з ним часто розмовляємо про долю і єврейську, і кримсько-татарську і знаходимо якісь паралелі. Я йому розповідав, як євреї із землею в Палестині робили, як вони викупали її по клаптиках у турків і потім об'єднували. Іще досі цей фонд існує, він називається «Керен Каймет ле-Ізраель». І навіть зараз приблизно 19 відсотків землі Ізраїлю належить цьому фонду. Це те, що було створено ще у XIX сторіччі. І я хотів показати це кримським татарам, але все ж є відмінності в наших традиціях, культурі, вони стільки років витратили на повернення в Крим, 50 років, і так із ними боролася совєцька влада, що вони вважали: це зайве для них, їм повинні віддати це й так, бо це їхнє. Євреї не могли через 2000 років сказати – це наша земля, віддавайте! Тому вони пішли іншим шляхом, почали просто викупувати ту землю. А коли кримські татари повернулися, то старі люди пам'ятали, що це справді їхня оселя, їхній будиночок, їхня ділянка землі, це вони викопали колодязь. Лише 50 років минуло, для декого менше навіть, бо вони поодинці почали повертатися, коли стало більш-менш дозволено.

А тут спалахнула анексія Криму, власне.

Я їх попереджав, що все, що ви забираєте самі, а там були спонтанні захоплення ділянок землі, що це так само може бути забрано й у вас. Приватна власність – це навіть і в Росії приватна власність. Їх можна пресувати, але забрати землю – це не так просто, якщо вона придбана законно. Хоча я розумію, що є можливості в Росії взагалі наплювати на все це.

Ось дивіться, був мій знайомий єврей із Грузії, там стався якийсь конфлікт, і його посадили, хоча він був дуже серйозною фігурою в бізнесі, його знав Путін, але все одно посадили. Проте бізнес його не чіпали, він відсидів вісім чи дев'ять років у тюрмі, але бізнес залишився його.

Але ж це кримські татари, тут інший підхід Росії, чи не так?

Маєте рацію, але все-таки куплене було б легше боронити й потім повернути, бо були б законні права. Ось я вам скажу, що в Чернівцях до війни люди, та інтелігенція, яку я знав, мали приватні квартири. Потім була війна, в них це відібрали, вони жили в інших містах, хтось евакуювався, потім повернувся, і тим, у кого збереглися документи на приватну квартиру, її було повернуто.

У Польщі після 1989 року теж.

Хоча це була совєцька влада. Ось згадуваний доктор Штейнберг, у нього були документи на квартиру, і він її зберіг, він жив у своїй квартирі. Це був націоналізований совєцькою владою будинок, але квартира була приватною. Цікаво. І звичайно, якби влада захотіла, то забрала би...

Гаразд. Але ще раз повернімося до анексії Криму і татарів України в цьому контексті.

Я це бачу як найбільшу трагедію, бо кримські татари для мене завжди були такою етнічною групою, на яку треба звертати більше уваги й більше допомагати,

ніж будь-кому. Леонід Фінберг на якійсь зустрічі з Кучмою сказав: «Не треба нам допомагати, у нас – євреїв – все більш-менш нормально, допоможімо кримським татарам». Вони справді страждали більше, ніж інші. І для них дуже важливо жити на своїй землі й мати свої школи, щоб діти могли навчатися і на території своїй, і мови своєї. І вони це почали відбудовувати, коли повернулися. Але раптом знову опинилися на межі існування, на межі геноциду, на межі депортації. Вже більш як 20 тисяч виїхали звідти. Із 300 тисяч, це, можливо, невелика частина, але їх примушують або підкоритися, або виїхати, або загинути. Як колись, ми ж казали, що є тільки три виходи в імперії – або продатися, або емігрувати, або загинути. І тепер вони стоять також на цій межі. І дехто вже загинув із-поміж них.

Вони хочуть бути готовими до повернення, вони пішли в українську армію, вони виявилися більшими українцями, ніж інші, хто живе в Криму з меншин; і навіть більшими, ніж більшість українців, які проживають у Криму. І тому я цілковито їх підтримую і багато років уже це роблю, виступаю весь час, бо мене запрошували на Курултай, запрошували на Меджліс, я виступав на мітингах у день депортації 18 травня, так що я завжди вважав, що там повинна бути територіальна автономія. І вони ображалися на Ющенка, бо він її обіцяв, але не виконав, а я був разом із Ющенком на дні народження у Мустафи у 2003 році. Це було перед тим, як Ющенко прийшов до влади, і він справді обіцяв допомогти кримським татарам, бо розраховував, що вони його підтримають. І вони його справді підтримали, але ж...

Автономії не отримали.

Нічого для них не зробили, нічого. Я все одно є прихильником національно-територіальної автономії, я думаю, що татари цього варті тепер, бо вони виявилися дуже відданими Україні. Я проти депортацій різних, але все-таки можна зробити державну національну політику такою, яка б заохочувала татар жити там і розвиватися,

якісь певні преференції для них створити, бо вони є меншиною, яка потребує позитивної дискримінації. Це таке явище європейське – позитивна дискримінація: меншина, яка може постраждати чи взагалі щезнути, потребує такої позитивної дискримінації, бо людство не може припустити, щоб одна така його грань загинула. Я реінтерпретую легенду про Вавилонську вежу на семінарах толерантності, які ми проводимо. Легенда каже про те, що люди намагалися побудувати Вавилонську вежу, щоб досягти Б-га, стати такими великими, як Б-г. А я кажу, що я бачу іншу її інтерпретацію: Б-г створив людей і наділив їх різними ризиками, і мовами, й історіями, тому що так світ є гарнішим, різноманітнішим, різнобарвнішим. Бо однорідний світ – нецікавий. А Б-г – естет. Ось така інтерпретація. І я сподіваюся, що коли Крим повернеться, то татари заслужили на те, щоб мати автономію. Але як і коли це станеться, дуже мені тяжко сказати.

Чи має Україна політику щодо кримських татар зараз?

Я з ними розмовляю про це, я наполягаю, що кримським татарам, тим, хто там залишилися, треба придумати стратегію виживання. Я вважаю, все це повинно бути адаптовано до умов України та Криму, така стратегія мирної громадянської непокори. І я думаю, що проти сили це може спрацювати. Бо Майдан – це була якраз громадянська непокора, один з її типів. Був мовчазний протест. Треба оцінити це правильно й адаптувати цю теорію до умов Криму. Я навіть назбирав собі в комп'ютері декілька матеріалів на цю тему; із собою книжку вожу з можливих засобів спротиву. Мені дуже хочеться кримським татарам допомогти.

Я був у них у Меджлісі нещодавно. Мені снився сон, що Крим віддаляється від нас територіально, як острів, плавучий острів, далі й далі, я намагаюся його втримати – й не можу цього зробити, і треба шукати якоїсь можливості цьому протистояти. Хоча я розумію, що більшість

кримчан, якби їх запитали, але їх там не особливо питали, вони були б навіть зараз за «*русский мир*», навіть зараз. Але демократичний світ побудовано так, що не тільки більшість заслуговує на підтримку, а й меншість варта підтримки, адже ця меншість там є органічною, це їхня земля, це справді було їхнє ханство.

Україна може їм допомогти, ініціюючи таку консолідовану позицію всього світу проти Росії та проти цієї окупації й анексії. Бо я не хочу бачити сценарію, де Росія розвалюється, і тоді Крим повертається до складу України. Такий сценарій є, але коли я починаю думати не тільки про Крим, а й про Україну, то бачу, що Росія, яка розвалиться, буде являти собою купу уламків, розпечених уламків, озброєних ядерними бомбами й ракетами. І це жах! Бо вони почнуть з'ясовувати між собою стосунки, і з нами також, і ми потерпатимемо від тих війн, які вони вести-муть одне проти одного. Вважається, що Америка цього не допустить, бо вона хоче мати контрольовану ядерну зброю у світі, а не такий стан, як я намалював. А якщо США цього не допустять, незрозуміло, як Крим тоді повернеться. Американці це розуміють краще, ніж європейці, і тому вони намагаються тиснути на Росію м'яко, але послідовно для того, щоб усе-таки Крим було повернуто.

Як ви гадаєте, Росія на це піде?

У лінійному розвитку подій Росія не піде на те, щоб повернути Крим, а в нелінійному з'являються непередбачувані наслідки. Тобто зараз ситуація перебуває у глухому куті, й вона породила в мене відчуття, що Крим віддаляється. І ми знаємо з прикладу Придністров'я, що там виросла генерація людей у невизнаній країні, ніхто їх не визнає, й вони побудували свою нішу. Вони якось виживають, заробляють, там просто бандитизм, кримінал, наркотики, контрабанда, і ті люди завдяки цьому живуть. Ціла маленька держава живе ось так. Не визнана, то й не визнана. Тому Україна повинна ініціювати й підтримувати позицію у світі, щоб світ поєднав свої зусилля й економічні

санкції проти Росії посилив, здійснив дипломатичні кроки, можливо, виключив Росію з Ради Безпеки, можливо, SWIFT відключити від Росії... Тобто повинно бути поступове нарощування тиску на Росію, консолідовано з іншими країнами, хоча я розумію, що це дуже нелегко, українці й самі грають у свої ігри з Росією. Але всі дипломатичні канали, політичні, економічні повинні бути задіяні на те, щоб допомогти повернути Крим в Україну й віддати кримським татарам те, що їм належить, їхню землю. Скажу навіть більше: я б це робив, навіть якби взагалі не вірив, що це вдасться.

Цей конфлікт має тільки один етнічний аспект – кримськотатарський. Навіть українського такого аспекту немає, а кримськотатарський є. Бо кримські татари є найбільш постраждалою групою населення. І я буду це проголошувати всюди, де тільки можу.

Розмова п'ята

ДЕКОМУНІЗАЦІЯ

Як в Україні вилікувати травми тоталітарного минулого? Бо якщо ми говоримо про майбутнє України, то це є одна з важливих проблем, без цього видужання буде тяжко просуватися вперед.

Я виступав на одному з круглих столів на тему: «Як викинути Леніна з голови українців?» І я почав саме з назви, бо я тоді вже цікавився проблемами ідентичності й говорив, що справа не в Леніні, а справа у тім місці, яке є в голові людини для кумира. Це як у декалогу, в Десяти заповідях, «не створи собі кумира». Як тільки Б-г віддаляється, настає секуляризація, люди створюють собі кумира, щоб заповнити порожнечу. У нормальної людини не повинно бути місця в голові для кумира. У східних народів

це місце є, в Євразії є, в росіян це місце є, й, на жаль, у багатьох українців, молдаван, білорусів також. Тому треба думати, як це місце заповнити так, щоб не кумир там був, а якісь нормальні механізми людського співжиття, ті правила, які були у Завіті.

Але ж ми опиняємося в тій частині людського простору, де є різні підходи до відчуття релігії. І західна ментальність відрізняється від східної в цьому ключі саме ставленням до інституту релігії. Бо якщо ми в релігії виокремлюємо таку просту парадигму – закон і віра, то виходить, що в західній історії виник більший наголос на закон, тобто на ті правила, які Б-г встановив між людьми, і їх дуже важливо виконувати, бо тоді людство може жити в мирі. Дуже тяжка історія була в Середньовіччі, багато війн було, поки люди навчилися християнські заповіді вносити у своє життя, щоб вони були його вагомими чинниками. Тепер це ще далеко не ідеально, але трошки працює. Все-таки більшість європейців проти того, щоб убивати, проти того, щоб красти.

Тут ідеться про принципи, про вартості.

Так, про принципи. На східному просторі більший наголос було покладено на інший чинник – на віру, а віра це і є місце в голові, якщо є Б-г, то воно заповнене Б-гом, а якщо там нема Б-га, то воно порожнє. Але до Б-га на Сході ставляться інакше, ніж на Заході, бо там ірраціональна складова є більшою, ніж раціональна. Тому там у Б-гові важливі не Його правила, а Його образ, Його велич, і те, що Він може зробити все, навіть відмінити власні правила. У цьому місці, в цей час. Східна людина може помолитися і сказати: «Боже, допоможи вчинити злочин».

Ця думка є в Достоевського: його вразило під час каторги, що коли Б-га нема – то все дозволено. А де ж правила? Нехай, Б-га нема, Він віддалився, але правила повинні залишитися, як вони залишилися у західному суспільстві. Не ідеально, але все-таки залишилися. А в східному не

залишилися, бо не вони були в центрі уваги, а сама постать великого Б-га, Який може все, що завгодно, зробити. Спочатку був процес секуляризації, як у всьому світі, а потім до нього додався вже штучний атеїзм, совєцька влада, яка знищила Б-га в голові людей. І порожнє місце почало заповнюватися кумирами, начальниками, які взагалі на Сході, в Євразії, мали велич. Це може бути цар, це може бути перший чи генеральний секретар, може бути губернатор чи мер. Російський фільм «Левіафан» якраз про це.

Дуже протестний фільм проти такого порядку. Ось є місце для кумира, і це місце займає простий бюрократ, який може все, бо він хазяїн тут, і ніхто нічого не може з ним удіяти. Він ламає людей, він їх продає, він їх убиває, і йому все це минається. Ця відмінність є дуже суттєвою. Тому треба це порожнє місце заповнювати правилами. Як це зробити? Це вже проблема методики. Я думаю, що оскільки вже майже неможливо поновити роль Б-га як того, хто дає правила, то можна створити для України такий віртуальний європейський простір, який буде взірцем, як треба поводитися, щоб відповідати європейським вимогам, які правила треба виконувати, як спілкуватися, як працювати, як сплачувати податки. Тисячі дрібниць, які є в житті європейської людини, вибудовувалися сторіччями, поки не стали дуже вагомою частиною сьогоденного західного суспільства.

На Сході орієнтири є іншими. Навіть та приватність, про яку ми говорили. Це ж західне суспільство вистраждало цю приватність, бо це має бути компроміс між державою й особою – держава не втручається в твої приватні справи. На Сході такого досвіду нема, бо він там ніколи й не був потрібен, там є община, яка нівелює відмінності, яка хоче, щоб усі були однакові всередині. І колгоспи в СРСР – це впало на східний ґрунт, який саме для цього чудово пасував. І тому цю нішу в головах людей треба заповнити не кумиром, а правилами, як правильно жити в світі. Для цього повинні бути вчителі, яких хочеться наслідувати.

Звідки їх брати? Бо ми говорили про те, що авторитетів ніхто не хоче.

Дивіться, 8 мільйонів волонтерів кинули свої посади, свою роботу й пішли на допомогу країні, тому що тут вони потрібні. Це так само, коли люди усвідомлюють небезпеку, вони знаходять у собі сили протистояти цьому виклику. І я думаю, що громадянське суспільство якраз і є те середовище, яке викликає в людей потребу наслідувати. Бо вони все ж не такі, як інші. Не всі, звичайно, є різні, але все-таки ця риса проглядає як домінантна: безкорисливо допомагати своїй державі. Якщо це наслідувати, якщо дивитися на це, повторювати це, то це і є шлях виховання. Найкраще виховання – не з підручника, а через інших людей, якщо ти хочеш бути таким, як вони. Бо ти бачиш, наскільки вони гідні, як до них ставляться інші люди, і ти хочеш бути теж таким. І тому ти починаєш спочатку створювати свій образ, схожий на ту людину, а коли цей образ закріплюється і потім переходить на дітей і онуків, то він уже стає реальністю.

Спочатку люди хочуть тільки показати схожість, а потім стають уже такими. Якщо не в першій генерації, то в другій, якщо не в другій, то в третій. Я ж кажу, мене надихає приклад українців і євреїв, які виїхали 100 років тому, навіть більше, до Америки, причому виїхали великими мільйонними соціумами. І потрапили в інше життя й намагалися бути схожими на інших, бо в них була позитивна мотивація жити в Америці, в Канаді, вони хотіли кращого майбутнього для своїх дітей. Вони не їхали туди правила там нав'язувати, а для того, щоб нормально жити. А тоді ти повинен стати таким, як люди, які тебе оточують, так спілкуватися, так поводитися. Вони стали американцями. Їх вже не можна відрізнити зовні, хоча євреїв можна трошки, якщо вони будуть із пейзажами та іншими атрибутами їхнього релігійного життя, але таких дуже мало. Так само і з українцями: якщо він у вишиванці ходитиме Нью-Йорком, то, звичайно, видно, що це українець.

Треба подивитися, що в нього ще вишито на тій сорочці, якщо маген давиди, то, можливо, це єврей ходить, але це жарг. І я думаю, що цей приклад дуже надихає, що це можливо, це не генетична передбачуваність, це не вроджене...

Українці не приречені на це...

Ні, вони можуть бути іншими, що доводить цей історичний експеримент і з євреями, і з українцями. Отже, треба створити потрібне середовище за допомогою Європи, за допомогою Америки, де українці намагалися бути схожими на цивілізовані вірці. І фільми мають на це працювати, і театри. В Америці ще в 50-ті роки був поширений расизм, расова сегрегація й антисемітизм. Це 60 років тому ще було. І суспільство взялося це переробити і переробило. Змінилося дві генерації, і тепер цього нема в Америці. Приміром, використовували кіно (американське кіно – це дуже дієвий чинник, його дивляться мільйони людей): у багатьох фільмах були позитивні образи євреїв і темношкірих, а деякі білі персонажі були негативними. І через дві генерації це спрацювало, хоча Мартіна Лютера Кінга-молодшого вбили лише 50 років тому. Тож дуже важливо мати вірці, мати моральні авторитети.

Чи ви бачите якісь моральні авторитети в Україні зараз?

Це ж особисте. Для мене моральним авторитетом був Євген Сверстюк.

Для вас. А для українців? У таких, як ви, була спеціальна дорога, інакше життя склалося.

Якраз Сверстюк був таким, що міг бути авторитетом для будь-кого. Гадаю, що був, але, на жаль, не для стількох, як я би хотів. Думаю, що є гідні люди. Але проблема не в них, люди знайдуться, якщо буде попит. Нема попиту. Люди довіряють тільки своєму досвіду, досвіду своєї родини, вони не хочуть жити тими правилами, які

заповідав Б-г, і це погано. Якби вони хотіли мати авторитет, який їх учить саме цих правил, вони би йшли до церкви. Хоча деякі йдуть до церкви, а потім і там розчаровуються, бо церква й релігія – це все ж таки різні механізми.

Але тут я вбачаю глобальну проблему, бо це не тільки українська проблема, що Бог не займає такого місця, як колись, й у західному світі авторитетів теж нема.

В інших країнах цей процес секуляризації відбувався природно, органічно. А тут він був штучним, і в цьому полягає різниця. Так, я знаю, що є проблеми в західному світі, але ж вони до того, як опинилися в цій точці, пройшли великий шлях. І цей шлях не є поганим, вони виробили правила, які сьогодні стають у центрі життя – права людини та інше, досягти цього було дуже непросто. А тут ще цього не було. Але якщо там це є, то ми повинні наслідувати тих, у кого це вийшло. І природно, що це має відповідати нашій специфіці. А як інакше?

Гадаю, що декомунізація є дуже важливою проблемою в Україні. З одного боку, на вашу думку, наскільки в Україні потрібна декомунізація? І якою має бути мудра політика в цьому питанні?

Це також дуже непроста історія. Бо коли ми виступали проти комунізму, для нас все це було єдине – ця машина, яка нам протистоїть, була забарвлена в комуністичні кольори. Хоча сама комуністична теорія в цьому не завинила, просто ідентичність є важливішою, ніж ідеологія. Ідеологія – це якась надбудова над ідентичністю, якщо ідентичність людей є авторитарною, й вони можуть страждати, терпіти насильство щодо себе, слухати брехню й не протестувати проти цієї брехні, то яка мені різниця, як називається це – чи фашизм, чи комунізм, чи ще якимось, чи націоналізм якийсь. Не в націоналізмі річ, і не в комунізмі. Річ у глобальних практиках, які, прикриваючись певною ідеологією – там фашизм, там націонал-соціалізм, тут комунізм, – творили свої погані справи. Це люди, а не

теорії. І ми в дисидентському колі мріяли про те, що колись настане ера декомунізації. Свого часу ми не могли цього зробити, бо при владі в 90-ті роки були ті самі комуністи. Ми між собою, між дисидентами колишніми, про це говорили, але нас було дуже мало, й у суспільства не було потреби в цьому.

Суспільство якось уповільнено реагувало на те, що в ньому, й не мало нашої ненависті до комунізму. А нас, знову ж кажу, було дуже мало для того, щоб це зробити тоді, коли це робили в Балтії, коли це робили у Східній Європі. Ми й тут запізнилися, ми робимо це на 25 років пізніше, бо в них тоді був попит на це, а в нас – ні. До речі, багато людей вже цю проблему усвідомили, але й досі думають, що проблема – це комунізм. А проблема насправді в ідентичності, в ментальності людей, які дозволяють якісь теорії спотворити їхнє життя. І тому, як ми говорили, перед тим, як позбутися Леніна, як позбутися комунізму, треба знищити місце для кумира в людських головах. Вірніше, не знищити, бо «знищити» – слово не дуже приємне, а заповнити те місце правилами життя, правами людини, приватним простором, повагою, співпрацею, свободою – тими важливими речами, які у світі вже встановлені, а тут ще ні.

Наше суспільство мені нагадує кентавра – наполовину тварину, наполовину людину, в одному соціальному організмі є співвідношення людського та тваринного, тваринного в негативному контексті, бо тварини є й дуже добрі, а такого тваринного, коли діють тільки інстинкти й нема окультурення цих інстинктів. Ось і наше суспільство таке, де є тваринна частина – низька, і є висока – людська. Від співвідношення високого людського й низького тваринного в цьому соціальному організмі залежить, де перебуває «кентавр» на шляху в цивілізацію, на шляху модернізації.

Тому декомунізація – це позбавлення тваринного, позбавлення інстинктів чи окультурення цих інстинктів. Людина поводиться в суспільстві у певний спосіб, адже вона повинна бути відповідальною за свою свободу.

Вона не може свою свободу розширювати безмежно, бо обов'язково потрапить у поле свободи інших людей і буде їм заважати. Це повинна бути відповідальна свобода, що є дуже важливо. У нас свободу розуміють так: ми хочемо бути вільними, але для себе, а не для інших. З іншими вже трохи не так... Але це і є комунізм – для керівників свобода, а для всіх інших – концтабори. То ми що, боремося із самими собою, коли говоримо про комунізм?

25 років тому, коли всі позбувалися комунізму в Східній Європі, тоді для нас було все просто: комунізм – це погано, а тепер ми розуміємо, що ось, наприклад, Росія і без комунізму – це погано. Річ не в комунізмі, який там був колись, а річ у тій імперській ідентичності, в тій авторитарності, яка сидить майже у кожній людині там, у Росії. Навіть комунізм не сидів настільки глибоко, бо комунізм – це згори червоним помалювали, зірочки поставили, потім витерли, а імперська, авторитарна суть залишилася і вже не з комунізмом пов'язана.

Ми мріяли засудити практику комунізму на міжнародному судовому процесі у Нюрнбергу як нацизм та його злочини, і цей суд був би початком справжньої декомунізації. Тоді, на початку 90-х, ані в нас, дисидентів, ані в суспільства не вистачило сил на таку роботу.

Декомунізацію треба було розпочати, це треба зробити, краще пізно, ніж ніколи. Але тепер вже немає в цьому такого навантаження, як тоді, – це перше. Друге, є перегини, як завжди. У нас же було прийнято чотири закони з декомунізації, вони були прийняті пакетом навмисно, і деякі з них засмутили як в Україні, так і на Заході декого з наших симпатиків, друзів. Бо, наприклад, там була низка організацій, які визнаються як такі, що боролися за незалежність України, там є й Українська Гельсінська група, є також ОУН і УПА, й усі інші. Мені це не заважає, бо я про ОУН і УПА знаю більше, ніж інші, але багатьом це заважає, зокрема в Польщі.

Може, тому, що вони не знають, а повинні були б це знати.

Правильно, але для цього треба проводити відповідні компанії в пресі, книжки видавати. А ми ось запізнилися на 25 років і все одно не зробили так, як треба! Ось вам проблема.

Але це трішки специфіка Центрально-Східної Європи.

Це зворотний бік медалі, тобто нібито все гаразд, це треба було зробити, бо практика комунізму повинна бути засуджена. Але теорія не винна, люди винні, які використовували цю теорію для того, щоб коїти злочини, і таких людей було багато, комуністи прикривалися цією ідеологією, фашисти прикривалися своєю ідеологією...

Звісно, але в цій ідеології вже містяться такі речі, для неї це природно, вона не могла бути втіленою в інший спосіб.

Це насильство над людиною, справді. А расова теорія, що, краща?

Ні, абсолютно, я не співставляю, я говорила про комунізм. Він приречений на насильство.

Ми знаємо країни, наприклад, із Північної Європи, які мають соціалістичні уряди, але це ж зовсім інше.

Але соціалізм – це не комунізм.

Правильно, не комунізм. А я пам'ятаю 70-ті роки, тоді право їздити за кордон мала дуже обмежена кількість людей. Наприклад, комуністи їздили в Югославію, яка була не надто аж комуністична, все-таки відрізнялася від Совецького Союзу, й у Східну Німеччину. Я пам'ятаю одного комуніста, який ледь не плакав, коли повернувся зі Східної Німеччини: «Як, це ж були наші

вороги, ми їх перемогли, але там вдалося це зробити – соціалізм». Він вважав, що там соціалізм побудований добре, а в нас – ні.

Але це все ззовні. Просто людям жилося краще, ніж у СРСР, це ж була східна вітрина радянського блоку...

Але їм жилося гірше, ніж у Західній Німеччині.

Звісно.

А вони ж то знали, як жилося до війни.

Для мене повалення пам'ятників Леніну, вже не кажу про пам'ятники Сталіну та іншим, має важливе символічне значення... Звісно, що це треба було зробити в 1991 році, але краще зараз, ніж ніколи. Декомунізація в Україні насамперед має бути працею істориків, але також ЗМІ, оскільки ми живемо в суспільстві, для якого ЗМІ є важливішими, ніж книжки. Але так чи інакше мають бути джерела, які показують історичну правду про певні події, явища радянського минулого, які в українському суспільстві, в його масі, абсолютно маловідомі або взагалі невідомі.

Так, це правда. Добре, що хоч і пізно, але ми це зробили. І треба готуватися добре до цього, але ж треба до всього готуватися. Ось ми про економіку говорили, про дерегуляцію. З енергоносіями 25 років нічого не могли зробити, а тепер роблять, але поспіхом знову, не підготувавши населення до цього. Якби ми 25 років готувалися до цього, говорили про це з людьми, та виходьте хоч щотижня на телебачення, на радіо, і говоріть... Яценюк це трохи робив, а попередні лідери взагалі не зверталися до людей. Говоріть, що ви хочете втілити, які у вас плани, що у вас виходить, що не виходить. Рузвельт під час Великої депресії підходив до мікрофона один раз на тиждень і говорив з американським народом, розповідав про те, як вони намагаються подолати кризу. Люди чули і співчували, хотіли також допомогти, бо президент із ними говорить по-людськи. А наші не можуть так. Тому з декомуніза-

цією все зрозуміло. Я за неї, але це треба було робити інакше та раніше. Гаразд, зробили це, пройдемо цей етап, нікуди не подінемося, хоча він дуже непослідовний і багато чого залишається не зробленим. Як і все в нас.

Розмова шоста

ЄВРОПА

Чим є Європа для України? Як ви дивитеся на питання, пов'язані з євроінтеграцією України?

Спробуймо подивитися на це з погляду чинника, який повільно змінюється, а саме ідентичності українців. Україна – велика країна з населенням майже 45 мільйонів осіб, причому ще 20 мільйонів проживає в діаспорі і так чи інакше пов'язані з Україною, допомагають їй, беруть участь у якихось дискусіях. Тобто це дуже великий соціум, який сформувався за останні сторіччя і знайшов свою національну ідею. Щонайменше культурна еліта України сформулювала для себе ці ідеї, спираючись на мову, на літературу, на ідею української незалежності. Але така доля в Україні, що географічно вона перебуває між двома потужними цивілізаційними центрами ідентичності, між Заходом – Західною Європою, Північною Америкою тощо, і Сходом, Росією та іншими країнами Сходу, які потрапляють у поле впливу Росії, Російської імперії. І коли ці потужні чинники працюють протягом сторіч, то можна передбачити, що цей вплив відображатиметься в ідентичності українців, бо вони отримують певні імпульси, впливи, що закріплюються в ідентичності народу. На рівні, звичайно, виховання, а не генетичної структури.

Тобто система виховання в українців, прийнята вдома, в школі, в суспільстві, впливає в сукупності на становлення українських генерацій, і в тому впливі є чинники

і західні, і східні. Ми вже говорили про те, що західні українці прагматичніші, схильніші до планування, системніші, структурніші, а східні – емоційніші. І це дає нам можливість побачити наслідки впливів із Заходу і Сходу, які діяли впродовж сторіч і досі тривають. Бо Захід і справді є раціональнішим, прагматичнішим. Ми говорили про це, коли йшлося про те, що ставлення до релігії на Заході – це дотримання релігійних правил, заповідей, а на Сході – це ідея віри в Б-га Всемогутнього тощо. Ці найважливіші риси ідентичностей сформувалися протягом тисячоріч на тих територіях, де живуть народи Заходу та Сходу.

Українці опинилися посередині й зазнають на собі впливу їх обох. Їхня ідентичність виявилася змішаною, не суто західною і не суто східною. І це є й позитивним аспектом для українців, і водночас негативним. Бо українці, як мені здається, завдяки цим двом впливам мають краще розуміти й тих, й інших, і за сприятливого перебігу подій могли би бути містком між Заходом і Сходом, коли б не було цієї війни, цього зіткнення цивілізацій. З іншого боку, на шляху до євроінтеграції Україна обтяжена своїм минулим, а в сенсі ідентичності це означає, що та частина ідентичності, яка належить Сходу, чинить опір руху на Захід. Як і навпаки.

Нас не можна цілком інтегрувати в оцей новий євразійський простір, який Росія зараз утворює замість Російської імперії, замість Совецького Союзу (це нова форма імперіалізму), бо нам, на мою думку, вже заважає суттєва західна складова нашої ідентичності.

Тобто, на вашу думку, те, що Україна так повільно інтегрується в Європу, відбувається не через випадкові чи суб'єктивні, а через доволі об'єктивні чинники?

Так. Бо Україна, окрім нової ідентичності, має також безліч зв'язків зі Сходом, із Заходом, і ми опиняємося в полі дискусії, і є люди – діячі й теоретики, які кажуть, що Україна не повинна інтегруватися в Європу, але не повинна бути і з Росією, вона повинна мати свій окремий

шлях. З одного боку, це зрозуміло, бо такою є українська ідентичність, яка зазнає впливу двох потужних центрів ідентичності. Вона, можливо, може розраховувати у сприятливих умовах на власний шлях. Але, з іншого боку, Україна в цьому не є унікальною, є подібний історичний досвід, бо є країни, які мали два впливи, це і Фінляндія, і країни Балтії, і Польща, і Румунія, і Угорщина.

Усі ці країни, розташовані смугою з півночі на південь, мали впливи з двох центрів ідентичності, і вони пройшли цей шлях раніше, ніж Україна, бо були менш зав'язані на Схід і більше на Захід, і цей вплив переміг, і вони інтегруються в Європу. Не без проблем, бо вплив Сходу дається взнаки. У них також є опір інтеграції в Європу, але він менший, ніж в Україні. І завдяки тому, що ті країни менші, а їхня ідентичність була сфокусована, як-от у Балтії, на німецьку або на польську модель, а також завдяки іншим чинникам, вони швидше потрапили в Європу. Деякі з них скористалися можливістю, коли Совецький Союз почав розвалюватися, тобто влада перестала функціонувати на певний короткий час, і швидко «перейшли» до Європи.

Україна тоді не була ще до цього готова, в нас фактично при владі були комуністи, які «перемалювали» червоний прапор на синьо-жовтий. Але ми бачимо з подій Майданів і 2004-го, і 2013–2014 років, що все ж перемагає поступово, дуже повільно, західний вектор. Україні набридло бути в полі тяжіння Сходу, українці добре знають, що це таке, з чим воно пов'язане, які є плюси і які мінуси, і для них мінусів набагато більше, ніж плюсів. Хоча я не заперечую, що справді є якісь плюси, бо Схід – це великий ринок, і Україна могла б на ньому себе реалізовувати як торговий партнер, якби це не було імперською політикою, а було б вільним, конкурентоспроможним співтовариством різних країн. Можливо, колись це настане, але я не думаю, що це станеться незабаром, бо Росія не в найближчому часі перестане бути імперською країною.

Таким чином, ми бачимо, що попри опір, попри наявні осередки східної ідентичності Україна все-таки посту-

пово ментально переходить у західний світ. Ми побачили це на Майдані, коли відмова від підписання Угоди про асоціацію з Європою зрушила мільйонні маси. Хоча причини були набагато глибші, але це був привід для тектонічного зрушення. Тобто для українців рефлексивно дуже важливо інтегруватися з Європою, вони розуміють, що їм треба бути з Європою, але між «розуміти» й «бути» є велика дистанція.

Я вже говорив, що система цінностей українців не є ані західною, ані абсолютно східною, вона є комбінованою. І поки ми не перейдемо через внутрішню роботу, через внутрішню еволюцію народу, поки ми не перейдемо в серці кожного з нас на європейський бік, тобто пристанемо на ті цінності, що є в Європі – і приватний простір, і права людини, і соціальна солідарність, і політкоректність (хоча вона має певні негативні аспекти, як ми знаємо з практичного життя Європи) та інші, інші, інші – ми не зможемо вповні інтегруватися в Європу.

Але ми бачимо, що й деякі країни Європи потрапили в ЄС доволі формально і також не мають цієї сукупності цінностей, тобто вони не поділяють цілковито їх із Європою.

Так. Це, наприклад, Болгарія чи Румунія, чи навіть Польща, Хорватія, чи інші Балканські країни, як-от, Сербія, Боснія (остання отримала нещодавно запрошення). Це не дуже послідовно з боку ЄС. Але вони вважаються історичною частиною Європи, вони були інтегральною частиною Австро-Угорщини. Австро-Угорська імперія – це хоч і Східна, але частина Європи. Україна ж була поділена між різними імперіями, і на неї мали вплив і Османська імперія, і, значно більше, Російська імперія. Але й Польща була поділена між різними імперіями, однак Польща, з усіма своїми проблемами, перебуває в Європейському Союзі. На жаль, 50 років совєцької влади, комунізму не проходять легко. Вони відчуються ще зараз, через дві генерації. Гадаю, що такі країни, як Польща, мають ще й

інші проблеми, не тільки пов'язані з комуністичним впливом, зокрема, історичні, географічні, ментальні та інші, які також, можливо, їм заважають інтегруватися в Європу пововні.

Але все ж у вас із нами різна історія, у вас були власні держави. Це дуже важливий чинник – чи була держава в історії країни. В Україні не було такого чинника, і ми хапаємося за будь-які прояви державності, УНР, Козаччина, Гетьманщина, бо це нам нагадує про квазідержавність у нашій історії. Але справжньої держави в нас майже не було. Хоча б упродовж життя однієї генерації, коли в Латвії, Естонії, Литві були держави, про Польщу я вже не кажу, бо й у Середні віки то була велика держава – це вже дуже багато. Нині в Україні вже існує нова молода генерація, яка виросла під час незалежності, у своїй країні, і ми вже бачимо, як це змінює країну. Цей чинник є найважливішим. І це якраз є запорукою того, що все-таки Україна рухається, попри всі свої суперечності, попри всю недолугість влади. Прийде наступна генерація, і буде ще легше рухатися. Цей рух поступово прискорюватиметься, бо ми бачимо, що за останні два роки зроблено більше, ніж за попередні двадцять три. Навіть ті, хто критикували Яценюка та його уряд, змушені погодитися, що все ж було багато зроблено. Були помилки, звичайно, але не помиляється той, хто нічого не робить. А вони робили багато, той уряд, вони й помилялися також багато, але не можна їм це закидати, тобто ці речі аналізувати треба, щоб не повторювати помилки, але те, що вони дуже багато зробили – це факт...

Приміром, Словаччина почала дуже швидко інтегруватися, бо в них не було таких обтяжливих обставин в ментальності, які гальмували нас. У Чехії, мені здається, вони були більшими. Так чи інакше, Словаччина почала рухатися швидше. Іван Міклош, екс-прем'єр-міністр Словаччини, зараз є радником нашого прем'єр-міністра Гройсмана. То Міклош, коли виступає, каже, як багато Україна

зробила за ці два роки. Але ми не могли раніше це робити на-самперед через об'єктивні причини, а не через суб'єктивні.

Тут ми знову бачимо значення цінностей.

Я бачу, що Україна рухається на Захід в ментальному плані. Поступово, дуже повільно цінності західної цивілізації стають цінностями українців, і в молоді генерації вони проникають швидше, ніж у старшу генерацію. А це й означає майбутнє європейської країни – сама зміна цінностей у молодого покоління. Волонтерський рух – це вже змінені цінності. Десять років тому ми не мали такого волонтерського руху, і це дуже важливий чинник. Можливо, навіть важливіший, ніж реформи, зроблені за ці два роки. Це розуміння, що ми вийшли на інший рівень, на іншу систему цінностей, яка поступово дедалі більше означає для України. Але ці цінності мають бути на рівні підсвідомості, не в голові, вони мають працювати в екстремальних умовах, під час війни, під час будь-яких випробувань – все одно працювати. Я не можу сказати, що Європа дає нам дуже добрі зразки, як в умовах кризи працюють ці цінності, бо для Європи ці цінності, закріплені в Лісабонській угоді про Європейський союз, також є великою мірою декларативними. Але все ж таки Європа пройшла великий шлях, тяжкий дуже, кривавий шлях, поки дійшла до цих цінностей. І вона так чи інакше є епіцентром тої модернізації світу, яка відбувається впродовж останніх сторіч. І Україна поступово вбудовується в цей процес модернізації, який із необхідністю виведе на європейський простір. А як? Це інша проблема, бо я не бачу, щоб Україна була, як Польща, не буде вона ніколи такою, як Польща.

Але вона й не мусить бути...

Ні-ні, все ж таки люди працюють за певними схемами, моделями. Ми хочемо бути як Польща, як Франція, але ми не будемо як ці країни, бо наші маркери цивілізаційного руху показують, що ми країна православна,

ми країна слов'янська, і це нас розташовує в певній частині світу. Навіть більше: і в Україні, і в Східній Європі взагалі посткомуністичний чинник виявляється також дуже важливим, окрім релігійного та етнічного, бо він дуже спотворює систему ідентичності, але в різних країнах по-різному. Із чим це можна порівняти? Коли відбувалися президентські вибори 2010 року, ми жартували між собою, за кого ми проголосуємо, за Януковича чи за Тимошенко, бо нам не подобається ні той, ні та. Тимошенко, симпатична як жінка, але жінки не всі так вважають, однак мій товариш Пасхавер, якого я вже згадував, зробив таке порівняння: правління Тимошенко нагадуватиме бомбардування, тобто коли розбивається щент усе, що можна, але потім можна відбудувати, навіть гарно відбудувати, так, як Європа була відбудована після бомбардувань Другої світової війни, Дрезден та інші міста. Цинічно так говорити, але будувати нове інколи легше, ніж ремонтувати старе. А правління Януковича, як ми вважали, пов'язане не з образом бомбардування, а з образом радіації, радіоактивного розпаду. Бо цей розпад радіоактивних речовин робить невидимі, на перший погляд, але дуже сильні зміни всередині органічної структури й у рослин, й у тварин, й у людей. Відбувається патогенний вплив, який потім відбивається на наступних генераціях. Тому ми вирішили, що все ж таки треба голосувати за Тимошенко. Це не допомогло, але народ виявився хоч і поміркованим, але рішучим. І Януковичу не вдалося провести ті патогенні зрушення в генотипі українського народу... Це і є запорукою того, що українці й надалі не чекатимуть, поки в них такі зміни відбудуться.

Ви багато їздите Європою, багато там виступаєте. Ви звернулися до Мирослава Мариновича з пропозицією написати відкритого листа від імені дисидентів до Нідерландів перед референдумом⁴. Якими є ваші висновки

---

⁴ Ідеться про Консультативний референдум Нідерландів щодо угоди про асоціацію України і ЄС, що відбувся 6 квітня 2016 р. Тоді 61 відсоток виборців, які взяли участь у референдумі, проголосував проти затвердження угоди.

з тих зустрічей, контактів щодо того, як західний світ дивиться на Україну? Як вони розуміють із процесів, які відбуваються в Україні?

Мій погляд є радше сумним, не можу сказати, що песимістичним, але сумним. Бо Європа живе своїм життям, особливо в останні роки – економічна криза, криза з біженцями, тероризм призвели до того, що вона майже замкнулася на своїх егоцентричних завданнях. Її можна зрозуміти, але виправдати дуже важко, бо є стратегія і є тактика, а Європа перестає бути стратегічною і стає тактичною. До того ж там дуже погано знають Україну, багато хто взагалі не знає. Я був у Нідерландах, виступав і бачив, що люди взагалі нічого не знають. Ті, хто вже знає про Україну, ті їй симпатизують, бо неможливо не симпатизувати Україні, коли ти дізнаєшся про неї, якщо ти щира людина.

Треба також сказати, що Україна за 25 років майже нічого не зробила, щоб донести й пояснити світові себе.

Звичайно, це наші проблеми. Але є цікавість. Наприклад, ми за СРСР дуже цікавилися Європою й Америкою, ми читали багато, багато дивилися фільмів. Вся інформація про світ була для нас цікавою. Це також частина нашої ментальності. Тобто я не можу сказати, що Америка та Європа докладали багато зусиль для того, щоб совєцькі люди дізналися про них. Це опосередковано робилося. На жаль, Україна малоцікава для Європи і для Америки. В Америці ще менше знають про Україну, ніж в Європі. Отой егоцентризм, який останніми роками в Європі дуже розвинений, призводить до того, що зустрічний тренд Європи до України і втягування її у своє поле є дуже слабким. Тому Україна, і я впевнений у цьому був багато років тому і зараз часто повторюю, повинна розраховувати насамперед на власні сили. Те, що ми для себе зробимо, зокрема, в напрямі європейської інтеграції, це й буде наше. Ми не повинні розраховувати, що хтось виконає за нас цю роботу.

І це розуміння прийшло вже для великої кількості людей. Ми говорили з вами про ідеалізацію Помаранчевого Майдану, що ось ми здійснили подвиг, ми не дали сфальсифікувати вибори, тому Європа повинна нас покласти в колыску і гойдати.

Ніхто не повинен нам нічого робити, ми самі повинні для себе це зробити, і це зрозуміло стало після Революції Гідності. Бо ми працюємо щодня, не зменшуючи зусилля, які були під час Майдану, бо розуміємо, що тільки це дасть нам можливість взагалі вижити, зробити сильну країну – й економічно, й військово, й дипломатично, і тільки ми за це відповідальні. Ані Захід, ані Європа, ані Америка за це не відповідають. Тому я досить скептично ставлюся до позиції Заходу, для мене дуже важливо, щоб Захід зрозумів той виклик, який сьогодні йде від агресивної Росії. Захід не хоче цього бачити і не хоче цього розуміти, бо це означає перевернути власне життя догори ногами, поставити його на інші рейки. Таке комфортне життя, високий рівень споживання, тепло, чисто, файно, сито. І що ще треба?

Вони намагаються цей свій спосіб життя захистити тактичними засобами, а не стратегічними, вони забули, що лише 80 років тому вони, Європа, зіткнулися з таким самим агресивним викликом усередині себе, не збоку, не зі Сходу, а зсередини, від Німеччини. І реагували так само, як зараз. Це відбулося після кризи 1933 року, яка в Німеччині спричинила встановлення нацистського режиму, а в Європі вона призвела до зосередження на своїх егоїстичних проблемах, бо дуже важливо було вийти з кризи. А Німеччина купляла вугілля, метал, устаткування, і це допомагало іншим країнам виходити з кризи. Але водночас Німеччина порушувала засади миру, створеного після Першої світової війни, вона мілітаризувалася, а Захід заплющував на це очі. Ще одним чинником було те, що постав Совецький Союз на Сході, і Захід потайки розраховував, що ці два монстри будуть один одного нейтралізувати.

Тільки вийшло інакше.

Вийшло інакше, але головним є те, що західні країни помилилися, бо той, хто не думає стратегічно, той помиляється. Так воно і сталося. Вони не зробили того, що можна було зробити у 1937 році, коли була Ліга націй, тобто аналог Організації Об'єднаних Націй, там були Сполучені Штати і Великобританія, тобто могутні країни, і Франція, і СРСР... Вони могли разом наполягати на виконанні умов миру, на тому, щоби Німеччина не порушувала вимог демілітаризації, могли це проконтролювати, могли санкції застосувати. Але вони самі хотіли виживати – коштом інших і коштом власного майбутнього.

Так, ми вже маємо цей урок історії, і, на жаль, він нічого не навчив. Якби ж то люди вчилися на уроках історії...

Війна давно би перестала бути механізмом розв'язання проблем. Але кожна генерація нібито приречена пережити свою війну. Я казав на телебаченні 20 лютого 2014 року, що, на мою думку, Україна вже так наситилася жахом, насильством, кров'ю – голодомори, розстріли, репресії, війни, що їй вже остогидло насильство, війна. Розстріли мирних людей на Майдані довели, що це не так.

А тепер перебіг подій показує, що на долю сучасної генерації також припала війна, бо Україна нарешті знайшла в собі сили чинити збройний опір агресії.

Хоча Європа, як ми бачимо, нині все ж миролюбніша, ніж сто років тому. Треба було перейти через грань, через Голокост, через Другу світову війну... Але ж, кажу, європейські уряди не бачили цього в 30-ті роки, вони бачили тільки власні короточасні інтереси, були зацікавлені торгувати з Німеччиною та наївно сподівалися, що Гітлер воюватиме тільки з їхніми ворогами, і вони пожертвували заради цієї торгівлі своїм безпечним майбутнім. Але через десять років вони змушені були втратити десятки мільйонів життів і величезні економічні ресурси щоб знищити те, чому незрівнянно меншою ціною можна було запобігти в середині 30-х років – зупинити Німеччину.

І тепер світ стоїть також перед таким самим викликом – і він нічого не навчився, бо західні країни побоюються Путіна, особливо маленькі, такі як Чехія. Вони бояться Путіна, вони бояться атомної війни. Це не фантазія, люди в тих країнах і їхнє керівництво реально бояться, що Путін застосує атомну зброю. Тому вони хочуть вижити будь-якою ціною, навіть тою ціною, що Путін знову контролюватиме Східну Європу. Нехай Росія контролює, але ми будемо живі! Наприклад, чехи майже не захищали свою країну під час світових війн, вони віддавалися переможцям, вони виживали завдяки цьому і зберігали свою красиву столицю.

Польща ж була слабшою за Німеччину та СРСР, але воювала і з тими, і з іншими. Третя частина мешканців Польщі загинула під час Другої світової війни. І у 1920 році поляки перемогли Червону армію, для мене вони герої. Вони не боялися, і тепер у війні з РФ Україна бере приклад із тої Польщі.

Ви тут говорите про історію, а не про сучасність.

Так. Але історія є дуже важливим чинником ментальності людей. Є така легенда про Іакова, онука Авраама. Як йому вві сні явився Господь у вигляді ангела, й вони боролися один із одним, після цього Іаков усе життя кульгав, тобто він програв цю боротьбу, але наважився на неї. Ось що важливо – він не побоявся вступити у боротьбу з ангелом. Це дуже важливо, бо це запам'яталося на тисячі років. Україна сьогодні також явила світу, що вона здатна боротися. Але Європа не розуміє, що Україна сьогодні захищає не тільки себе, а й Європу.

Це виняток, коли європейці воюють в Україні на Сході.

Але якщо прийде біда до їхнього порогу, то вони будуть здатні битися. Проте тут важливо заздалегідь консолідуватися й не допустити того, щоб війна прийшла

у твій дім. Я був у румунському селі на Буковині влітку 2014 року, то зіткнувся з такою ненавистю від людей – вони не хотіли, щоб їхні діти йшли в українську армію, хоча вони – громадяни України й користуються тим, чим користуються й інші її громадяни. Вони казали: «Ось, якщо вони прийдуть сюди до нашого села, ми воюватимемо!» Хто ви такі будете тоді, якщо вони вже прийдуть сюди? (Сміється.) У кого проситимете допомоги тоді?! Тепер треба об'єднатися, щоб чинити спільний опір.

Таким є трішки й підхід Європи – це не наша війна.

Я не можу сказати, що розчарований позицією Європи, бо я і не чекав, що в них може бути інша позиція. Я не ідеалізую Європу, однак вважаю, що в неї є багато позитивних досягнень, і Україні краще її триматися, ніж знову повернутися до Росії. Тільки дуже сильна країна може бути нейтральною та йти своїм шляхом. Зробіть Україну сильною, а потім висувайте тезу, що Україна повинна йти своїм шляхом. А для того, щоб стати сильною, їй треба до когось пристати, щоб завдяки цьому союзу стати сильнішою. Нам ще не пропонують увійти в Європу, але хай Україна побуде там 50 років і стане економічно і демократично розвиненою. Ми казали, що Польща за 25 років пройшла великий шлях в економіці. Можливо, вона не приділяла достатньої уваги іншим чинникам – зміцненню демократичних інститутів, правам людини, – але економічно вона пройшла цей шлях.

Але знищити ці чинники дуже легко.

Їх не можна знищити, над ними треба працювати.

Але все ж Україна не пройшла цей шлях у 90-ті роки і тепер проходить без ресурсів, у значно гірших умовах. І вона повинна цей вибір довести до кінця, пристати до Європи, підсилитися, а потім уже обирати, можливо, свій (третій) шлях. Я впевнений, що для України третього шляху немає.

Розмова сьома

СЬОГОДЕННЯ

У період Помаранчевої революції ви були позаштатним радником Ющенка з етнополітики, потім працювали в громадських структурах. Також від часу Революції Гідності ви знову дуже інтенсивно ангажуєтесь у громадську публічну діяльність.

Я можу сказати, певно, це і збоку добре помітно, що я змінився за останні 20 років. У молодості дуже важливим чинником мого особистого становлення був дисидентський підхід, і я не можу сказати, що він закінчився, бо я й досі виглядаю в деяких дискусіях і процесах як дисидент. Тобто не боюся мати свою думку, яку не поділяє більшість. Але я такий уже давно. Те, що я за останні роки почав бути більше задіяний у певних процесах, які безпосередньо не стосуються ані моїх єврейських, ані міжнаціональних завдань, означає, на мою думку, тільки одне: суспільство змінюється. Тобто я став, мені здається, потрібнішим. Шкода, що це наприкінці життя відбувається, але якби це було 20–30 років тому, я би казав те саме, що і зараз, бо я вже був сформованою сорокарічною людиною. Звичайно, є якісь помилки, які потрібно виправляти, але переважно ти вже доросла людина. А змінилося суспільство, зараз більшу вагу має громадянське суспільство, а я є його частиною. І воно залучене зараз до багатьох процесів, до яких раніше воно не було причетне, це й державні, й законодавчі, й різні гуманітарні проекти; воно дуже велике – громадянське суспільство, зараз воно постає як прообраз майбутнього середнього класу в тому числі, який є основою будь-якої розвиненої держави. І мене тепер більше кличуть, бо коли зараз державні діячі ініціюють якісь процеси, то вони дивляться на позицію громадськості і вже побоюються нехтувати нею, тому для них краще залучити

когось звідти: це буде на користь справі, можливо, і допоможе не протиставити себе цьому громадянському суспільству.

В які справи ви були і зараз є задіяні?

Я був позаштатним радником Ющенка з етнополітики. Не можу сказати, що це дало позитивні результати, але ж радник може лише радити, дієвих механізмів впливу в нього немає. Наприклад, що мені тоді вдалося, але це все ж більше стосується моїх фахових можливостей і знань, – це зробити заповідник у Бабиному Яру. Я звернувся до Ющенка з проханням зробити це, коли був у статусі його радника. Багато з чим я звертався, наприклад, стосовно кримськотатарських проблем, на жаль, ці звернення не справили враження на президента. Але мені здається важливим, я це повторюю багато разів, що ви можете вислухати думку експерта, нехай потім ви зробите навпаки, але щонайменше знатимете, що є експерт, який думає ось так. Хочете – реалізуйте його поради, не хочете – не реалізуйте, важелі у ваших руках, а в нас є можливість висловити думку як експерти й радники. А за Януковича я не був жодним радником, звичайно, я взагалі дистанціювався від тої влади якомога далі.

Під час Майдану 2013–2014 років я брав участь у різних обговореннях, і коли постав новий уряд, став позаштатним радником Яценюка з етнополітики, позаштатним також, як і в Ющенка. Запропонував деякі ініціативи, на жаль, не всі вони були здійснені, але, можливо, всі й не мають здійснюватися. Була здійснена моя ініціатива зі створення посади уповноваженого з етнополітики при уряді, бо я вважав, що процес інтеграції національних меншин в український простір має відбуватися не тільки на громадянському рівні, а й на державному. Тобто вдалося створити таку посаду, ще якісь структури, але почалася війна й було не до того. Геннадія Друзенка, людину, яка пішла на цю посаду, більше цікавила допомога фронту, бо він є волонтером, він з товаришами створив

пересувний шпиталь, і йому це було цікавіше робити, ніж сидіти чиновником.

Отже, державі було не до того, бо війна триває, які там міжнаціональні питання, вони здаються не такими актуальними, але ж ми побачили, що вони дуже актуальні, коли йдеться про участь представників національних меншин в армії України. Не можна недооцінювати ці питання, хоч інколи складається враження, що вони є другорядними. Не буває другорядних питань. Бо дуже важливо, щоб представники національних меншин почувалися в Україні як у своїй країні й хотіли її захищати. А держава для цього нічого не зробила, та й громадянське суспільство зробило для цього не так уже й багато.

А ваша участь у Конкурсній комісії, до повноважень якої входить висунення кандидатур на посаду директора Національного антикорупційного бюро України, це досить несподівано.

Що стосується антикорупційних справ, це взагалі було дуже дивно. Я ніколи не займався проблемами корупції, у мене був свій сектор відповідальності, який я сам для себе визначив, – громадянське суспільство. Корупція не перебувала у фокусі моїх інтересів, але коли мене залучили до цього процесу, я почав про це думати, аналізувати й вийшов на певні думки, які показували, що моє зацікавлення проблемами ідентичності пов'язане з проблемою корупції дуже щільно. Бо що таке корупція? Це нехтування законом, це порушення закону, це неповага до закону. А що таке повага чи неповага до закону? Це ідентифікаційна риса людини. На Заході переважно є повага до закону та намагання його дотримуватися, хоча я не ідеалізую й не кажу, що всі європейці законослухняні, але все-таки їх більшість, і це дає стабільність Європі. Якби більшість не виконувала закони, то там був би такий самий балаган, як і в нас.

У нас більшість не поважає закон, і взагалі – на Сході закони не для того, щоб їх виконувати, а для того,

щоб «вирішувати» чийсь там проблеми. І коли мене залучили до Конкурсної комісії, я погодився. Я був від Кабміну в тій комісії, там було троє людей від президента, троє від Кабміну, троє від парламенту, разом дев'ятеро. Я там зустрівся зі своїми друзями, з Рефатом Чубаровим, із Євгеном Захаровим⁵, з Євгеном Нищуком, із яким я був знайомий ще на першому Майдані, чи правильніше – на другому в 2004 році, бо перший Майдан – це Студентська революція на граніті, коли вперше слово «Майдан» було застосовано до тодішньої площі Жовтневої революції у 1990 році.

І мені було досить комфортно з ними працювати, хоча були й дискусії. Були дуже серйозні проблеми в роботі комісії, і не тому, що на нас тиснули, йшли з різних боків, і ми могли не звертати на них уваги. Не було одного генерального тиску навіть із президентської адміністрації. Тобто ми здогадувалися, кого б вони хотіли вибрати, але ми реагували на це протестно й відхиляли ті кандидатури. Є, здається, у польській історії такий термін – синдром Тимінського.

Є, звісно.

Коли сильні супротивники знищують одне одного, а якийсь непомітний, якого спочатку не бачили, йде нагору і стає керівником.

Стає загрозою. Ні, Тимінський не переміг, але був загрозою в президентських виборах 1990 року в Польщі.

Я часто оперую цим терміном. І тут також була ситуація, коли сильних прибрали, бо вони не відповідали баченню тої чи іншої зі сторін, а залишилися не такі сильні, але непогані кандидатури. У виборі антикорупційного прокурора й у виборі директора бюро обидві кандидатури, які виграли ці перегони, були молоді. Це

---

⁵ Євген Захаров (нар. 1952 р.) – голова Правління Української Гельсінської групи з прав людини, директор Харківської правозахисної групи. Учасник дисидентського руху 1970–1980-х рр.

вже добре. Бо для мене «молодий» означає «людина вже трохи іншої ментальності», може, не набагато, але все-таки трохи іншої. Навіть якщо нема великого досвіду, досвід приходить із часом, і вчитися можна, це також тільки час. А ось те, що в тебе інша ментальність, – це дуже важливо, якщо в тебе стара ментальність, ти не переробиш себе. Я голосував проти Артема Ситника, бо не вважав його сильною кандидатурою, і взагалі, я був трохи роздратований тим, що поламали схему, за якою я пропонував працювати. Залишили тільки чотирьох, тобто майже не було вже вибору, нам треба було обрати із них двох або трьох, і це було ще до спецперевірки. Спецперевірка забрала одну людину, й у нас залишилося троє. І з трьох ми повинні були обрати двох чи трьох. Що це за вибір? Ми обрали двох, і з них президент обрав одного. Але я бачу, що вибір не такий поганий, не знаю, яким був би інший, бо цей хлопець виявився дуже впертим, це гарна риса, особливо в боротьбі з корупцією. Треба, знаєте, як бульдог вчепитися. Є люди-гепарди, тобто люди, які швидко реагують, пробігають із великою швидкістю коротку дистанцію і потім далі не можуть бігти. А є буйволи, які повільно впрягаються, дуже повільно, але тягнуть і тягнуть, і витягують. Здається, Артем Ситник якраз є людиною такого буйволиного типу, це не образливо, навпаки, у людському сенсі це дуже гарна характеристика. Потім із прокуратурою було те саме, мене включили вже на середині дистанції, я там повоював і зіпсував, здається, стосунки з президентською адміністрацією, бо вони думали, що я буду якось інакше поводитися. Я ж повадився так, як незалежна людина, робив те, що вважав за потрібне, я не підписувався нікому робити те, що вони хотіли.

І здається, також непоганий вибір ми зробили з того, що було. Але було 300 чи 400 кандидатів у прокуратуру, мене дуже засмутила відсутність вибору, дуже тяжка картина. Бо селекція відбувалася сторіччями, й вона приводить на посади в прокуратурі, на жаль, не найякіснішу категорію людей, особливо в совєцький період, коли про-

куратура була просто карним органом. Не знаю, чи можна цей бар'єр подолати й піти працювати в орган, який був карним. Однак молоді люди там також є, і непогані фахово, якщо вони не дуже стійкі морально, то це проблема нашого суспільства всього, а не тільки їхня. Там було, вже не пам'ятаю, скільки членів комісії, 11 чи 13, і тільки для мене було важливим чинником, що ця людина робила за часів Януковича.

Зокрема, прокурор.

Так. Я бачив шлях кожного, і якщо він робив кар'єру за Януковича, для мене це вже було великим знаком питання. Бо це означає, що ця людина такого морального роду – релятивіст. Для неї кар'єра важливіша, ніж різні моральні відносини із суспільством, із владою тощо. Тому я намагався це декларувати навіть публічно, бо це все показувало телебачення чи через інтернет демонструвалося. І я мотивував свої запитання саме цим: «Чому ви за часів Януковича залишилися в прокуратурі й робили кар'єру? Ви ж не могли не бачити, що прокуратура знову стає карною системою?» Люди не могли на це відповісти. Бо що можна на це щиро відповісти? Що я, мовляв, таки цього не бачив? Тоді ти некомпетентний, якщо ти не бачив. Якщо ж ти бачив і не пішов, то ти аморальна людина. Ось такі справи.

Добре. Ви увійшли до групи «21 листопада». Чим займається ця група, які були причини її створення?

Ця група виникла після Революції Гідності, і туди ввійшли нові люди, які майже не були раніше відомі. З-поміж правозахисників, окрім мене, там тільки Женья Захаров, хоча він і не сидів у тюрмі. Я один там із політв'язнів, там є Пасхавер, тобто у цій групі є і дуже фахові люди, які щось зробили у своїй царині, – або бізнесмени, або культуртрегери тощо. Не можу сказати, що я дуже задоволений активністю групи, але ця група дає мені можливість інколи висловити свої думки. В Українському медіа-центрі

записуються наші обговорення, я там виступав і про проблеми Криму, і про проблеми Донбасу. Зараз я хочу запропонувати відкриту дискусію про корупцію. А формат такий, що сидить десь 9, 10, 11 осіб, і кожен висловлюється, триває дискусія. Учасники не сперечаються між собою, просто висловлюють свої думки на задану тему.

Головне, щоб група не стала чиймось політичним інструментом. Якщо я це побачу, то вийду з неї.

Розмова завершальна

Як ви з перспективи часу бачите ваш особистий дисидентський шлях?

Ми говорили з вами про те, що в дисидентстві люди приходять своїми шляхами, кожен по-своєму. А потім життя вже перевіряє адекватність кожного із цих шляхів. І я ось після багатьох років бачу, що дисидентство – це така сформована дитинством, юністю, оточенням сутність мого характеру, моєї вдачі, яка не дає спокійно дивитися на багато речей, увесь час будоражить і примушує постійно робити щось таке нонконформістське, можливо, всупереч багатьом людям. Із роками я дедалі більше впевнююсь, що дуже непросто мати справи з такими, як я. Наприклад, Семен Глузман такий самий. Бо взагалі люди прагнуть до більшої стабільності, до більшої такої поверховості, легкості в житті. А такі, як ми, заважають жити спокійно і стабільно. І я не знаю, чи це покарання долі, чи це подарунок долі, бо на це можна дивитися по-різному. Я не можу себе змінити і не хочу, коли мені вже сімдесят років. Я просто більше думаю, яка ціна цього вираження своєї вдачі, коли завжди робиш так, як ти вважаєш за потрібне. Бо за все треба платити, і ми платимо все своє життя, платимо спокоєм своїх близьких, комфортністю своїх близьких, стосунками зі своїми дітьми, із дружиною,

з батьками. І все одно, навіть через багато років, якби мене запитали, чи я шкодую, чи ні, я б сказав, що ні.

Ви б обрали таку саму долю?

Так, це моє. Я йшов тим шляхом свідомо, користуючись рисами мого характеру, і намагався зменшувати ті опосередковані вади різні, наскільки це було можливо, але це не завжди вдавалося. Хоч це не дуже коректно говорити, але це шлях сумлінний, і добре, що я себе не примушував до такого шляху, і добре, що мені не судилося зустріти перешкоду, яку б не зміг подолати. Колись мене вразила з книжки одна фраза, яка, можна сказати, стала одним із моїх орієнтирів у житті: «Сказали мені, що дорога ця веде до океану смерті, і я з півдороги повернув назад. Відтоді все тягнуться переді мною криві окільні шляхи...» Ось, я радий, що мені не зустрілася така перешкода, яка б мене примусила звернути із цього шляху. І я сподіваюся, що це й залишиться зі мною до кінця.

Це особисте. А тепер, як ви дивитесь на весь український дисидентський рух у контексті сьогодишньої України?

Дисидентів було небагато. На величезну країну Совецький Союз (220 мільйонів мешканців) їх було декілька тисяч, а разом з оточенням – лише десятки тисяч. Такою малою кількістю неможливо змінити велику країну. Це позиція, чесна позиція тих людей, вона може допомагати руйнуванню міфу про комунізм, про щастя всіх людей, які живуть цим комуністичним майбутнім, але вона, мені здається, не здатна подолати цю проблему, особливо психологічні проблеми, які створює авторитарний, тоталітарний лад у душах людей.

Безперечно, я знав і знаю чимало людей, які для мене є моральними авторитетами, наприклад, Євген Сверстюк, але із сумом признаюся, що не бачу, щоб в Україні такі постаті сьогодні були потрібні, що є потяг молоді до моральних авторитетів. Бо совєцька влада і її криза потім, розпад,

привели до такої суцільної деморалізації людей, що люди не вірять нікому й нічому, окрім себе та своїх близьких. У людей ніби викоренили цю потребу в авторитетах, саме в моральних авторитетах. І в цьому сенсі, якби дисидентів було на порядок більше, тоді, можливо, вони б зіграли важливішу роль у майбутньому України. І те, що наша українська революція розтягнулася вже майже на тридцять років і ніяк не дійде до стабільного шляху, можливо, це також проблема того, що не було створено суспільства, в якому важливе місце посідають саме моральні авторитети. Тому, на жаль, ось така сумна картина. Але такі люди були, й попри всі тортури і всі смерті кожна генерація давала нових і нових.

А ви не думаєте, що одним із таких здобутків цього руху є однак те, що Україна, яка є не моноетнічною, яка має дуже багато меншин, після 1991 року не пережила етнічних конфліктів. Це оцінка Ярослава Грицака...

Я знаю про цей погляд, більше того, я частково його поділяю. Але дуже важко продиференціювати. Те, що Україна пройшла роки після колапсу Совецького Союзу без національних конфліктів – у цьому є певна заслуга і дисидентів різного етнічного походження, які співпрацювали, об'єднавшись проти комуністичної імперії. Але чи є це основним чинником, це ще треба дослідити. Це так компліментарно – думати, що твоя співпраця з твоїми товаришами є основним чинником у сьогоднішні...

Але це цінність.

Так, але ж це треба безумовно розуміти. Я скептик, я дегероїзатор такий. Ми йшли своїм шляхом, бо просто не можна було інакше жити, а результат такий, як є. Якби сьогодні Україна у своєму розвитку була би такою, як нам хотілося, я б, можливо, не був таким скептичним. Бо, як я уже казав, більшість моїх товаришів, на жаль, вирішили, що незалежність є, і це все, що потрібно.

А насправді це тільки початок. Дисидентів було мало, й тих, хто ними залишився, тепер ще менше.

Який виклик для євреїв є найважливішим в Україні на найближче майбутнє?

Як я вже розповідав, із внутрішніх наших проблем – це проблеми асиміляції та пов'язані з цією проблемою збереження культури, традицій, релігії, а також проблема єдності. Із зовнішніх – збереження культурної спадщини та реституція. А зараз у євреїв України основний виклик той самий, що й у всіх українців – чи буде країна свободною, демократичною, незалежною, економічно розвиненою. Ось цей виклик є спільним для всіх. Євреї, можливо, його відчують трохи інакше, ніж інші, але як я казав багато років тому, вони можуть себе реалізувати тільки в незалежній Україні. І так, власне, воно і виходить. Але повністю вони зможуть реалізувати свої національні та духовні сподівання тільки тоді, коли сама Україна стане успішною країною.

Що тоді, на вашу думку, залежить від самої України і від українського суспільства, щоб вона була такою країною, де всі будуть у змозі жити на демократичних засадах; країною, яка матиме свій шлях розвитку? А що залежить не тільки від України, бо є й міжнародний контекст?

Безумовно, є міжнародний контекст, і Україна від нього залежить, але насамперед вона залежить від самої себе. Шлях України буде поступовим, еволюційним. Ми бачимо, що є здобутки на цьому шляху, нас не задовольняють затримки різні, навколишні обставини. А здобутки не так легко побачити, особливо пересічним людям, які хочуть, щоб усе змінилося негайно. Я спокійно дивлюся, із задоволенням, на шлях України, на напрям цього руху. Я, як і багато інших, не задоволений швидкістю просування. Єдине, що розумію, що це природна швидкість, вона в Україні є такою, бо вона зумовлена її ідентичністю та історією, а також оточенням. Але оточення не обирають.

Напрям руху і швидкість – це функції ідентичності. Тому наша держава змінюється дуже повільно, ми це бачимо з різних етапів нашої української революції. Але я впевнений, що наш шлях, хоч би якою була його довжина – правильний. Тому дивлюся в майбутнє з оптимізмом.

Видавництво «Дух і Літера» пропонує:

- **Дзюба Іван. Золота нитка: нариси про (не)знаних.** Упор. Олексій Сінченко. — Київ: Дух і Літера, 2020. — 392 с. (Серія «Постаті культури»). ISBN 978-966-378-763-3

У цій книжці подано есеї про українських письменників різних часів і різної життєвої та політичної долі — але всі вони створювали ту традицію відповідальності перед своїм народом і пошуку нового слова, яку Ольга Кобилянська назвала «Золотою ниткою» української літератури.

Для широкого кола читачів.

- **Роман Корогодський: спогади друзів, листування /** упоряд. Катерина Сінченко. — К.: Дух і Літера, 2020. — 336 с. (Серія «Постаті культури»). ISBN 978-966-378-753-4

До першої частини книжки увійшли спогади про літератора, кінознавця, видавця, активного учасника руху шістдесятників Романа Корогодського, а також автобіографія й літературний портрет дружини — Оксани Яцишин. До другої — листування з львівською художницею Іванкою Крип'якевич-Димид, що охоплює останні п'ять років їхнього спілкування. Книжку поділено на дві частини, як, за словами самого Романа, було поділено його життя, — до зустрічі з дружиною Оксаною та після.

- **Суцкевер Авром. Із Віленського гетто. Зелений акваріум. Оповідання /** пер. з їдишу Олександри Уралової. — К.: Дух і Літера, 2020. — 376 с. ISBN 978-966-378-750-3

Пропоноване видання містить два прозових твори поета Аврома Суцкевера (1913–2010) — книгу нарисів «Із Віленського гетто» та збірку поезій у прозі «Зелений акваріум. Оповідання».

Перший твір Суцкевер написав як свідок подій Другої світової війни та Голокосту — разом із євреями литовської столиці поет був ув'язнений у Віленському гетто. За цих

умов Суцкевер із іншими митцями та літераторами кілька років поспіль займався порятунком культурної спадщини литовського єврейства від повного знищення, а пізніше боровся за життя і свободу у складі партизанського загону.

Другий твір містить тексти різних років, в яких у притчевій формі переосмислено дитинство, дорослішання та виживання за умов Катастрофи, а також подальшу долю поета, його життя в новоутвореній Державі Ізраїль та несподівані зустрічі під час подорожей світом.

Обидва твори Аврома Суцкевера в українському перекладі з ідишу публікуються вперше.

• **Чорна книга: про злочинне повсюдне знищення євреїв німецько-фашистськими загарбниками в тимчасово окупованих районах Радянського Союзу та таборах знищення в Польщі під час війни 1941–1945 років.** Укладено за редакції Василя Гроссмана та Іллі Еренбурга / Переклад з російської Мирослава Лаюка. – К.: Дух і Літера, 2020. – 520 с. ISBN 978-966-378-761-9

Вперше пропонується український переклад «Чорної книги» – збірки свідчень і документів про Голокост, зібраних Єврейським антифашистським комітетом у роки Другої світової війни. Оригінальний текст книги було набрано 1947 року, однак розгортання антисемітської кампанії в СРСР завадило її публікації. 1980 року збірку вперше видано в Єрусалимі на основі підготовчих матеріалів, виявлених в особистому архіві Іллі Еренбурга його дочкою Іриною.

Для істориків, студентів, учителів і всіх, хто цікавиться історією Східної Європи.

Літературно-художнє видання

Господи, Ти відкриєш уста мої...
Йосиф Зісельс у розмовах з Ізою Хруслінською.

Видання друге

Усі права застережені. Передруки і переклади
дозволяються тільки за згодою автора й редакції

Видавці: *Леонід Фінберг, Костянтин Сігов*

Відповідальна за випуск: *Анастасія Негруцька*

Редактори: *Леся Лисенко, Тетяна Шкарупа*

Коректор: *Оксана Жмир*

Комп'ютерна верстка: *Ірина Риндюк*

Дизайн вкладки та обкладинки: *Світлана Невдащенко*

Підписано до видання 20.06.2020. Формат 84х108/32
Гарнітура Minion Pro, Myriad Pro, 20,58 умов.друк.арк.

ТОВ «Часопис «Дух і Літера»
04050 Київ-50 вул. Дегтярівська, 6 кв. 57
Свідоцтво про реєстрацію ДК No 224 від 19.10.2000 р.

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА»
Телефони: +38 (044) 425-60-20,
+38 (073) 425-60-20 (Lifecell)
+38 (097) 425-60-20 (Kyivstar)
+38 (050) 425-60-20 (Vodafone)
E-mail: duh-i-litera@ukr.net – відділ продажу
Сайт та інтернет-книгарня: www.duh-i-litera.com
Надаємо послуги «Книга-поштою»

Друк та палітурні роботи:

МАЙСТЕР
КНИГ

м. Київ, вул. Виборзька, 84,
тел. (044) 458 0935
e-mail: info@masterknyg.com.ua
www.masterknyg.com.ua
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 3861 від 18.08.2010 р.